

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg**

Redactie:

Prof. dr. Ad Knotter (SHCL), voorzitter

Dr. Willibrord Rutten (SHCL), secretaris

Prof. dr. Theo Engelen (RU)

Dr. Ben Gales (RUG)

Prof. dr. Ernst Homburg (UM)

Dr. Jos Perry (UM)

Prof. dr. Leo Wessels (OU)

Dr. Sophie Bouwens (Avans Hogeschool Breda)

Beeldredactie:

Drs. Paul Arnold (SHCL)

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg LVIII**

Onder redactie van Ad Knotter en Willibrord Rutten

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Maastricht 2013

Cip-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. -Dl. 4 (1959) - ...-
Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
ISSN 0923-2842
Verschijnt jaarlijks
Jaarboek LVIII-2013/ onder red. van A. Knotter en W.J.M.J. Rutten
Siso limb 939 UDC 949.294(058) NUGI 641
Trefw.: Limburg; sociaal-economische geschiedenis; jaarboeken

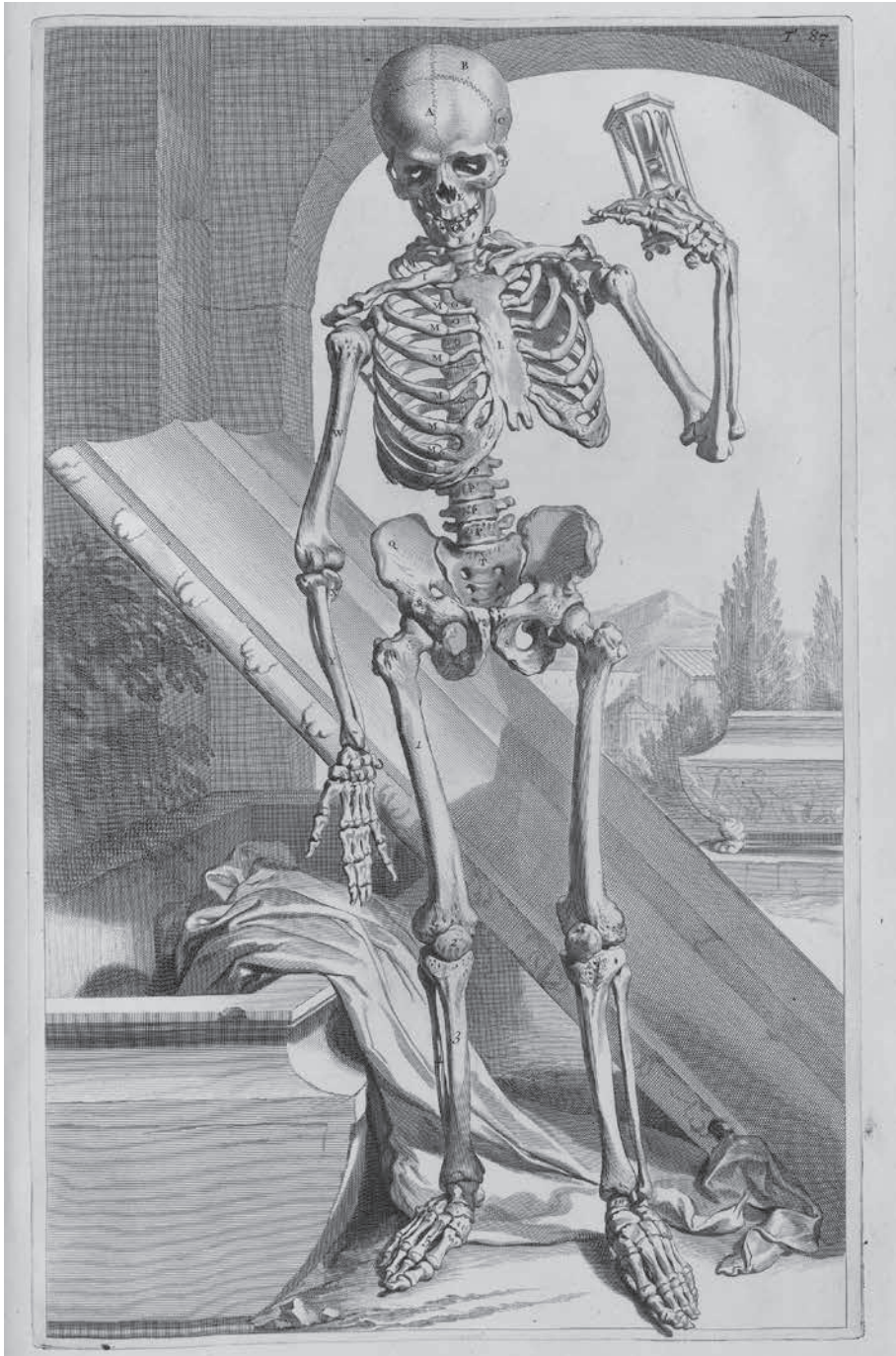
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publishers.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever richten.

© 2013 Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Sint Pieterstraat 7, 6211 JM Maastricht
Kopijverzorging: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Fotoreproducties: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Omslag en typografie: Canon Business Services, Maastricht
Drukwerk: Canon Business Services, Maastricht
Bindwerk: Canon Business Services, Maastricht

Inhoud

Annemieke Klijn De culturele horizon van Johannes Vrijthoff (1722-1793), <i>medicinae doctor</i> te Maastricht	3
Benjamin J. Kaplan Religieuze ontmoetingen in de grensgebieden van vroegmodern Europa: het geval Vaals	31
Ad Knotter Vaals en zijn arbeiders: historische achtergronden van het ‘rode Vaals’	45
Willibrord Rutten ‘Brieven uit de Mijnstreek’, geschreven in 1923 door Rinse Postuma	61
Lucie Bastiaens ‘Hij, die zijn naam voor eeuwig verbond aan de Sint-Pietersberg’. Ir. David Cornelis van Schaik (1888-1972) en de wording van een natuurmonument	111
Marjolein Bax Vleermuizenonderzoek in Zuid-Limburg, 1910-1990	133
Gerard-René de Groot De Duits-Nederlandse grenscorrecties tussen 1949 en 1963 en het Nederlandse nationaliteitsrecht	149
Over de auteurs	165
Fotokatern m.m.v. Paul Arnold	167
Jaarverslag 2012	179

Een van de fraaie tekeningen van G. de Lairese in de anatomische atlas van G. Bidloo uit 1685. Collectie Universiteitsbibliotheek Groningen.

Annemieke Klijn

*De culturele horizon van Johannes Vrijthoff (1722-1793), medicinae doctor te Maastricht*¹

Zo alle menschen, yder in zijn ampt, om hunne kunst door nieuwe ontdekkingen te verrijken, verpligt zijn, moeten zy, hun voordeel by de kennisse hunner Voorzaaten doende, alles in het werk stellen, om die te overtreffen, en naadat zy bekwaam, en anderen boven 't hoofd geworden zijn, denken dat zy ook Opvolgers, en dat die meer kennis als zy zullen hebben, omdat de Kunsten daaglijks meer en meer toeneemen, naarmate de menschen ouder en wijzer worden.²

Op 14 mei 1805 vond de openbare verkoop plaats van de bibliotheek van de ruim tien jaar eerder overleden Maastrichtse *medicinae doctor* Johannes Bernardus Vrijthoff. In de tweede helft van de achttiende eeuw had Vrijthoff in Maastricht een centrale rol gespeeld op geneeskundig gebied. Hij was toen zowel hoofd van het militaire hospitaal als professor in de anatomie en chirurgie aan de Illustre School, een instelling voor hoger onderwijs, die in de Franse Tijd haar deuren definitief zou sluiten. Hij was niet alleen verantwoordelijk voor de medische zorg voor honderden soldaten en officieren uit het Staatse leger, maar gaf ook onderwijs aan zowel chirurgijns als vroedvrouwen. Als 's Lands Doctor' had hij bovendien superviserende taken in de drie landen van Overmaas.³ Als prins Willem V in Maastricht verbleef en om medische hulp verlegen zat, wendde hij zich tot Vrijthoff.⁴

De verkoopcatalogus vermeldt ruim 900 titels, niet alleen boeken maar ook hele tijdschriftjaargangen: 'une collection de livres en tous genres de littérature, sur-tout dans la médecine, chirurgie, anatomie &c'.⁵ Bovendien werden vanuit het voormalige woonhuis van Vrijthoff, aan de Wolfstraat 8, ruim vijftig 'tableaux' – schilderijen en/of gravures – van vooral zeventiende-eeuwse kunstenaars verkocht. Vrijthoff liet een bibliotheek na met talrijke medische klassiekers, zoals, om slechts enkele te noemen, de anatomische atlas (1685) van Govard Bidloo, fraai geïllustreerd door Gerard de Lairesse, een tweede druk van de *Opera omnia anatomica et chirurgica* (1725) van Andreas Vesalius, een klassiek boek over chirurgie (1604) van Ambrosius Paré, een verhandeling over 'leger-

- 1 De auteur dankt prof. dr. H. Hillen die aan de wieg stond van dit onderzoek. Hij kwam Vrijthoffs veiling-catalogus op het spoor en stond de auteur met raad en daad ter zijde; bovendien gaf hij inzage in enkele door hem getraceerde relevante bronnen. Eind 2011 werd een expositie ingericht rond 'De bibliotheek van J.B. Vrijthoff (1722-1793). Boekenschat van een hoogleraar geneeskunde aan de Illustre School te Maastricht', waarbij een catalogus van de hand van Hillen en Klijn verscheen.
- 2 P.E. Dionis [1642-1718], *Algemeene verhandeling van de kraamkunde, behelzende alles wat het kinderbaaren aangaat, en eenen bekwaamen vroedmeester maken kan* (Leiden 1735, 2de druk) 3. Deze editie was in Vrijthoffs bibliotheek aanwezig.
- 3 De drie landen van Overmaas waren: Valkenburg, 's-Hertogenrade en Dalhem.
- 4 Genealogie Vrijthoff. Zie: <http://users.bart.nl/~delsman/vrythoff/#IIIb> (3-6-2013).
- 5 *Catalogue de livres professeur J.B. Vrijthoff* (z.p., z.j. Stadsbibliotheek Centre Céramique Maastricht, SB134F7).

ziekten' (1771) geschreven door de Engelse militair geneeskunde John Pringle, en een achttiende-eeuwse bestseller over de 'gezondheid van den gemeenen man' (1765) van de Zwitserse geneeskundige Samuel Auguste Tissot.⁶ De catalogus is zowel vanuit boek- als vanuit medisch-historisch perspectief interessant. Verkoop- en veilingcatalogi zijn belangrijke bronnen voor het onderzoek naar de geschiedenis van de leescultuur.⁷ En ook al blijft de persoon in dit type bron 'slechts als een schim op de achtergrond aanwezig'⁸ – dit artikel pretendeert geen biografische schets te zijn – wel werpt deze catalogus licht op de brede culturele horizon van Vrijthoff. Met deze catalogus komen de geschiedenis van de leescultuur, medische geschiedenis, in het bijzonder die van de anatomie, chirurgie, verloskunde en militaire geneeskunde, en kunstgeschiedenis samen. Het culturele klimaat in Maastricht tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw is nogal eens op een haast deprimerende manier gekarakteriseerd. Zo zou de Maastrichtse burgerij 'vrij van zucht naar nieuwigheden' elke vernieuwing als 'een bedreiging van het bestaan' hebben beschouwd.⁹ In *Tweeduizend jaar Maastricht* schreef Ubachs dat er 'over het leven, het doen en laten van de Maastrichtenaars' weinig opzienbarends was te vertellen in de jaren tussen 1500 en 1800; ze 'leefden en stierven zonder veel van de grote wereld daarbuiten gezien of zelfs maar gehoord te hebben'.¹⁰ In het *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* stelde dezelfde auteur dat de Verlichting weinig of geen invloed had in Maastricht, waar rond 1775: 'alles ging zijn oude, vertrouwde gang'.¹¹ Een korte blik op Vrijthoffs veilingcatalogus met die honderden interessante boektitels – de boeken schreeuwen er als het ware om om gelezen te worden – noodzaakt echter tot nuancering van het beeld dat de burgerij in Maastricht zich liefst van alle 'vernieuwing' zou willen distantiëren. De 'culturele bagage'

6 G. Bidloo [1649-1713], *Anatomia hvmani corporis / centum & quinque tabulis, per artificopsiss. G. de Lairese ad vivum delienatis, demonstrata, veterum recentiorumque inventis explicata plurimisque, hactenus non detectis, illustrate* (Amsterdam 1685); A. Vesalius [1514-1564], *Opera omnia anatomica & chirurgica / cura Hermanni Boerhaave ... & Bernhardi Siegfried Albini ...* (Leiden 1725); A. Paré [1510-1590], *De chirurgie ende alle de opera, ofte wercken van Ambrosius Paré* (Leiden 1604); J. Pringle [1707-1782], *Observations sur les maladies des armées, dans les camps et dans les garnisons, avec des mémoires sur les substances septiques et anti-septiques* (Parijs 1771); S. Tissot [1728-1797], *Raedgevinge voor de gezondheid van den gemeenen man, van landlieden, en alle die de hulpe van een bequaem genees of heelmeeester ontbreken, of niet spoedig genoeg bekomen kunnen* (Brugge 1765).

7 Zie: www.bibliopolis.nl; H. van Goinga en J. Salman, 'Expansie en begrenzing van de interne macht. De achttiende eeuw', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 17 (2010) 171-219; J.A. Gruys en H.W. de Kooker (ed.), *Book Sales Catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800* (Leiden 1997); P. Hoftijzer, 'Leesonderzoek in Nederland over de periode 1700-1850', in: T. Bijvoet, P. Koopman, L. Kuitert en G. Verhoeven, *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 164-182; E. Homburg, 'Over het boekenbezit van Gerrit Jan Mulder, aan de hand van een veilingcatalogus', *Tijdschrift voor Geschiedenis, Geneeskunde, Natuurwetenschappen en Techniek* 10/2 (1987) 45-56; A. Taylor en W.P. Barlow jr., *Book Catalogues: their Varieties and Uses* (Winchester 1986).

8 Van Goinga en Salman, 'Expansie en begrenzing', 206.

9 M.G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw: kerkelijke, politieke en sociale verhoudingen, 1775-1801* (Assen 1964) 1.

10 P.J.H. Ubachs *Tweeduizend jaar Maastricht* (Maastricht 1993) 64.

11 *Idem, Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000) 303.

van Vrijthoff was veelzijdig en laat zien hoe deze *medicinae doctor* ‘traditie en vernieuwing’ combineerde. Om zicht te krijgen op zijn culturele horizon staan de volgende vragen centraal. In welk maatschappelijk milieu bewoog Vrijthoff zich? Waar had hij geneeskunde gestudeerd? Wat is aan de hand van deze verkoopcatalogus te zeggen over zijn intellectuele oriëntatie? In hoeverre was hij een specialist op het gebied van chirurgie, anatomie en militaire geneeskunde en hoe *up to date* was zijn kennis, waarmee deze Maastrichtenaar vele soldaten behandelde? En wat valt uit Vrijthoffs collectie niet-medische boeken op te maken? Op welke wijze had het verlichtingsdenken al dan niet vat op deze *medicinae doctor*? De zogenaamde ‘tableaux’ blijven hier buiten beschouwing. Vrijthoff had vele ‘tableaux’ van met name zeventiende-eeuwse kunstenaars, maar de omschrijvingen in de catalogus zijn zo fragmentarisch dat een nadere duiding tot te veel speculatie zou leiden.¹²

Intellectuele vorming

Als zoon van een Maastrichtse lakenkoopman, opgegroeid in een gereformeerd milieu, was Jan Bernard in 1743 in Leiden geneeskunde gaan studeren om daar, vier jaar later, in 1747 tot *medicinae doctor* te promoveren op het proefschrift *Specimen inaugurale medicum de dysenteria*, een, zoals toen gebruikelijk, korte studie van 38 bladzijden.¹³ Kennelijk was zijn vader in financieel goede doen, want studeren was kostbaar en slechts voor een fractie van de bevolking weggelegd: alleen het mannelijke deel, en daarvan nauwelijks meer dan 2 procent.¹⁴ Dat de jonge Vrijthoff voor een studie geneeskunde in Leiden koos, hoeft niet te verbazen. De Leidse universiteit was van gereformeerde signatuur en op academisch-geneeskundig gebied toonaangevend. Het beroep van *medicinae doctor* was vooral aantrekkelijk voor de maatschappelijke stijgers, weliswaar niet deftig genoeg voor gevestigde juristenfamilies, maar het verleende wel het ‘aura van de academische habitus die onontbeerlijk was voor de toetreding tot de clan die de leidende functies in de grote steden en de gewestelijke besturen had te vergeven’.¹⁵

12 De lijst met 53 ‘tableaux’ stelt de historicus voor nogal wat onoplosbare problemen. Dat er bij één nummer soms twee werken worden vermeld, is tot daar aan toe, maar soms zijn de beschrijvingen zo incompleet, dat het volstrekt onmogelijk is om een idee te krijgen om welk werk het gaat. Vaak ontbreekt de naam van de kunstenaar en is er alleen een titel genoteerd, zoals ‘deux paysages’, ‘deux pièces, un paysan & une paysanne’, ‘un hareng salé’, ‘un cheval qui pisse’, ‘un chirurgien’... En als de naam van de kunstenaar wel is genoteerd, dan blijft het nog vaak een raadsel om wie het gaat. Hebben we bijvoorbeeld met ‘D. Teniers’ te maken met David Teniers de eerste, de tweede of de derde? Bovendien geeft de catalogus in verreweg de meeste gevallen geen uitsluitsel over de gebruikte techniek.

13 Vrijthoff droeg zijn dissertatie op aan Thomas Schwencke (1694-1767), een Maastrichtenaar die als professor in de anatomie en de chirurgie aan de Chirurgische School in Den Haag was verbonden.

14 W.Th.M. Frijhoff, *La société Néerlandaise et ses gradués, 1575-1814* (Amsterdam 1981) 292 e.v.

15 *Idem*, ‘Non satis dignitatis... Over de maatschappelijke status van geneeskundigen tijdens de Republiek’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96/3 (1983) 379-406, aldaar 292.

Toen Vrijthoff in Leiden ging studeren, was de wereldberoemde Herman Boerhaave (1669-1738) al overleden, maar het onderwijs bleef georiënteerd op deze ‘wetenschappelijke omnivoor’, die hoogleraar in de theoretische en praktische geneeskunde, de botanie en in de scheikunde was geweest.¹⁶ In het medisch denken speelde de humoraalpathologie nog een belangrijke rol. In deze ziekteleer, die teruggaat op Hippocrates en andere Griekse natuurfilosofen, in de tweede eeuw na Christus gesystematiseerd door de Griek Galenus, waren in de loop van de tijd christelijke – ziekte als straf van God! – en astrologische noties geslopen. Het menselijk lichaam bestond volgens de humoraalpathologie uit vier humores of lichaamssappen: bloed, gele gal, zwarte gal en slijm.¹⁷ Verstoring van het natuurlijk evenwicht tussen de lichaamssappen leidde vanuit deze visie tot ziekte. De remedie moest daarom worden gezocht in het herstel van het evenwicht door bijvoorbeeld een dieet in combinatie met aderlaten, purgeren, verkoelende middelen en medicatie, vaak een ingewikkelde mix van exotische ingrediënten.¹⁸ In het achttiende-eeuwse medische denken gingen humoraalpathologische opvattingen op de een of andere manier samen met de acceptatie van ‘nieuwe’ anatomische vondsten en fysiologische inzichten. De geneeskunde was geen monolithisch geheel. Zo bestond naast een iatrochemische richting, waarin pathologische verschijnselen gezien werden als een gevolg van chemische processen, ook een iatrofysische of iatromechanische richting, waarbij de wetten van de fysica en de mechanica werden aangegrepen om lichaamsprocessen te verklaren.¹⁹

Boerhaave was pleitbezorger van de iatromechanica: anatomische en chemische ontdekkingen in combinatie met de toepassing van mechanica – hij beschouwde het menselijk lichaam als een soort machine – leverden essentiële bijdragen aan het inzicht in het functioneren van het lichaam. Vanuit de overtuiging dat aan de werking van het lichaam dezelfde wetten ten grondslag lagen als aan de fysica, bepleitte hij een rationeel en ‘mathematisch’ onderzoek naar de oorzaak van ziekten en naar de structuur van lichamen.²⁰ De geneeskunde moest zich volgens Boerhaave ontdoen van ‘speculaties’ en zich richten op ‘werkelijke kennis’. In navolging van de Engelse arts Thomas Sydenham (1624-1689), een aanhanger van Francis Bacon, zag hij voor de theorie van de lichaamssappen geen bewijs. Patiënten werden ook niet beter van een serie aderlatingen, purgaties en klisma’s. Een geneesheer moest het verloop van de ziekte observeren. De natuur moest haar heilzame werk doen; de dokter kon daarbij hoogstens helpen. Boerhaave wilde via de weg van de empirie, door observaties over ziekten te verzamelen, de geneeskunde verder brengen. Hij

16 L. Kooijmans, *Het orakel. De man die de geneeskunde opnieuw uitvond: Herman Boerhaave 1669-1738* (Amsterdam 2011).

17 De vier humores correspondeerden volgens deze leer met vier temperamenten – sanguïsch, choleric, melancholisch en flegmatisch – en met vier kwaliteiten – warm, droog, koud en vochtig.

18 A. Klijn, *Verlangen naar verbetering. 375 jaar academische geneeskunde in Utrecht* (Amsterdam 2010) 23.

19 R. Porter, ‘The Eighteenth Century’, in: L.I. Conrad e.a. (ed.), *The Western Medical Tradition 800 BC to AD 1800* (Cambridge 1995) 371 e.v.

20 Kooijmans, *Het orakel*, 68 e.v.

Anatomische les in een achttiende-eeuwse collegezaal. Uit: Dionis, P., Cours d'operations de chirurgie: démontrées au Jardin royal (Brussel 1708). Collectie Stadsbibliotheek Maastricht.

ontleende internationale faam aan zijn onderwijs aan het ziekbed; het demonstreren van patiënten in het Leidse gasthuis gebeurde echter in feite op kleine schaal.²¹

Het klinisch onderwijs stond tijdens Vrijthoffs studietijd al helemaal op een laag pitje.²² Het gedachtegoed van Boerhaave kreeg Vrijthoff mee van diens leerlingen, die aan de Leidse medische faculteit waren verbonden. Het onderwijs in de anatomie en de chirurgie was in handen van Bernard Siegfried

21 W. Otterspeer, *Groepsportret met Dame II. De vesting van de macht. De Leidse universiteit 1673-1775.* (Amsterdam 2002) 134.

22 H. Beukers, 'Clinical Teaching in Leiden from its Beginning until the End of the Eighteenth Century', in: *idem* (ed.), *Clinical Teaching, Past and Present* (Amsterdam / Atlanta 1989) 139-152, aldaar 146.

Albinus (1697-1770), een leerling van Boerhaave, en een van de beroemdste professoren in de anatomie in Europa.²³ Onder hem beleefde de Leidse anatomie haar 'grootste bloei'.²⁴ Op systematische wijze gaf hij onderwijs over het skelet en de spieren, en ook over oog en oor, mond en keel, maag en darmen, luchtwegen en ingewanden etc. Hieronymus David Gaubius (1705-1780), eveneens een leerling van Boerhaave, gaf scheikunde en theoretische geneeskunde; hij was auteur van *Institutiones pathologiae medicinalis* (1758), een succesvol pathologie-handboek, dat meerdere malen werd vertaald en tot ver in de negentiende eeuw werd gebruikt. Gaubius werd aanhanger van het vitalisme, een leer die een eenzijdige mechanistische verklaring van het leven verwierp en uitging van het bestaan van levenskrachten of energieën.

Toen Vrijthoff in Leiden studeerde, was de academische status van de chirurgie nog vrij jong. Van oudsher had de *medicinae doctor* het medisch handwerk bij voorkeur aan de niet-academisch gevormde chirurgijn overgelaten, die op zijn aanwijzingen moest handelen. Hij voelde zich met zijn theoretische boekenkennis superieur aan de chirurgijn; de academische voertaal, het Latijn, fungeerde hierbij als sociaal distinctiemiddel. In de loop van de achttiende eeuw tekende zich echter een tendens af tot toenadering tussen genees- en heelkunde. Het wetenschappelijk empirisme stimuleerde de belangstelling voor chirurgie onder de *medicinae doctores*, terwijl de heelkundige elite aansluiting zocht bij de academisch gevormde stand. We mogen niettemin aannemen dat Vrijthoff tijdens zijn studie in Leiden weinig praktische vaardigheden met 'heelkundige kunstbewerkingen' en verloskunde had kunnen opdoen. Sommigen gingen om die reden op studiereis naar Parijs, waar de chirurgie op een hoog peil stond, maar Vrijthoff heeft voor zover bekend een dergelijke tocht niet ondernomen.²⁵ Mogelijk ging Vrijthoff ervan uit dat zijn toekomst in Maastricht, in de militaire geneeskunde, lag. Hij promoveerde op 'dysenterie', misschien niet bepaald een origineel maar wel een relevant onderwerp: dysenterie was een veel voorkomende, gevaarlijke 'legerziekte', waarmee het Maastrichtse militaire hospitaal niet zelden werd geconfronteerd. Vrijthoff verdedigde de toenmalige gangbare opvatting dat miasma's de boosdoeners waren: in de lucht verspreidende schadelijke uitwasemingen van bijvoorbeeld zompige grond of brak water die de lucht met smetstof vervuilden en in combinatie met klimatologische factoren ziekten en plagen veroorzaakten. Het was dan ook zaak om toe te zien op ventilatie en verse lucht: de lucht mocht niet verontreinigd worden door de ontlasting van lijders aan dysenterie.²⁶

23 In 1745 werd Bernard Siegfried Albinus benoemd tot hoogleraar in de geneeskunde; zijn broer Frederick Bernhard Albinus (1715-1778) volgde hem op zijn verzoek op als professor in de anatomie. Bernard Siegfried wendde zich vervolgens tot de fysiologie.

24 Otterspeer, *Groepsportret met Dame II*, 272 e.v.

25 W.Th.M. Frijhoff, 'L' école de chirurgie de Paris et les Pays-Bas: analyse d'un recrutement, 1752-1791', *Lias* 17/2 (1990) 185-239.

26 J.B. Vrythoff, *Specimen inaugurale medicum, de dysenteria. / Qvod ... exc autoritate ... Tiberii Hemsterhuis ... eruditorum examini submittit Joannes Bernardus Vrythoff, Mosa Trajectinus* (Leiden [1747]).

Met kennis gewapend

De gelegenheid om meer praktische ervaring op te doen, liet niet lang op zich wachten. Vrijthoff keerde terug naar Maastricht; het is niet duidelijk wanneer precies – ergens tussen 1747 en 1749 – maar vaststaat dat hij in 1749 tot ‘tweede’ doctor in het militair hospitaal werd benoemd. Dit stond toen onder leiding van Adrien Pelerin (1698-1771), die tevens *professor anatomiae et chirurgiae* aan de Illustre School was.²⁷ Het militair hospitaal, het eerste garnizoenshospitaal in de Republiek, was gehuisvest in het voormalige eerste Minderbroedersklooster (nu Historisch Centrum Limburg), een ruim en ‘luchtig’ gebouw, vlak naast de Jeker om de excrementen in af te voeren.²⁸ Vrijthoff kwam in een voor Maastricht enerverende periode aan. De stad werd geconfronteerd met het oorlogsgeweld als gevolg van de Oostenrijkse Successieoorlog, waarin de Republiek aan de zijde van Oostenrijk en Engeland vocht tegen Frankrijk en zijn bondgenoten. Na de slag van Lafelt in 1747 werden honderden gewonden naar de militaire hospitalen vervoerd; naast het garnizoenshospitaal waren maar liefst zeven andere ‘extraordinaire’ hospitalen ingericht. Soldaten hadden breuken en brandwonden en liepen vaak wondinfecties op, maar zij werden vooral ook getroffen door ‘koortsen’. Onder de soldaten en officieren brak dysenterie en tyfus uit, vaak fatale ziekten, die vanwege het besmettingsrisico voor de behandelaars – en voor de plaatselijke bevolking – eveneens riskant waren.²⁹ Na deze bloedige slag werd Maastricht ingenomen door de Fransen, maar na de beëindiging van de Oostenrijkse Successieoorlog kwam de stad eind 1748 weer in handen van de Republiek.³⁰ Maastricht bleef het belangrijkste bolwerk van de Republiek tegen een potentiële militaire aanval vanuit Frankrijk. Hier bleven gewoonlijk enkele duizenden soldaten en officieren, die uit alle windstreken kwamen, ingekwartierd.

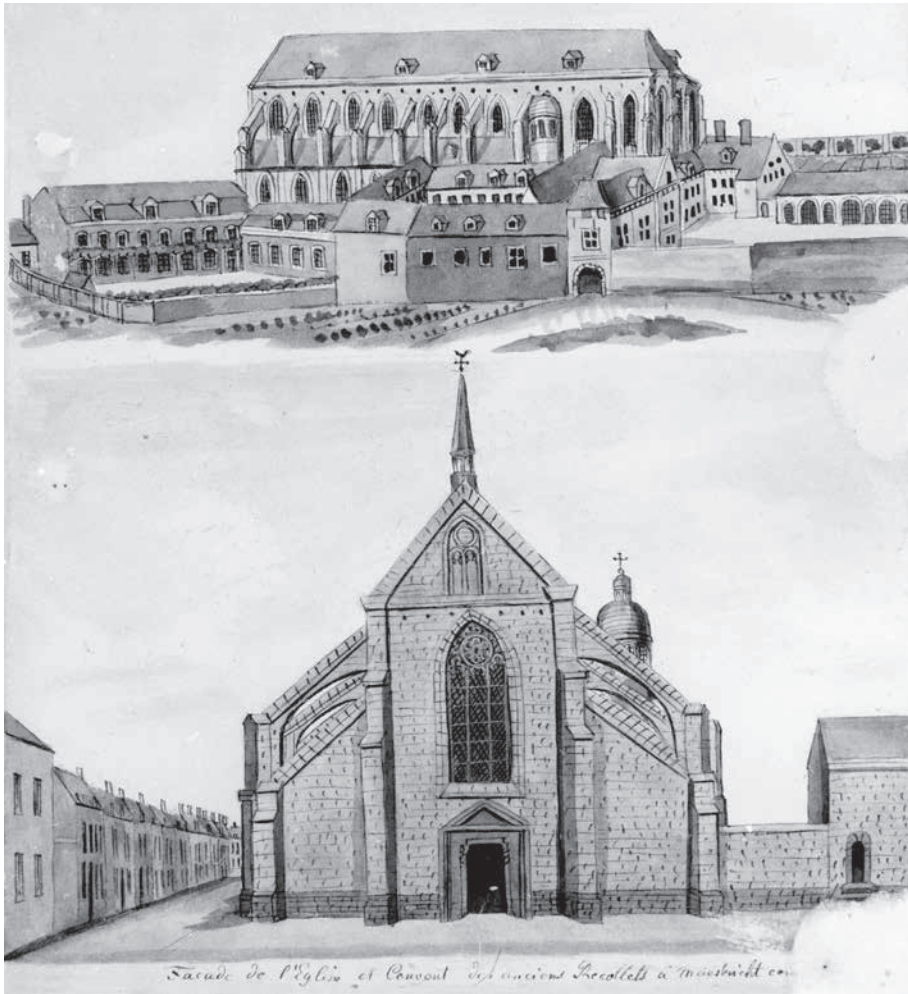
Als *medicinae doctor* bezat Vrijthoff maatschappelijk prestige. Juist in de tweede helft van de achttiende eeuw nam het vertrouwen in medische kennis en medische adviezen over het algemeen ook toe. Vrijthoffs carrière verliep voorspoedig en hij trad daarbij meerdere malen in de voetsporen van Pelerin.

27 H. Hillen, ‘Adrien Pelerin (1698-1771), de eerste hoogleraar geneeskunde in Maastricht’, in: E. van Royen (ed.), *Maastricht kennisstad. 850 jaar onderwijs en wetenschap* (Nijmegen 2011) 90-107.

28 Over het reilen en zeilen van dit hospitaal, zie: A.H.M. Kerkhoff, *Over de geneeskundige verzorging in het Staatse leger* (Nijmegen 1976). Zie ook: J. Notermans, *Het Militaire Hospitaal te Maastricht in het midden van de achttiende eeuw* (Nijmegen 1985). Helaas blijft het vanwege ontbrekend archiefmateriaal onbekend hoe de zieken werden behandeld. Zie ook: H. Hillen (ed.), *Van godshuis naar academisch ziekenhuis. Geschiedenis van het Maastricht Universitair Medisch Centrum +* (Maastricht 2011) 92 e.v.

29 J. Pringle, *Observations on the Diseases of the Army* (London 1764, 4th ed.) 55. Pringle roemde het Maastrichtse hospitaal vanwege zijn ligging vlak bij de Jeker en vanwege de ruimte die toevoer van verse lucht mogelijk maakte. Juist de omstandigheden in de gasthuizen stonden de genezing vaak in de weg. Menigeen bezweek aan de ‘rotkoorts’ of de ‘gasthuiskoorts’, een plotseling opkomende ziekte die vergezeld ging met dodelijke toevallen. Zie: Klijn, *Verlangen naar verbetering*, 38.

30 Vrijthoff was naar eigen zeggen getuige van de brute wijze waarop de Fransen na de overname van de stad in juli 1747 het garnizoenshospitaal opeisten voor hun eigen zieken. Notermans, *Het Militaire Hospitaal te Maastricht*, 89.

Het militair hospitaal van Maastricht werd in 1685 ondergebracht in het voormalige eerste Minderbroedersklooster. Tekening: Ph. Van Gulpen, ca. 1840. RHCL, collectie L.G.O.G.

Hij volgde deze in 1762 op als hoofd van het militair hospitaal, en na Pelerins dood in 1771 werd hij door de Raad van State benoemd tot *professor anatomiae et chirurgiae* aan de Maastrichtse Illustre School, een bovenbouw van de gereformeerde Latijnse school.³¹ Naast Vrijthoff doceerden hier nog vier andere hoogleraren: in de theologie, de wijsbegeerte, de welsprekendheid en het Grieks, en in de astronomie en de aardrijkskunde. De Illustre School in Maastricht bestond sinds 1682. Zij werd toen opgericht vanwege een 'grote politieke, symbolische waarde' als calvinistische tegenhanger van het vier jaar eerder tot universitair

³¹ Er waren o.a. illustre scholen in: Amsterdam, 's-Gravenhage, Middelburg, 's-Hertogenbosch, Harderwijk, Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Leeuwarden.

niveau verheven theologiestudium van de dominicanen.³² Een Illustre School moest 'een sieraad' voor de stad zijn en vakkennis en algemene ontwikkeling onder bredere lagen van de bevolking verspreiden. In hoeverre de Maastrichtse Illustre School daarin slaagde is echter de vraag, want de instelling bleef erg klein.³³

Een gemêleerde en geletterde elite

Met haar ongeveer achttienduizend inwoners was Maastricht omstreeks 1770 een rustige residentie- en garnizoensstad. Dankzij het gemêleerde karakter van de Maastrichtse bovenlaag – zowel qua sociale als religieuze achtergrond – bestond er in de stad een opmerkelijk grote pluriformiteit in denken en doen. Naast het genoemde internationale officierenkorps – met een aanzienlijk contingent Zwitsers³⁴ – bestond die bovenlaag uit vertegenwoordigers van de dubbele (Luikse en Staatse) magistratuur, bestuurders van de Staatse Landen van Overmaas, adellijke families, een op de sociale ladder opklimmende burgerij, invloedrijke katholieke kapittelheren en een handjevol professoren van de Illustre School.

Vrijthoff wist inderdaad als *medicinae doctor* door te dringen tot 'de clan die de leidende functies' in handen had. Hij maakte deel uit van een elite, waarin een protestantse minderheid – gereformeerden, lutheranen en andere denominaties – een belangrijke rol speelde. Dankzij de tweeherigheid hadden gereformeerden en katholieken gelijke rechten in het verder overwegend katholieke Maastricht.³⁵ Vrijthoff vervulde diverse publieke ambten. Hij zat meerdere malen als schepen of gezworen raad in de Brabantse Raad en was dikwijls ouderling van de gereformeerde gemeente en regent van het gereformeerde weeshuis.³⁶

In de tweede helft van de achttiende eeuw manifesteerde zich een nieuw 'moreel burgerschapsideaal'.³⁷ De 'beschaafde burger' beschouwde het als een 'publieke deugd' om zich als 'steunsel der maatschappij' op te stellen door zich voor de politieke gemeenschap in te zetten en actief te zijn in het sociëteitsleven.³⁸ In Maastricht kwamen de 'heren van stand', onder wie Vrijthoff, bij elkaar

32 W.Th.M. Frijhoff, *Keuzepatronen van de universiteit in historisch perspectief* (Rotterdam 1987) 14.

33 Bij het ontbreken van archieven is er weinig over de Illustre School in Maastricht bekend. Zie: S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Amsterdam 1961) 155. Zie ook: Hillen, *Van godshuis naar academisch ziekenhuis*, 112 e.v.; D.K.W. van Miert, *Illuster onderwijs: het Amsterdamse Athenaeum in de Gouden Eeuw 1632-1704* (Amsterdam 2005); F.L.R. Sassen, *De Illustre School te Maastricht en haar hoogleraren (1683-1794)* (Amsterdam 1972).

34 C. Claessen, F. Claessen en B. Hollard, *George Hollard, 1752-1823: beroepsmilitair, belastingambtenaar, stadsbestuurder* (Zoetermeer 2007).

35 Maastricht kende twee heren: de Staten Generaal en de Prins-bisschop van Luik. Er waren twee bestuurscolleges; deze vergaderden samen als Indiviese Raad als het om zaken van stadsbelang ging.

36 W. Bax, *Gedenkboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Maastricht 1632-1932* (Maastricht 1932).

37 Van Goinga en Salman, 'Expansie en begrenzing', 173.

38 W. Velema, 'Beschaafde republikeinen. Burgers in de achttiende eeuw', in: H. te Velde en R. Aerts, *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de Middeleeuwen* (Kampen 1998) 80-99.

in de 'Groote Sociëteit', die onder haar leden vooral garnizoensofficieren telde, vaak van internationale herkomst. Die konden hier schaak, kaart en triktrak spelen, en met elkaar discussiëren aan de hand van kranten uit heel Europa en de uitgebreide boekencollectie van de bibliotheek.³⁹ Daarnaast was Vrijthoff lid van La Constance, een vrijmetselaarsloge, die haar leden vooral onder de adel en de hoge militairen rekruteerde.⁴⁰ In de vrijmetselarij gedijden verlichtingsidealen. Het streven was gericht op morele en geestelijke verheffing, de vervolmaking van het individu, en uiteindelijk van de wereld. Allerlei rituelen versterkten de onderlinge 'broederband'; die band moest – zo was de gedachte – een voorafspiegeling zijn van een nieuwe universalistische en kosmopolitische wereld waarin verdraagzaamheid en wederzijds respect centraal stonden.

Maastricht kende nog meer genootschappen, bijvoorbeeld de Nieuwe Sociëteit, de Burger- en Geestelijke Sociëteit en de Sociëte d'Emulation; deze hebben weinig sporen in de geschiedenis nagelaten, zodat het gissen blijft naar hun historische betekenis.⁴¹ Bekend is dat elders in de Republiek het ontstaan van diverse genootschappen gevoed werd door een verlichtingsdenken dat optimisme uitstraalde: er was geloof in wetenschappelijk gestuurde vooruitgang, in de beheersbaarheid van de natuur en de oorspronkelijke goedheid van de mens. Veel genootschappen ijverden voor menslievende doelen, zedelijke verheffing ofwel het beschaven van lagere standen en het verspreiden van cultuur en nuttige kennis. Ze getuigden van een behoefte aan nationale herleving. Bedoeling was om 'het vaderland' te verheffen, in de veronderstelling dat het land op diverse fronten in verval was geraakt en zijn groot en rijk verleden, de Gouden Eeuw, verloochende.⁴²

Het hoeft geen betoog dat het verlichtingsdenken alleen bij een ontwikkeld, lezend publiek ingang vond.⁴³ In Maastricht kon men vanaf 1774 via de bekende boekhandel en uitgeverij van de Parijzenaar Jean Edmé Dufour aan literatuur van verlichte denkers komen.⁴⁴ Tevens waren hier diverse bibliotheken, niet alleen de al genoemde bibliotheek van de Groote Sociëteit, maar ook een stadsbibliotheek – de catalogus uit 1753 noemde 2.650 werken in 3.500 banden⁴⁵ en de 'Bibliothèque Militaire', de oudst bekende Nederlandse 'genootschapsbiblio-

39 M.A.F.C. Thewissen, *Twee eeuwen Groote Sociëteit van Maastricht: schets van haar geschiedenis van 1760 tot 1960* (Maastricht 1960); J. Notermans, *De Groote Sociëteit* (Maastricht 2010). In 1774 viel het besluit om de Franse encyclopedie van Diderot aan te schaffen.

40 G. Dielemans, *Vrijmetselarij in Maastricht* (Zutphen 2005).

41 Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*, 13. Over de Groote Sociëteit is meer bekend, zie: Notermans, *De Groote Sociëteit*.

42 W.W. Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987).

43 Hoftijzer, 'Leesonderzoek in Nederland over de periode 1700-1850', 168 en 171. In de tweede helft van de achttiende eeuw konden de meeste mensen in de Nederlandse samenleving lezen, waarbij Hoftijzer wel wijst op de grote ongelijkheid in de geletterdheid tussen mannen en vrouwen, armen en rijken, inwoners van Holland en inwoners van de landprovincies, mensen uit de stad en die op het platteland, protestanten en katholieken.

44 Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*, 17.

45 Mededeling van Emile Ramakers, Stadsbibliotheek Centre Céramique.

theek', waarover verder vrijwel niets bekend is.⁴⁶ De indruk bestaat dat boeken voor (onder)officieren van het Staatse leger buitengewoon belangrijk waren; er werd heel wat gelezen door het officierskorps – ongetwijfeld vooral tijdens perioden van internationale politieke rust.⁴⁷

De verkoopcatalogus

Vrijthoff beschikte over een buitengewoon grote bibliotheek. In de tweede helft van de achttiende eeuw bevond zich in slechts 4 procent van de huishoudens een collectie van meer dan 100 boeken, en zoals gezegd had Vrijthoff er ruim 900.⁴⁸ Wat kan een veilingcatalogus ons als bron vertellen? Hoe interessant dit soort bronnen ook zijn, ze moeten in het onderzoek kritisch en met voorzichtigheid worden gebruikt.⁴⁹ Zo blijft het vaak onduidelijk of de veilingcatalogus wel de hele collectie van de vroegere bezitter omvat. Het is (doorgaans) niet te achterhalen of de lijst wel alle titels van de vroegere eigenaar vermeldt, zoals het trouwens ook niet is te achterhalen of er wellicht later titels aan zijn toegevoegd. Het is ook de vraag of de voormalige eigenaar de boeken wel allemaal heeft gelezen – het bezit van boeken was en is immers vaak een statussymbool. Juist in de achttiende eeuw, toen het fenomeen 'bibliofilie' vanuit Frankrijk overwaaide, werd wel de spot gedreven met bibliofielen, die hun boeken niet lezen maar als pronkstukken 'tentoonstelden' - in de boekenkast of op de salontafel.⁵⁰ Maar daar staat tegenover dat mensen vast ook boeken lezen die ze niet bezaten, bijvoorbeeld door te lenen. Er kan verondersteld worden dat boeken – ook de ongelezen exemplaren – tot iemands 'culturele bagage' behoren; er is altijd een reden geweest om een niet gelezen boek in de verzameling op te nemen, terwijl de optie het boek te lezen altijd open bleef.⁵¹

Een complicatie bij het interpreteren van een boekcatalogus is dat de opsteller ervan meestal meer geïnteresseerd was in de waarde van de boeken dan in de inhoud ervan. Titelbeschrijvingen zijn vaak in de haast en slordig opgeschreven of incompleet.⁵² Ook de boektitels in Vrijthoffs catalogus zijn onvolledig. Ze waren niet alfabetisch of thematisch gerangschikt, maar naar grootte: in folio, in quarto, in octavo et minori forma. Wel had de samensteller een poging gedaan om geneeskundige en niet-geneeskundige werken te onderscheiden, maar dat was slechts tot op zekere hoogte gelukt: tussen de niet-medische

46 L.P. Sloos, *Gewapend met kennis: 500 jaar militaire boekcultuur in Nederland* (Leiden 2012) 18.

47 ZH.L. Zwitser, *'De militie van den staat'. Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1991).

48 www.bibliopolis.nl. Volgens de *Book Sales Catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800* van de Gruys, en De Kooker liep de omvang van de bibliotheken van 'professoren' sterk uiteen, van enkele honderden tot enkele duizenden boeken.

49 Volgens Gruys en Kooker zijn veilingcatalogi fraaie bronnen voor het onderzoek naar de geschiedenis van boeken, de geschiedenis van bibliotheken en de geschiedenis van ideeën en literatuur. Zie: J.A. Gruys en H.W. de Kooker (ed.), *Book Sales Catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800* (Leiden 1997) iii.

50 www.bibliopolis.nl; Hoftijzer, 'Leesonderzoek in Nederland over de periode 1700-1850', 178.

51 *Ibidem*, 174.

52 Taylor and Barlow, *Book Catalogues*, 93.

boeken duiken diverse medische titels op. In de literatuur over het boekenonderzoek op basis van verkoopcatalogi wordt merkwaardig genoeg één ‘complicatie’ bij het gebruik van boekcatalogi nergens genoemd: het probleem voor de historicus om, in dit geval, een bibliotheek van ruim 900 boeken te overzien. Het is niet eenvoudig om alle boeken – aan de hand van de titelbeschrijvingen – te plaatsen en bovendien raakt de historicus in de verleiding om de boeken open te slaan en te lezen – een tijdrovende en snel uit de hand lopende aangelegenheid. Toch liggen hier mooie kansen voor de onderzoeker, nu steeds meer oude boeken gedigitaliseerd en via het *World Wide Web* raadpleegbaar zijn.

Vrijthoffs medische collectie

Vrijthoff had een brede belangstelling, zo valt uit zijn collectie op te maken. Voor een achttiende-eeuwse *medicinae doctor* was universele geleerdheid dan ook een nastrevenswaardig ideaal. Het medische deel van zijn collectie bestond uit ongeveer 400 werken; deze waren voor 50 procent in het Latijn, voor 25 procent in het Frans, voor 24 procent in het Nederlands, en voor 1 procent in het Duits geschreven (drie boeken). In de collectie bevonden zich geen Engelstalige boeken. Wellicht heeft Vrijthoff zich ooit voorgenomen om deze taal te leren, in ieder geval staat *Korte wegwijzer der Engelsche taale; behelzende de noodigste en weezendlykste letterkonstige regelen, om spoedig zonder veel moeite tot kennisse dier taale te geraaken* tussen de titels vermeld.⁵³ Kennelijk hield Vrijthoff zijn ‘vakkennis’ na zijn studie bij; de verkoopcatalogus telt althans bijna 80 boeken van na 1747. Het is trouwens natuurlijk niet uitgesloten, dat hij daarnaast nog boeken aanschafte die eerder waren gedrukt. Hoe dit ook zij, Vrijthoff beschikte over een prachtige collectie medische werken. De fraai geïllustreerde boeken in folioformaat waren in zijn tijd al kostbaar. Vermoedelijk was hij al tijdens zijn studietijd met de opbouw van zijn bibliotheek begonnen, want de Leidse universiteitsbibliotheek stond niet erg goed bekend, met weinig boeken en nogal beperkte openingstijden.⁵⁴ Vrijthoffs boeken laten zich niet simpelweg naar onderwerp indelen, omdat de geneeskunde toen geen scherp afgebakende specialisaties kende. Veel studies, zoals de *Opera omnia* – Vrijthoff had wel bijna twintig van deze *Opera omnia* – waren verzamelwerken van een bepaalde auteur.

Het is interessant om te zien hoe uiteenlopend de onderwerpen waren waarnaar zijn belangstelling uitging, alsof hij de gehele geneeskunde wilde overzien. Net als Boerhaave was hij een intellectuele ‘alleseter’ en zijn oriëntatie op Leiden is daarbij opvallend. Hij bezat circa vijftien boeken van Boerhaave en/of met commentaren op Boerhaave, zoals het vijfdelige handboek dat de

53 W. Sewel, *Korte wegwijzer der Engelsche taale, behelzende de noodigste en weezendlykste letterkonstige regelen, om spoedig zonder veel moeite tot kennisse dier taale te geraaken* *A compendious guide to the English language, containing the most necessary and essential grammar-rules, whereby one may speedily & without much difficulty attain to the knowledge of the aforesaid language* (Amsterdam 1740).

54 J.K. van der Korst, *Een dokter van formaat: Gerard van Swieten, lijfarts van keizerin Maria Theresia* (Amsterdam 2003) 25.

gehele geneeskunde wilde omvatten, verzorgd door Boerhaaves leerling Gerard van Swieten (1700-1772): *Commentaria in Hermannii Boerhaave aphorismos de cognoscendis et curandis morbis*, uitgegeven in Parijs tussen 1769 en 1773.⁵⁵ De intellectuele belangstelling van Vrijthoff strekte zich veel verder uit naar het verleden. Hij verhiel zich tot zijn voorgangers als waren het collega-medici. Vrijthoff had een stuk of vijf, vaak uitgebreid becommentarieerde, soms meerdelige werken van Hippocrates, 'de vader der geneeskunde', onder andere een klein boekje uit 1605 met de *Aphorismes d'Hippocrates* en een boek in folio formaat *Magni Hippocratis medicorum omnium facile principis* uit 1657.

In Vrijthoffs collectie zaten vijf boeken van Cornelis Bontekoe (1647-1685), waaronder het vele malen uitgegeven *Tractaat van het excellentste kruid thee, 't welk vertoont het regte gebruyk, en de groote kragten van 't selve in gezondheid, en siekten*, in een Franse vertaling uit 1693 (de eerste druk was uit 1678). Bontekoe had in Leiden gestudeerd en was aanhanger van het Cartesianisme. Hij was een onafhankelijk denker, die voortdurend kritische kanttekeningen plaatste bij de geneeskunde en op de noodzaak van het experiment wees. Als pleitbezorger van de iatrochemie keerde hij zich tegen aderlaten en de andere bekende medische remedies en stelde dat vooral thee, maar ook koffie en chocolade de gezondheid bevorderen.⁵⁶

Tijdens zijn Leidse studietijd werd Vrijthoff vermoedelijk vooral doorkneed in de iatromechanica en de iatrofysica. In zijn bibliotheek zaten in ieder geval opvallend veel, maar liefst zeven, vaak meerdelige werken van Friedrich Hoffmann (1660-1742), een tijdgenoot van Boerhaave, die stelde dat het lichaam niet tot een machine gereduceerd kon worden en de iatrofysische richting insloeg.⁵⁷ Daarnaast had hij vijf, eveneens vaak meerdelige werken van de veelzijdige Albrecht von Haller (1708-777), een Zwitserse medicus die nog bij

55 Dit werk kreeg vele drukken en vertalingen en zou tot ver in de negentiende eeuw worden geraadpleegd. *Ibidem*, 1.

56 J.I. Israel, 'Enlightenment, Radical Enlightenment and the 'Medical Revolution' of the Late Seventeenth and Eighteenth Centuries', in: O.P. Grell en A. Cunningham (ed.), *Medicine and Religion in Enlightenment Europe* (Cambridge 2007) 5-28, aldaar 7-11. Vrijthoff had naast het beroemde traktaat de volgende boeken van Bontekoe: *Notae provocatoriae in corollaria, quae disputationi suae de ictero opposuerat* (Amsterdam 1682); *Fragmenta, dienende tot een onderwys van de beweginge, en vyandschap, of liever vriendschap, van het acidum met het alcali. Mitsgaders phlegma, spiritus, oleum, sulphus, terra, en caput mortuum. Alsmede de grondt-slagh, tot opbouw der medicynne en chirurgie* ('s-Gravenhage 1683); *Korte verhandeling van 's menschen leven, gezondheid, siekte, en dood, begrepen in een drie ledige reden. I. Over 't lighaam en sijne werkingen in gezondheid; II. Over de ziekte en desselfs oorsaken; III. Over de middelen, om het leven en de gezondheid te bewaren en te verlengen* ('s-Gravenhage 1684); *Metaphysica, et liber singularis de motu, nec non ejus dem œconomia animalis. Opera posthuma, quibus accedit Arnoldi Geulincx* (Leiden 1688).

57 Vrijthoff had de volgende boeken van Friedrich Hoffmann: *Consultationum et responsorum medicinalium centuria I: Morbos capitis et pectoris. II: Morbos abdominis* (1734), *Opuscula medico-practica sev dissertationes selectiores antea diversis temporibus editæ nunc revisæ et avctiores* (1736), *Opuscula pathologico-practica* (1738), *Medicinae rationalis systema*, 8 dln. (1738), *Medicinae rationalis systema; supplementum* (1740) en een boek over medische ethiek: *Medicus politicus sive Regulæ prudentiæ secundum quas medicus juvenis studia sua & vitæ rationem dirigere debet, si famam sibi felicemque praxin & cito acquirere & conservare cupit* (1738).

Amputatietechnieken vormden een belangrijk onderdeel van de militaire geneeskunde.

Uit: Heister, L., *Institutiones chirurgicae in quibus quidquid ad rem chirurgicam pertinent, optima et novissima ratione pertractatur* (Amsterdam 1739). Collectie Stadsbibliotheek Maastricht.

Boerhaave geneeskunde had gestudeerd en vooral op het gebied van de fysiologie baanbrekend werk verrichtte.⁵⁸

Duidelijk is dat Vrijthoff hoe dan ook speciale belangstelling aan de dag legde voor anatomie en chirurgie, verloskunde en militaire geneeskunde; ook was hij geïnteresseerd in lopende discussies over venerische ziekten en variolatie (het uitlokken van een pokkeninfectie door iemand met echte pokstof in te enten). Hij beschikte over om en nabij vijftig, dikwijls standaardwerken over anatomie en chirurgie. In zijn bibliotheek stond onder andere de fraaie door Gerard de Lairese met soms confronterende tekeningen geïllustreerde anatomieatlas uit 1685 van Govard Bidloo (1649-1713), die aan de Leidse universiteit verbonden was geweest.⁵⁹ Verder bezat Vrijthoff de anatomieatlas *Anatome corporis humani* uit 1697 van IJsbrand van Diemerbroeck (1609-1674), legerarts en hoogleraar anatomie in Utrecht die al omstreeks het midden van de zeventiende eeuw naar een toenadering tussen chirurgie en academische

58 Namelijk de volgende werken van Albrecht von Haller: *Opuscula botanica* (1749), *Primae lineae physiologiae in usum praelectionum academicarum* (1751), *Disputationes chirurgicae selectae*, 5 dln. (1755-1756) en *Disputationes ad morborum historiam et curationem facientes, collegit Alb. Hallerus*, 7 dln. (1757-1760). A. von Haller, *De variolis, apoplexia et hydrope* / S.A.D. Tissot *De variolis, apoplexia et hydrope* (Lausanne 1765). Zie: Porter, 'The Eighteenth Century', 93 e.v.

59 M. Fournier, 'De microscopische anatomie in Bidloo's *Anatomia humani corporis* (1685)', *Tijdschrift voor de geschiedenis van de geneeskunde, de natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 8/4 (1985) 187-208. R. Knoeff, 'Moral Lessons of Perfection: A Comparison of Mennonite and Calvinist Motives in the Anatomical Atlases of Bidloo and Albinus', in: O.P. Grell en A. Cunningham (ed.), *Medicine and Religion in Enlightenment Europe* (Cambridge 2007) 121-144.

geneeskunde had gestreefd.⁶⁰ Hij had een tweede druk, uit 1725, van de anatomieatlas van Andreas Vesalius (1514-1564), *Opera omnia anatomica & chirurgica*, verzorgd door Boerhaave en Bernard Siegfried Albinus, van wie Vrijthoff les had gehad.⁶¹ Ook had hij de *Epistolae anatomicae duae: novas observationes* (1728) van de fameuze hoogleraar te Padua Giovanni Battista Morgagni (1682-1771), die als een van de eersten op het belang van *post mortem* onderzoek wees om de oorzaak van ziekte te achterhalen.⁶²

In de catalogus waren ook vele klassieke werken over chirurgie te vinden. De ontwikkeling van de (algemene) chirurgie had uiteraard veel te danken aan de 'oorlogs-chirurgie'.⁶³ Het oudste boek over chirurgie in Vrijthoffs collectie *Medecynboec ende chirurgie* uit 1614 was geschreven door een Italiaan, Giovanni de Vigo (1450-1525). De werken van De Vigo behoorden twee eeuwen lang tot de populairste chirurgische handboeken in Europa; er stonden praktische adviezen in over amputaties en de behandeling van (schot)wonden met kokende olie.⁶⁴ Ook bezat hij chirurgische boeken van de Italiaan Fabricius ab Aquapendente (1537-1619), en de Duitsers Wilhelmus Fabricius Hildanus (1560-1634) en Michael Ettmüller (1644-1683) – het ging hierbij om in de zeventiende eeuw bekende werken; het was gebruikelijk dat medische handboeken een lang leven kenden.

Vrijthoffs verzameling getuigt van zijn sterke oriëntatie op de Franse chirurgie. Zo had hij *De chirurgie ende alle de opera, ofte wercken van Ambrosius Paré* uit 1604. De roem van Paré (1510-1590), een legerchirurg, was vooral gebaseerd op het feit dat hij zich tegen het gebruik van kokende olie bij de behandeling van schotwonden keerde en de noodzaak bekleemde om een wond goed te reinigen; ook introduceerde hij een verbeterde amputatiemethode, waarbij de bloedvaten werden verbonden ter voorkoming van nabloedingen.⁶⁵ De collectie bevatte verder twee boeken van de Franse chirurg Pierre Dionis (1643-1718), anatoom en chirurg aan de Jardin du Roi te Parijs. Het was juist tijdens Vrijthoffs leven dat de Franse chirurgie een hoog peil bereikte. In Parijs bevonden zich het Hôtel Royal des Invalides voor 'uitgediende krijgslieden', het Hôtel Dieu en het Hôpital de la Charité; de duizenden zieken in deze hospitalen boden kansen om niet alleen theoretische kennis, maar ook praktische ervaringen op te doen, zoals met chirurgische ingrepen. De achttiende eeuw is wel als 'de Franse periode in de geschiedenis van de Nederlandse chirurgie' getypeerd.⁶⁶ Vrijthoff bleef zich kennelijk bijscholen en bezat een groot aantal (Franstalige) boeken van chirurgen als Augustin Belloste (1654-1730), Henry-François Le Dran (1685-1759), René Jacques Croissant de Garengéot (1688-1759),

60 Klijn, *Verlangen naar verbetering*, 28.

61 H.L. Houtzager, 'De Leidse Vesalius-uitgave uit de 18e eeuw: een coproductie van Boerhaave en Albinus', *Geschiedenis der geneeskunde* 6/1 (1999) 14-21.

62 D. de Moulin, *A History of Surgery with Emphasis on the Netherlands* (Dordrecht 1988) 154.

63 V.M.E. Winters, *Staal tegen staal: de oorlogs-chirurgie van de oudste tijden tot heden* (Utrecht 1939).

64 De Moulin, *A History of Surgery*, 77 e.v.

65 J.A. Verdoorn, *Arts en oorlog* (Amsterdam 1972) 77.

66 *Ibidem*, 155.

Gilles Levacher (1693-1760), Georges de La Faye (1699-1781) en Jacques Daran (1701-1784). Van de Parijse chirurg Croissant de Garengot had hij maar liefst vijf boeken.⁶⁷ Deze studies behandelden niet alleen amputaties vanwege bijvoorbeeld gangreen of ernstige botbreuken, maar ook operaties in verband met kankergezwellen, nierstenen en hernia's, zoals liesbreuken.

Vrijthoff richtte zich echter niet exclusief op Frankrijk. In zijn verzameling was het boek te vinden van de Engelse leger-chirurg John Ranby (1703-1773) *La methode de traiter les playes d' armes-à-feu* (1745), een vertaling van *The method of treating gun-shot wounds* (1744). Ranby hemelde het gebruik van Peruviaanse bast op, de schors van de kinaboom bij de bestrijding van pijn en koorts als gevolg van schot- of etterende wonden: 'A medicine, which no human eloquence can deck with panegyric, proportionable to its virtues. Of such incomparable benefit it is to mankind'.⁶⁸ Ook bezat hij enkele in Nederland gunstig ontvangen boeken van de Oostenrijks-Hongaarse chirurg Joseph Jacob Plenck (1738-1807), die over uiteenlopende aspecten van de geneeskunde publiceerde.⁶⁹ Zo prijkte in Vrijthoffs boekenkast Plencks *Compendium institutionum chirurgicarum pro tironibus chirurgiae* uit 1780, een tweedelig overzichtswerk, eigenlijk een leerboek voor beginners, waarin alle aspecten van de chirurgie helder en beknopt werden behandeld. Vermoedelijk gebruikte Vrijthoff Plenck bij het onderwijs aan leerling-chirurgijns. Zijn collectie bevatte ook het door Plenck geschreven *Heelkundige artzeny winkel, of chirurgyns-apotheek: vervattende alle beproefde en hedendaagsch gebruikelijke bereide en samengestelde heelmiddelen, ter geneezing van uitwendige ziekten* (1779).

Dat Vrijthoff betrokken was bij de opleiding van chirurgijns lijkt waarschijnlijk: hij bezat drie examenboeken voor chirurgijns, onder andere de negende druk van *Het nieuw hervormde examen van land- en zee-chirurgie: behelzende al 't geen een chirurgyn kennen en behandelen moet te land en ter zee, in veldlegers en zeeslagen* (1748). Daarnaast bezat hij een hele reeks leerboeken: *Kweekschool der heelkunde* (1771), *Kweekschool der ontleedkunde* (1772), *Kweekschool der Ziektekunde* (1772), *Kweekschool der Artzeny-kunde* (1773) en *Kweekschool der Scheikunde* (1773) – het ging hierbij steeds om 'verzamelingen en waarneemingen uyt de beste en nieuwste schryvers getrokken'. De meeste leerboeken waren in het Nederlands geschreven en gezien vanuit Vrijthoffs perspectief van recente datum, zoals *De gezuiverde heelkonst, ter onderwyzing van den leerenden en konstoeffenenden heelmeeester t'zamengesteld* (1761) van de hand van Johannes de Gorter (1689-1762). De Gorter, oorspronkelijk een chirurgijn, had in Leiden geneeskunde gestudeerd en was op aanraden van Boerhaave als hoogleraar in Harderwijk aangesteld, waar hij de chirurgie op

67 Vrijthoff had twee edities van *Traité des opérations de chirurgie, suivant la mécanique des parties du corps humain*. 2 dl. (Paris 1720); een editie van *Nouveau traité des instrumens de chirurgie les plus utiles, et de plusieurs nouvelles machines propres pour les maladies des os*. 2 dl. (La Haye 1725); en twee edities van: *Traité des opérations de chirurgie, fondé sur la mécanique des organes de l'homme, & sur la théorie & la pratique la plus autorisée* (Paris 1731).

68 J. Ranby, *The method of treating gun-shot wounds* (London 1760, 2nd ed.) 32.

69 De Moulin, *A History of Surgery*, 157.

een hoger plan wilde brengen door aan chirurgijns onderwijs te geven in de Nederlandse taal.⁷⁰

Het lijkt aannemelijk dat Vrijthoff naast onderwijs aan leerling-chirurgijns als 's Lands Doctor ook onderwijs aan vroedvrouwen en vroedmeesters gaf. Het is bekend dat de opleiding in de vroedkunde vanaf 1779 in Maastricht was gereguleerd om de toen heersende misstanden aan te pakken.⁷¹ In Vrijthoffs catalogus staan zeker vijftien boeken vermeld met betrekking tot verloskunde. Ook hier gaat het om vaak Nederlandstalige, betrekkelijk recente werken van na 1750. De belangstelling voor heekunde ging hand in hand met die voor verloskunde. Was de verloskunde van oudsher het terrein van vroedvrouwen, door de toenemende heekundige bemoeienis ontstond een nieuwe groep vroedmeesters. Anders dan de vroedvrouwen mochten deze tijdens de bevalling instrumenten gebruiken zoals een verlostang of de hefboom van Hendrik van Roonhuysen.⁷² De twee oudste boeken in Vrijthoffs collectie over verloskunde waren (internationale) klassiekers, namelijk *Traité des Maladies des Femmes Grosses et Accouchées* (1694, 5de editie) van François Mauriceau (1637-1709) en *Algemeene verhandeling van de Kraamkunde, behelzende alles wat het kinderbaaren aangaat, en eenen bekwaamen vroedmeester maken kan* (ca. 1735) van Pierre Dionis.

Mauriceau behandelde in zijn driedelige studie de anatomie van de vrouwelijke genitalia, de ziekten van de zwangere vrouw, de normale en abnormale partus en de zorg voor moeder en kind in het kraambed. Hij verwierf bekendheid met een naar hem genoemde handgreep om een kind in stuitligging ter wereld te brengen. Dionis verwerkte nieuwe inzichten over voortplanting en (on)vruchtbaarheid en over de noodzaak een pas geborene colostrum te laten drinken. Beiden keerden zich tegen een keizersnede tenzij de moeder al 'den geest hadgegeeven', 'want deze ingreep is meedogenloos'.⁷³ Niettemin was Vrijthoff geïnteresseerd in deze ingreep bij (nog levende) berende vrouwen getuige het boek *Histoire de deux opérations césariennes faites avec succès, la première le dix-sept juin 1746, la seconde le vingt-neuf avril 1749* (1750) van Samson Gabriel Guenin (?-?).⁷⁴ De meeste boeken over 'vroedkunde' waren van na 1770. Ze behandelden onder meer kunstverlossingen, zoals het klieven van het schaambeentje als alternatief voor een keizersnede, en andere gynaecologische

70 Kooijmans, *Het orakel*, 229.

71 J.H. Starmans, *Verloskunde en kindersterfte in Limburg: folklore, geschiedenis, heden* (Maastricht 1930) 101.

72 De Amsterdamse vroedmeester Hendrik van Roonhuysen hield zijn vinding lang geheim. Alleen tegen forse betaling kon men het 'Roonhuysiaans geheim' – een hefboom die tijdens een moeilijke bevalling achter de kaakhoek van een kind werd gehaakt – kopen. In 1753 werd de hefboom echter openbaar gemaakt in het boek – Vrijthoff had een exemplaar – *Het ontdekt Roonhuysiaans geheim in de vroedkunde* (Leiden 1753), geschreven door Jacobus de Visscher.

73 Dionis, *Algemeene verhandeling van de Kraamkunde*, 273.

74 Guenin ging over tot een keizersnede bij een (stervende) vrouw in barensood om het kind te redden. Als een vrouw toch moest sterven tijdens een bevalling – zo redeneerde hij – dan kon zij beter binnen een kwartier overlijden ten gevolge van een keizersnede dan na een urenlange martelgang vanwege een moeizame bevalling.

Pagina uit het bekende handboek van François Mauriceau over de behandeling van vrouwenziekten.

Uit: Mauriceau, Fr., *Traité des maladies des femmes grosses, et de celles qui sont accouchées; avec une description très-exacte de toutes les parties de la femme qui servent à la génération; le tout accompagné de plusieurs figures convenable au sujet* (Parijs 1738-1740). Collectie Stadsbibliotheek Maastricht.

ellende die tot operatief ingrijpen noopte.⁷⁵ De bibliotheek omvatte echter ook diverse leerboeken die zich speciaal op vroedvrouwen richtten, zoals *De wel onderwezene vroedvrouw, of grondig en beknopt onderwijs, van het geen een vroedvrouw weeten, en verrichten moet. In vraagen en antwoorden saamengesteld* (1771) van Johann Hendrik Schütte (1694-1774)⁷⁶ uit Kleef, plus de *Grondbeginzels der verloskunde. Ten nutte der vroed-vrouwen ten platten lande in vraagen en antwoorden opgesteld* (1779) van Jean Louis Baudelocque (1745-1810), een verloskundige uit Parijs, en *Naauwkeurig onderwijs in de vroedkunde* (1778) van Jan de Reus (1709-

75 A. Benevoli, *Heelkundige waarneemingen /beschreeven door Antonius Benevoli, ... en Cajetanus Tacconi, ... Vertaald en met aanmerkingen vermeerderd door Jan Bernard Sandifort* ('s-Gravenhage 1770); A. le Roy, *Recherches sur la section de la Symphyse du Pubis* (Paris 1778).

76 De moeder was, aldus Schütte, 'verpligt' om borstvoeding te geven, zo niet dan handelde zij 'tegen het oogmerk van den Alwyzzen Schepper, en tegen de wetten der natuur'. J.H. Schütte, *De wel onderwezene vroedvrouw of grondig en beknopt onderwijs, van het geen een vroedvrouw weeten, en verrichten moet. In vraagen en antwoorden saamengesteld* ('s-Gravenhage 1771) 199.

1789) chirurgijn en stadsvroedmeester te Harlingen. De Reus drukte vroedvrouwen op het hart het natuurlijk proces zo veel mogelijk zijn gang te laten gaan, waarbij hij zich op de beroemde Petrus Camper (1722-1789), toen hoogleraar (in onder andere) chirurgie en verloskunde in Groningen, en Boerhaave beriep. Bij problemen werden de vroedvrouwen – het hoeft niet te verbazen – geacht de hulp van een medicus in te roepen. Opmerkelijk is de boektitel van een werk van een medicus uit Londen, Hugh Smith (1736-1789), die overigens in Leiden had gestudeerd: *De artz der moeders: in aangenaame spectatoriale vertoogen, op eene klaare en eenvoudige wyze leerende, wat men moet doen om het gestel van jonge kinderen voor te bereiden tot een gezond, lang, en gelukkig leven* (1775). Dit boekje vol medische en opvoedkundige adviezen richtte zich op jonge en ‘verstandige moeders’ die in goede verstandhouding met ‘bekwaame geneesheeren’ hun kinderen wilden grootbrengen.

Naast de boeken over de behandeling van schotwonden en twee verhandelingen over de bestrijding van lintwormen – met platen, zo staat in de titelbeschrijving – bevatte Vrijthoffs bibliotheek drie standaardwerken over militaire geneeskunde. Zo bezat hij het nu nog zeer leesbare, in het Frans vertaalde en vele malen herdrukte werk van de Italiaan Luca Antonio Porzio (1689-1763) *La médecine militaire ou l'art de conserver la santé des soldats dans les camps* (1744). Porzio beklemde de noodzaak om ziekte, zoals dysenterie en ‘koortsen’, te voorkomen. Dat was niet eenvoudig aangezien juist soldaten sterk blootgesteld werden aan zowel felle zon als vieze, vochtige luchten. Dysenterie en andere buiklopen veroorzaakten vaak nog meer doden dan de militaire strijd, zo stelde Porzio, die de noodzaak beklemtoonde van goede lucht, schoon water en sanitaire maatregelen. Hij riep op een voorbeeld te nemen aan de Turken die excrementen en kadavers begroeven.⁷⁷ Het beste middel om de gezondheid te bewaren was echter goed eten en Porzio schrijft dan ook bijna 100 bladzijden lang over het nut van schoon water, het matig gebruik van wijn en bier, goed en vers brood, groenten, gekookte eieren met een beetje peper en in olijfolie gebakken vlees met fijne kruiden als majoraan en marjolein, en knoflook – de kwaliteit van het Noord-Europese voedsel kon hem weinig bekoren.⁷⁸

Vrijthoff had ook het bekende boek van John Pringle (1707-1782), een Britse legerarts, een Schot, die (ook al) een tijd bij Boerhaave had gestudeerd. Pringle was als ‘physician general’ betrokken geweest bij de troepen die in 1748 rond Maastricht waren gelegerd. In 1752 publiceerde hij *Observations on the Diseases of the Army in Camp and Garrison*. Dit boek werd in vele landen vertaald en beleefde in 1810 nog een tiende herdruk.⁷⁹ De eerste Nederlandse versie verscheen in 1785, maar Vrijthoff raadpleegde de Franse vertaling uit 1771. Pringle verklaarde schatplichtig te zijn aan Hippocrates, de Engelse geneesheer Thomas Sydenham

77 L.A. Porzio, *La médecine militaire ou l'art de conserver la santé des soldats dans les camps* (Parijs 1744) 271. Ook verhaalde hij over een veldslag waarbij 50.000 (!) paarden bezweken (p. 274), maar die konden beter voor het leer worden gebruikt.

78 *Ibidem*, 64-154.

79 J.A. van Vels-van Dongen, ‘Zeeuwse koorts of Engels ziekte?’, *Geschiedenis der geneeskunde* 11/5 (2007) 302-312, aldaar 303.

(1624-1689) en Boerhaave. Zijn handboek was in de geest van Sydenham gebaseerd op empirisch onderzoek, dat wil zeggen op eigen waarnemingen en oorlogservaringen. De belangrijkste oorzaak van besmettelijke legerziekten als dysenterie, tyfus, cholera en 'gele koorts' was volgens hem vuile lucht.⁸⁰ De militaire hospitalen waren de grootste boosdoeners, omdat daar weinig eventileerd werd.⁸¹ Maar funest voor de gezondheid was vooral een vochtig klimaat, aldus Pringle, die verder wees op de heilkracht van de natuur en het belang van hygiëne, goede voeding (niet te veel fruit), goede kleding, schoon water en frisse lucht ter voorkoming van 'legerziekten'. Als therapie beval hij in vrijwel alle gevallen (meerdere) aderlatingen aan, soms in combinatie met braakmiddelen, het zetten van klysma's, het gebruik van kinabast en andere ingewikkelde recepten.

Een ander recent boek over militaire geneeskunde was van de hand van Van Swieten: *Korte beschrijving en geneeswys der ziekten, welke veelzins in de heirlegers voorkomen*. Van dit boek – in 1758 voor het eerst in het Duits verschenen – bezat Vrijthoff twee exemplaren: een Franstalig uit 1760 en een Nederlandstalig uit 1764. Het moest de auteur, als richtlijn dienen voor de chirurgijns, wanneer er geen medici beschikbaar waren.⁸² Van Swieten had nota genomen van het werk van Pringle en ging net als deze vooral in op besmettelijke aandoeningen, waarbij hij met zijn adviezen meestal op dezelfde lijn zat. Maar anders dan Pringle beschouwde Van Swieten 'de venus-ziekte' ofwel de 'lues venerea' als een legerziekte.⁸³ In dit boekje pleitte hij voor een kwiksublimaatdrank als therapeuticum. Op zich was het gebruik van kwik bij de behandeling van syfilis al langer bekend, maar de lijders werden vaak op de een of andere manier met een kwikzalf ingesmeerd in de veronderstelling dat een forse speekselvloed een gunstige therapeutische werking zou hebben. Het vrij grote aantal boeken (circa tien) over geslachtsziekten in Vrijthoffs bibliotheek wekt inderdaad de indruk dat deze ziekte(n) dikwijls voorkwam(en) in het Staatse leger. Zo vermeldt de catalogus *De morbis venereis* (1738) van de gezaghebbende Franse geneeskundige Jean Astruc (1684-1766), die in 1736 de eerste grote verhandeling over deze ziekte publiceerde. Dit boek bleef tot diep in de achttiende eeuw het standaardwerk over venerische ziekten. Astruc ging ervan uit dat syfilis en gonorrhoea manifestaties van een en dezelfde ziekte waren, een opvatting, die in de loop van de achttiende eeuw discussie opriep. Van Swieten bijvoorbeeld was ervan overtuigd dat 'de venus-ziekte' en gonorrhoea twee verschillende ziekten waren. Bovendien was discussie over de vraag waar de ziekte vandaan kwam en hoe deze het beste behandeld kon worden: moest kwik in verdunde vorm worden opgedronken, ingespoten of uitgesmeerd?⁸⁴ Vrijthoff hield zich

80 Bij 'gele koorts' ging het hoogstwaarschijnlijk om malaria.

81 Pringle, *Observations on the diseases of the army*, 3 e.v.

82 Het boek kreeg ook een Spaanse en Italiaanse vertaling. Van der Korst, *Een dokter van formaat*, 187 e.v.

83 G. van Swieten, *Korte beschrijving en geneeswys der ziekten, welke veelzins in de heirlegers voorkomen* (Amsterdam 1764) 99 e.v.

84 L.E. Merians, *The Secret Malady: Venereal Disease in Eighteenth-century Britain and France* (Lexington 1996).

Een afbeelding uit het kruidenboek van de Antwerpenaar Rembertus Dodonaeus, 1583.
Collectie Stadsbibliotheek Maastricht.

er goed van op de hoogte, gezien zijn collectie. Zo had hij onder meer: *Traité des maladies vénériennes* (1775) van de Franse geneeskundige Pierre Fabre (1716-1793), *Dissertation sur l'origine de la maladie vénérienne pour prouver que le mal n'est pas venu d'Amerique, mais qu'il a commencé en Europe, par une epidémie* (1778) van de in Parijs werkzame Portugese geneeskundige António Nunes Ribeiro Sanches (1699-1783) en *Méthode nouvelle et facile de guérir les maladies venériennes, en introduisant le mercure, dans la ciruclation des humeurs par les petits vaisseux absorbans de l'intérieur de la bouche* (1782), een uit het Engels vertaalde studie van Peter Clare (1738-1786), een bekende geneesheer uit Londen.

Vrijthoffs bibliotheek getuigt ook van een andere discussie die de gemoe deren vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw bezighield: de vraag of variolatie al dan niet raadzaam en acceptabel was in de strijd tegen pokken. In streng gereformeerde kringen werd variolatie afgewezen: God stuurde de pokken om gelovigen te beproeven en zondaars te bestraffen. De ingreep bracht trouwens ook medische risico's met zich mee. Dat Vrijthoff zich voor deze kwestie interesseerde, lag voor de hand. Pelerin toonde ook al belangstelling voor variolatie; in 1719 was hij op een dissertatie over pokken gepromoveerd.⁸⁵ En daarbij, in 1780 braken de pokken uit in Maastricht en Vrijthoff had toen vijf jonge kinderen. De meeste *medicinae doctores* stelden zich afwachtend op ten aanzien van variolatie. Vermoedelijk stond Vrijthoff in ieder geval niet negatief tegenover variolatie: in alle vijf boeken die hierover gingen werd een lans voor deze wijze van inenten gebroken.⁸⁶

Vrijthoff hield er dus een zowel kwalitatief als kwantitatief aanzienlijke verzameling boeken op na over anatomie, chirurgie, militaire geneeskunde en lopende discussies over venerische ziekten en variolatie. Maar eigenlijk had hij over elk medisch onderwerp wel iets lezenswaardigs in zijn bibliotheek staan. Zo beschikte hij over enkele kruidboeken, zoals het schitterend geïllustreerde *Stirpivm historiae pemptades sex* (1583) van de Antwerpse Rembertus Dodonaeus (1517-1585) en diverse boeken met recepturen, zoals de *Pharmacopoea Leidensis* uit 1732. Ook had hij de zestiende druk, uit 1767, van een encyclopedie met allerlei recepten *Gazophylacium medico-physicum, oder Schatz-Kammer medicinisch- und natürliche Dinge* van de Duitser Johan Jacob Woyt (1671-1709).

Opmerkelijk is verder de monumentale, ruim 800 pagina's tellende historische studie van de Zwitserse geneesheer Daniel Le Clerc (1652-1728) *Histoire de*

85 W. Rutten, *De vreselijkste aller harpijen': pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. Een sociaal-historische en historisch-demografische studie* (Wageningen 1997) en *idem*, 'Adrien Pelerin en de pokkenbestrijding' (onuitgegeven verhandeling 1998).

86 B.L. Tralles, *De methodo medendi variolis hactenus cognita saepe insufficiente magno pro inoculatione argumento: dissertatio epistolaris* (Vratislaviae 1761); A. von Haller, *De variolis, apoplexia et hydrope* / S.A.D. Tissot *De variolis, apoplexia et hydrope* (Lausanne 1765); A. Monro, *Etat de l'inoculation de la petite vérole en Ecosse* (Edinburg 1766); T. Dimsdale en E. Sandifort, *Verhandeling over de tegenwoordige manier van inenting der kinder-pokjes, waarbij gevoegd zijn eenige proeven, in het werk gesteld met oogmerk om te ontdekken de uitwerkingen van een soortgelijke behandeling in de natuurlijke kinderpokjes* ('s-Gravenhage 1768); A. van Ghert, *Het verschil tusschen A. van Ghert ... en ... F. H. Cremers ... naamentlyk of den jongen heer Cassa na de inenting der pokken die andermaal door de natuurlyke weg heeft bekoomen? Briefsgewys ondersogt en beslist* (Breda 1771).

la medecine (1723; de eerste druk verscheen al in 1696). Aardig is verder het boek van Julien Jean Offray de La Mettrie (1709-1751), na zijn overlijden gepubliceerd, *Caractères des médecins*, waarin de auteur zich vrolijk maakte over de dikdoenerij van de medische stand. Dat hij zoiets schreef illustreert in feite de steeds stevigere positie die *medicinae doctores* maatschappelijk gezien gingen innemen. Vrijthoff had ook boeken van de bekende Zwitserse katholieke geneesheer Samuel Auguste Tissot (1728-1797), onder andere *Raadgeving voor de gezondheid van den gemeenen man* (1765) en *Verhandelingen over het onanisme* (1775).⁸⁷ Beide werken waren heuse bestsellers en kregen diverse herdrukken, edities en vertalingen. Vanuit zijn behoefte om 'het volk' te instrueren ofwel te verheffen toonde Tissot zich een man van de Verlichting. Hij populariseerde medische kennis en versterkte de positie van de medicus door erop te wijzen, dat zijn adviezen golden als er geen medicus in de buurt was. Zijn fulmineren tegen masturbatie – volgens hem een ziekelijke neiging met de allervreselijkste gevolgen – zou tot in de twintigste eeuw nog grote invloed hebben.

Vrijthoffs niet-medische collectie

In de 'appendice' van de verkoopcatalogus staan rond de 500 overwegend niet-medische publicaties vermeld. Het zijn voor meer dan de helft Nederlandstalige publicaties, vooral die van na 1750; voor de rest werden ze in het Frans, Latijn en Duits uitgegeven. Het niet-medische deel bestond uit ongeveer 65 procent theologische en stichtelijke literatuur, 10 procent geschiedwerken, 8 procent geografie en reisbeschrijvingen, 2 procent romans en verhalenbundels en 15 procent van alles en nog wat, dat wil zeggen filosofische werken, tijdschriften, kookboeken, boeken met kaartspelletjes en brochures over 'diverse onderwerpen'. Welk licht werpt deze niet-medische boekencollectie op Vrijthoff? Opvallend is de brede horizon van deze *medicinae doctor* en zijn bijzondere interesse in godsdienstige vraagstukken. Deze voorkeur komt overeen met de bevindingen van andere studies over boekencollecties van stedelijke elites in de achttiende eeuw.⁸⁸ Hij had diverse bijbeledities – op zich niet opmerkelijk want voor gereformeerden is het lezen van de Bijbel, 'het levende Woord van God', van essentieel belang. In de catalogus staan circa tien bijbeledities, onder andere een 'Vorstermanbijbel' uit 1532 *Den Bibel, tgeheele Oude ende Nieuwe Testament met grooter naersticheyt naden Latijnschen text gecorrigeert...* – dit is één van de eerste Nederlandstalige bijbels, die teruggaat op de tekst van Erasmus.⁸⁹ Ook had hij (onder andere) *La Sainte Bible, qui contient le Vieux et le Nouveau Testament, c'est à dire l'ancienne et la nouvelle alliance* (1724), becommentarieerd door Jean-Frédéric Ostervald, een Zwitserse gereformeerde theoloog, die op het belang wees de Bijbel te lezen om zo inspiratie op te doen voor het verrichten van 'goede daden' en een 'moreel hoogstaand' leven. Op Vrijthoffs boekenplanken

87 A.S. Emch-Dériaz, *Tissot, physician of the enlightenment* (New York 1992).

88 Hoftijzer, 'Leesonderzoek in Nederland', 174 e.v.

89 <http://www.bijbelgenootschap.nl/nieuws/art/vorstermanbijbel-digitaal/>

stonden talloze werken op het gebied van Bijbel-exegese, psalmen en gezangen, de Heidelbergse catechismus, godsdienstige overdenkingen en beschouwingen over nut en noodzaak van de christelijke moraal en van een deugdzaam leven voor een zedelijke samenleving. Ook interesseerde hij zich voor godsdienstgeschiedenis, niet alleen de geschiedenis van het protestantisme, maar ook die van het katholicisme, het Jodendom, de islam en die van 'alle de religien en ketteryen in Asia, Africa, America en Europa, van 't begin des Werelds tot desen teghenwoordigen tijdt'.⁹⁰

Het boekenbezit van Vrijthoff bestond daarnaast uit ongeveer vijftig werken op het gebied van (politieke) geschiedenis. Zijn belangstelling daarvoor bleek onder meer uit *P.C. Hooft's Nederlandsche historiën*, (1677) en uit *Gedenkschriften behorende tot de historie van Holland* (1704) van Louis Maurier. Maar hij las ook recentere biografieën over buitenlandse koningen, koninginnen en tsaar Peter de Grote, en bezat het uit het Engels vertaalde elfdelige imposante naslagwerk *Hedendaagsche historie. Het vervolg van de algemeene historie, behelzende de Europesche historie* (1762-1787), dat een algemene geschiedenis wilde bieden met aandacht voor buiten-Europese landen, vanuit een Europees perspectief. Van zijn kosmopolitische belangstelling getuigen voorts de ongeveer dertig land- en volkenkundige boeken, reisboeken en reisverslagen met veel informatie over andere volken, over landen als Rusland, Zweden, Italië, Denemarken, Corfu, Spanje, Zwitserland, Portugal, Frankrijk, Polen, Engeland, Ierland, en zelfs India, China en Bengalen...⁹¹ Zo bezat Vrijthoff het prachtig geïllustreerde boek *Toonneel van China* (uit 1668) van de Jezuïet Athanasius Kircher, die een positief getoonzette geschiedenis van China had geschreven. Dit soort vaak fraai uitgegeven boeken waren populair onder de 'betere' burgerij, die er goede sier mee

90 A. Bower, *Historie der Pausen, zedert de opregting van den Stoel van Romen tot op den Tegenwoordigen Tyd* (Amsterdam 1754-1768); *Historie, van den oorspronck, geslacht, geboorte, opvoedinge en leere des grooten valschen propheetes Mahomets, Alsmede, hoe hy zijn secte onder de Menschen gestroyt: en van die aenghenomen is ... en wat van Roomsche keyseren Leone en Severo tot op dese tegenwoordige tijt toe daer af voorseyt is Oorspronck, geslacht geboorte, opvoedinge, en leere van Mahomet* (Amsterdam 1627); J.B. Bossuet, *Uytlegging der Katholyke leeringe, raekende de hedendaegsche geloofsverschillen* (Antwerpen 1678); J. van den Honert, *Vraagstukken met derselver antwoorden tegen de leer der Papisten, tot bevestiging der gereformeerde Nederlandsche Jeugd, gerigt naar Gods zuiver Woord* (Leiden 1745); A. Ross, 's *Weerelds Gods-diensten, of Vertoog van alle de religien en ketteryen in Asia, Africa, America en Europa, van 't begin des Werelds tot desen teghenwoordigen tijdt toe* (Amsterdam 1666).

91 Hier slecht enkele voorbeelden uit Vrijthoffs interessante collectie reisboeken – de meeste zijn van na 1750: A. Kircherus, *Toonneel van China, door veel, zo geestelijke als werreltlijke, geheugteekenen, verscheide vertoningen van de natuur en kunst, en blijken van veel andere gedenkwaardige dingen, geopent en verheerlykt* (Amsterdam 1668); J.F. la Fiteau, *De zeden der wilden van Amerika: zynde een nieuwe uitvoerige en zeer kurieuse beschryving van derzelve oorsprong, godsdienst, manier van oorlogen, huwelyken, pvoeding, oeffeningen, feesten, danzeryen, begravenissen, en andere zeldzame gewoonten; tegen de zeden der oudste volkeren vergeleken, en met getuigenissen uit de oudste Grieksche en andere schryveren getoetst en bevestigt* ('s-Gravenhage 1731); J. Bell, *Reizen van Petersburg, door verscheidene en wel de voornaemste gewesten van Asia* (Leiden 1770); T. Shaw, *Reizen en aanmerkingen door en over de Barbaryen en het Ooste* (Utrecht 1773); J.-F. Peyron, *Nouveau voyage en Espagne : fait en 1777 & 1778; dans lequel on traite des mœurs, du caractere, des monumens anciens & modernes, ... avec de nouveaux détails sur son état actuel* (Londen 1782).

kon maken en status aan kon ontlenu. Tegelijkertijd droegen deze boeken over buitenlandse, 'exotische' culturen, waarbij soms bewondering voor het 'andere' meespeelde, bij aan het relativeren van de eigen cultuur.⁹² Veel recente romans en gedichtenbundels zaten niet in Vrijthoffs collectie, wel de verzamelde werken (uit 1712) van de gereformeerde Jacob Cats (1577-1660), die de geschiedenis is ingegaan als 'de belichaming van de Nederlandse burgerlijkheid' en generaties lang populair was bij een groot publiek vanwege zijn burgerlijk-moralistische lessen, verpakt in toegankelijke taal, op rijm. Hoewel Cats' ster in de loop van de achttiende eeuw dalende was, kreeg hij rond 1775 symboolwaarde in de strijd voor het nationale herstel.⁹³ Wellicht was Vrijthoff meer in de Franse literatuur geïnteresseerd. In de 'appendice' staat althans vermeld dat hij tien delen had van het 18-delige overzichtswerk *Bibliothèque Française, ou histoire de la littérature Française. Dans laquelle on montre l'utilité que l'on peut retirer des livres publiés en François depuis l'origine de l'imprimerie* (1741-1745).

In de categorie 'van alle en nog wat' zaten enkele filosofische werken maar niet die van bekende Verlichtingsdenkers als John Locke, Pierre Bayle, Voltaire en Jean-Jacques Rousseau. Wel had Vrijthoff het boek *Redenkundige bedenkingen over het vermogen van het menschelyke verstand, en het recht gebruik daar van in de kennis der waarheid* (1739) van de Duitse verlichtingsfilosoof Christiaan Wolff (1679-1754). Deze exponent van het rationalisme ging ervan uit dat de rede de enige bron van kennis is, en dat de mens deze aan God had te danken. Vrijthoffs hang naar universele kennis – op zich een kenmerkend verlichtingsideaal – komt ook naar voren uit het feit dat hij de 23 delen van de *Bibliothèque Britannique ou histoire des ouvrages des savans de la Grande-Bretagne* (1733-1746) had én 38 delen van de *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des savants de l'Europe* (1728-1747). Deze 'bibliotheken' waren boekhandelstijdschriften, beide van protestantse signatuur, en dienden als 'platform' voor geleerden die er hun nieuwste ideeën ventileerden over diverse takken van wetenschap en politiek.⁹⁴ De *Bibliothèque Britannique* richtte zich op Franse vertalingen van in het Engels gepubliceerde wetenschappelijke en literaire teksten. De *Bibliothèque raisonnée des Ouvrages des Savans de l'Europe* kan beschouwd worden als 'een tempel van

92 E. van der Wall en L. Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding: religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2008) 18-19.

93 J. Kloek, 'Burgerdeugd of burgermansdeugd? Het beeld van Jacob Cats als nationaal zedenmeester', in: H. te Velde en R. Aerts, *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de Middeleeuwen* (Kampen 1998) 100-122.

94 R. van Vliet, 'De *bibliothèque impartiale*, 1750-1758: geleerentijdschrift en boekhandelstijdschrift', *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* 21 (1999) 35-63, aldaar 35. De *Bibliothèque Britannique ou histoire des ouvrages des savans de la Grande-Bretagne* had een oplage van 1.500 exemplaren, de *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des savants de l'Europe* van 800 tot 1.200. Deze maandschriften hielden rond 1750 op te bestaan. Volgens Kloek was een verschuiving in koop- en leesgedrag te zien van het lezerspubliek, dat steeds meer de voorkeur gaf aan fictie en populair-wetenschappelijke non-fictie, zoals reisverslagen, geschiedwerken etc. Deze verschuiving is ook uit de bibliotheek van Vrijthoff op te maken. Zie: J.J. Kloek, 'De lezer als burger. Het literaire publiek in de achttiende eeuw', *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* 26 (1994) 177-191, aldaar 180.

Europese cultuur', omdat hierin (alle) belangrijke wetenschappelijke werken die in Europa verschenen werden besproken.⁹⁵

De culturele bagage van Vrijthoff

De bibliotheek van Vrijthoff was rijk en veelomvattend: hij leek zich bijkans voor alles te interesseren. Hoewel, goed beschouwd treft men in zijn bibliotheek vooral 'functionele' boeken aan, dat wil zeggen bijbelse en theologische beschouwingen, werken die gerelateerd waren aan zijn beroep, en informatieve boeken over geschiedenis en verre landen. Als *medicinae doctor* aan het Militaire Hospitaal en professor in de anatomie en de chirurgie aan de Illustre School in Maastricht hield hij zich op de hoogte van de ontwikkelingen in de geneeskunde. Voor Vrijthoff berustte het 'bouwwerk' van de achttiende-eeuwse geneeskunde op de 'bouwstenen' van zijn voorgangers en hij achtte dan ook de werken van zijn 'voorzaaten', om met Dionis te spreken, hoog. Werkend in de traditie van Boerhaave, die een empirische en mechanistische benadering in de geneeskunde bepleitte, stond hij open voor 'nieuwe' gedachten en opvattingen, zoals die van bijvoorbeeld Von Haller, Tissot en La Mettrie. Was de medische wetenschap in de achttiende eeuw al verre van een monolithisch geheel, in het hoofd van Vrijthoff co-existeerden ook uiteenlopende richtingen en benaderingen in de geneeskunde. Hoe dit ook zij, tegen de achtergrond van de 'helse discussie' over de verhouding tussen religie en Verlichting – waarbij de verstandhouding als veelzijdig wordt getypeerd⁹⁶ – roept de boekencollectie het beeld op van Vrijthoff als een gereformeerde medicus die een 'gematigde' Verlichting vertegenwoordigde.⁹⁷ Deze richting, overwegend protestants van karakter, was dominant in de Republiek.⁹⁸ Het streven was gericht op harmonie tussen rede en openbaring, geloof en wetenschap; er was hier geen scherp conflict tussen religie en Verlichting zoals in Frankrijk.

Het intellectuele klimaat in Maastricht profiteerde van de bestuurlijke tweerigheid: protestanten en katholieken leefden naast elkaar en rivaliseerden met elkaar op cultureel gebied, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de ontstaansgeschiedenis van de Illustre School. Bepalend voor het culturele klimaat was bovendien het *va et vient* van de Staatse troepen met hun internationaal samengestelde officierenkorps. Vrijthoffs collectie getuigt van een brede internationale oriëntatie, vooral op Frankrijk, maar later ook op Duitsland en Engeland. De

95 B. Lagarrigue, *Un temple de la culture européenne (1728-1753). L'histoire externe de la bibliothèque raisonnée des ouvrages des savants de l'Europe* (Nijmegen 1993).

96 Een van de eersten die deze 'helse discussie' aangwendelen was Rienk Vermeij in zijn artikel 'Wat is Verlichting', *De achttiende eeuw: documentatieblad van de Werkgroep Achttiende Eeuw* 38 (2006) 93-103; zie ook: Van der Wall en Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding*, 13-35.

97 Israel, 'Enlightenment, Radical Enlightenment and the 'Medical Revolution'. In relatie tot geneeskunde en Verlichting onderscheidt Israël een (dominante) gematigde, een conservatieve en radicale richting.

98 E. van der Wall, 'Religie en Verlichting. Harmonie of conflict? Inleiding op het themanummer', *De achttiende eeuw: documentatieblad van de Werkgroep Achttiende Eeuw* 32 (2000) 5-15.

medische wetenschap was (en is) een internationale aangelegenheid en het is niet onwaarschijnlijk dat Vrijthoff zich via het Staatse leger op de hoogte kon houden van (nieuwe) studies op het gebied van de (militaire) geneeskunde. Vrijthoffs internationale oriëntatiekader blijkt ook uit de vele theologische werken, de diverse (reis)boeken over uiteenlopende culturen en de internationale tijdschriften in zijn collectie, publicaties, waaraan hij als welgesteld burger prestige ontleende, maar die hij ongetwijfeld ook aanschafte om zich verder te ontwikkelen. Verbonden aan het Militaire Hospitaal en de Vrijmetselarij werd hij in de dagelijkse praktijk vaak geconfronteerd met mensen uit alle windstreken en uit andere culturen – een verfrissende ervaring die bij hem kennelijk godsdiensttolerantie en cultuurrelativisme stimuleerde.

Levens einde

Voor Vrijthoff moeten zijn laatste jaren zwaar zijn geweest. In juli 1789 brak in Parijs de Franse revolutie uit, waarop 5.000 vluchtelingen, aanhangers van het *ancien régime*, hun toevlucht in Maastricht zochten. De vestingstad werd in februari 1793 weer het strijdtoneel van oorlogsgeweld, toen Franse troepen Maastricht belegerden. Daarbij werd de Illustre School verwoest. Een maand later kwam de stad weer in handen van de Republiek, mede dankzij de inzet van 1.400 geëmigreerde Franse adellijke officieren. Vrijthoff maakte niet meer mee hoe het *ancien régime* instortte en de Franse revolutionairen Maastricht innamen om een 'nieuwe tijd' aan te kondigen. Hij overleed, 70 jaar oud, op 15 april 1793. Zijn uitvaartdienst had plaats in de protestantse Sint-Janskerk. Twaalf jaar later, na de dood van zijn echtgenote, maakten zijn nazaten zijn boekencollectie te gelde.

Kaart van de Landen van Overmaas, 1739. Uit: Isaak Tirion, Nieuwe en Nauwkeurige Kaart van de drie Landen van Overmaaze Valkenburg, Daalhem en 's Hertogenrade (Amsterdam 1739). Collectie RHCL.

Benjamin J. Kaplan

Religieuze ontmoetingen in de grensgebieden van vroegmodern Europa: het geval Vaals¹

Vaals ligt in de uiterste zuidoosthoek van de Nederlandse provincie Limburg en is ver verwijderd van de Nederlandse centra van bewoning en macht. Tegenwoordig ontleent de plaats zijn identiteit en bekendheid voornamelijk aan het feit dat het op het snijpunt van drie landsgrenzen ligt. Ook in de vroegmoderne tijd was Vaals een grens- en ontmoetingsplaats. Aan de oostkant, waar nu de Duits-Nederlandse grens loopt, grensde het aan Aken, toen een Vrije Rijksstad in het Duitse Rijk; ten zuiden lag het Hertogdom Limburg, dat deel uitmaakte van de Spaanse, later de Oostenrijkse Nederlanden. In feite vormde Vaals, met de nabijgelegen dorpen Vijlen en Holset, een kleine territoriale enclave van de Republiek der Verenigde Nederlanden, want aan de westkant, tussen Vaals en de overige Staatse landen in het huidige Zuid-Limburg, lag het Duitse graafschap Wittem. Dit soort enclaves, die niet aan de overige territoria van een land grenzen, zijn in onze ogen anomalieën, maar kwamen in die tijd vaker voor. Het belangrijkste verschil met de huidige situatie is echter dat de grenzen die Vaals van zijn naastgelegen buurlanden scheidden niet alleen politiek, maar ook religieus van aard waren. Want terwijl de Republiek officieel calvinistisch was, waren Aken, Limburg en Wittem uitgesproken katholiek. Volledig omgeven door katholieke gebieden was Vaals een buitenpost, niet alleen van de Republiek, maar ook van de 'ware gereformeerde religie'. Daardoor werd het een plaats waar protestanten en katholieken elkaar ontmoetten, en – zoals we zullen zien – strijd leverden.

De situatie in Vaals wijkt af van het standaardbeeld van de religieuze verhoudingen in vroegmodern Europa. Daarin wordt verondersteld dat de meeste inwoners van Europa na de protestantse reformatie en de katholieke contrareformatie weinig of geen contact hadden met mensen van een andere gezindte. Men gaat ervan uit dat het principe van *cuius regio eius religio* ('wiens gebied, diens godsdienst'), al of niet vastgelegd in formele verdragen, betekende dat de vroegmoderne heersers in staat waren het door hen aangehangen soort christendom op te leggen aan hun onderdanen.

Er was wel een klein aantal staten waar meer dan één kerk was toegelaten, in het bijzonder in Frankrijk tot de herroeping (in 1685) van het Edict van Nantes (waarin het protestantisme was getolereerd). In landen als de Nederlandse Republiek werd religieuze diversiteit de facto geaccepteerd, hoewel de staat zich officieel alleen verbond met het calvinisme. Kooplieden, soldaten, en enkele andere uitzonderlijk mobiele groepen kwamen andere confessies tegen op hun reizen in het buitenland. En in sommige christelijke landen werden joodse minderheden getolereerd. Maar het algemene beeld is dat de meeste mensen

1 Enigszins verkorte vertaling van een Engelstalig artikel in: *Dutch Crossing: Journal of Low Countries Studies* 37 (2013) 4-19.

in Europa, in het bijzonder op het platteland, in kerkelijk gesloten werelden leefden, samen met anderen die hetzelfde geloof aanhingen en dezelfde kerk bezochten.

Dit beeld is echter volkomen onjuist. In een groeiend aantal studies is aangetoond dat aanzienlijk, mogelijk miljoenen meer Europeanen dan voorheen werd aangenomen, in een situatie leefden met religieuze diversiteit.² Dat was onder meer het geval langs staatsgrenzen. Vaals is hier een voorbeeld van. In de vroegmoderne periode waren er honderden grenzen in Europa tussen staten met verschillende officiële godsdiensten. Er waren vooral heel veel grenzen in Midden-Europa, waar het principe van *cuius regio* werd toegepast in elke afzonderlijke Zwitserse kanton en in elk territorium of bestuurlijke eenheid van het Duitse Rijk. Sommige daarvan waren naar moderne begrippen zeer klein: het katholieke Zug in Zwitserland bijvoorbeeld had slechts een oppervlakte van ongeveer 16 bij 20 kilometer (de meren inbegrepen) en het grensde voor meer dan een derde aan het protestantse Zürich. Andere waren zeer onregelmatig gevormd, met enclaves en exclaves, waardoor zij onlosmakelijk waren verbonden met hun burens. Het keurvorstendom Palts is hiervan een extreem voorbeeld. Bernard Vogler heeft opgemerkt dat er maar weinig inwoners van de calvinistische Palts op meer dan vijftien kilometer afstand van lutheraans gebied woonden.³ Dit wijst op een meer algemeen verschijnsel: ook wie in een religieus homogeen gebied woonde, kwam regelmatig mensen tegen met een andere geloof als die dicht bij een grens woonden van een gebied met een andere godsdienst.

Wat gebeurde er met mensen van verschillend geloof wanneer dit het geval was? Welk effect had de institutionele en regulerende werking van politieke grenzen op hun interacties? Welke vorm kreeg hun verhouding, zowel conflictueus als coöperatief? En wat was het effect van de nabijheid van de grens op de inhoud van het religieuze leven in bij de grens gelegen plaatsen? Dit soort vragen is tot nu toe nog niet diepgaand door historici onderzocht en komt ook niet aan de orde in de interdisciplinaire grensstudies.⁴ 'Grensstudies' zijn een recent opgekomen veld van onderzoek,⁵ ook in de geschiedenis, mede onder invloed van de zogenoemde 'spatial turn',⁶ maar er is in deze benadering tot op heden niet veel aandacht geweest voor de godsdienstige aspecten. In dit artikel zal ik eerst ingaan op de belangrijkste theoretische inzichten uit de 'grensstudies' en op de relevantie daarvan voor het onderzoek naar religieuze grenzen in vroegmodern Europa. Daarna belicht ik aan de hand van het complexe,

2 Voor een synthese, zie: Benjamin J. Kaplan, *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe* (Cambridge, Mass./London 2007).

3 Bernard Vogler, 'La naissance d'une frontière confessionnelle dans les pays rhénans de 1555 à 1618', in: Robert Sauzet (ed.), *Les frontières religieuses en Europe du XVIe au XVIIe siècle* (Parijs 1992) 312.

4 Een opmerkelijke uitzondering is Evan Haefeli, *New Netherland and the Dutch Origins of American Religious Liberty* (Philadelphia 2012) hfdst. 8.

5 Mathias Albert, 'On boundaries, territory and postmodernity: An international relations perspective', *Geopolitics* 3 (1998) 53-68.

6 Barney Warf en Santa Arias, *The spatial turn: interdisciplinary perspectives* (Londen 2009).

maar exemplarische geval Vaals, twee kenmerken van het religieuze leven in vroegmoderne grensregio's: religieuze groeperingen van allerlei slag maakten creatief gebruik van de staatsgrenzen om hun godsdienstige doelstellingen te verwezenlijken, en in het bijzonder dissidente groepen maakten gebruik van de nabijheid van de grens om de uitoefening van hun godsdienst en zelfs hun overleving mogelijk te maken.

Grensstudies

In grensstudies wordt ervan uitgegaan dat territoriale grenzen een uitingsvorm zijn van een veel algemener verschijnsel: door het trekken van grenzen maken mensen sociaal onderscheid en construeren zij identiteiten.⁷ In dit opzicht kunnen politieke grenzen worden vergeleken met grenzen tussen rassen, etnische groepen, klassen, en de geslachten. Door grenzen te trekken groeperen mensen zich in categorieën en door zich van anderen af te grenzen bepalen zij hun identiteit. Wat dit betreft zijn de grensstudies sterk beïnvloed door postmoderne theorieën die uitgaan van het kunstmatige en geconstrueerde karakter van groepsidentiteiten.⁸ Postmoderne denkers als Mathias Albert stellen zelfs dat er geen vaststaande identiteiten bestaan die aan de vorming van grenzen voorafgaan; culturele verschillen zijn zelf een product van de constructie van grenzen met anderen.⁹ Dat neemt niet weg dat de reële werking van politieke grenzen, als ze eenmaal zijn gevormd, ook in de grensstudies wordt erkend als dynamische factor in de constructie van verschillen tussen territoria en hun bewoners. Het grote verschil met andersoortige, symbolische grenzen is dat zij een territoriale en ruimtelijke vorm aannemen, die wordt bepaald door overheidsmacht.

Dat geldt grotendeels ook voor de vroegmoderne periode, zij het dat politieke macht toen niet altijd in aaneengesloten territoriale eenheden werd uitgeoefend. In juridische en politieke documenten werd bestuurlijke reikwijdte eerder gedefinieerd door een lijst van jurisdicties en/of administratieve eenheden waarop die betrekking had dan door een bepaald territorium.¹⁰ Met andere woorden: een staat was een samenraapsel van gemeenschappen, die niet noodzakelijk een aangesloten bestuurlijke en territoriale eenheid vormden, onder een heerser of een bestuursorgaan dat daarover de soevereiniteit bezat, en het recht had om – onder meer – wetten uit te vaardigen, munten te slaan, en recht te spreken.

7 David Newman en Anssi Paasi, 'Fences and Neighbours in the Post-modern World: Boundary Narratives in Political Geography', *Progress in Human Geography* 22 (1998) 188.

8 Zie bijvoorbeeld Vladimir Kolossov, 'Border Studies: Changing Perspectives and Theoretical Approaches', *Geopolitics* 10 (2005) 624; Akhil Gupta en James Ferguson, 'Beyond "Culture": Space, Identity, and the Politics of Difference', *Cultural Anthropology* 7 (1992) 11; Jan Penrose en Peter Jackson (eds), *Constructions of race, place and nation* (Londen 1993) 205, 207.

9 Albert, 'On boundaries, territory and postmodernity', 63.

10 M.S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy 1450-1919* (New York 1993) 96-100; Jeremy Black, 'Boundaries and conflict: International relations in *ancien régime* Europe', in: C. Grundy-Warr (ed.), *Eurasia* (Londen 1994) 19-54.

Grenzen en godsdienst in vroegmodern Europa

Hoe ook gedefinieerd, in vroegmodern Europa speelden grenzen overduidelijk een rol in de bepaling van zowel religieuze als politieke identiteiten van gemeenschappen. Omdat staten officiële godsdiensten voorschreven, bepaalde de positie van gemeenschappen op de politieke kaart en hun ondergeschiktheid aan een bepaalde overheid tot welke christelijke confessie zij behoorden. Anders dan vóór de Reformatie werden gemeenschappen in duizenden gevallen ook verdeeld door godsdienst. Aan de grenzen botsten staten op elkaar, die zich opstelden als verdedigers van rivaliserende godsdiensten en religieuze tegenstellingen representeerden. Omdat de logica van *cuius regio* veronderstelde dat geloofsverschillen binnen territoria werden onderdrukt, werden de verschillen tussen deze gebieden benadrukt. Politieke grenzen stelden overheden in staat geloofsrichtingen op te leggen of de orthodoxe uitoefening daarvan voor te schrijven, maar omdat deze macht bij de grens zelf ophield, maakte die tegelijk dissidente invloeden van de andere zijde mogelijk. In de zestiende eeuw vormde het protestantse vorstendom Orange in Frankrijk bijvoorbeeld een toevluchtsoord voor protestanten uit de pauselijke staat Avignon, gelegen op een afstand van slechts dertig kilometer.¹¹

Dit voorbeeld maakt duidelijk dat onderdanen in het algemeen niet hermetisch door staatsgrenzen van elkaar werden gescheiden. Grenzen zijn tot op zekere hoogte doorlaatbaar. Dit was zeker het geval in de vroegmoderne periode, toen er geen effectief mechanisme bestond om grensovergangen te controleren, laat staan te sluiten. Staatsgrenzen reguleren en geven richting aan de handelingen van de bevolkingsgroepen die erdoor worden omsloten,¹² maar zij vallen niet zonder meer samen met sociale, economische of culturele grenzen. Die worden ook bepaald door handelsbetrekkingen, verwantschapsnetwerken en andere sociale relaties. Over de grens heen kunnen stabiele en vaak essentiële sociale relaties blijven bestaan. Sterker, door een grens bepaalde verschillen kunnen juist aanleiding zijn voor het ontstaan van grensoverschrijdende betrekkingen, bijvoorbeeld op economische gebied.¹³ Zo sloegen de katholieke inwoners van de Duitse landen die aan het protestantse Zwitserse kanton Schaffhausen grensden hun wijnvoorraden op aan de Zwitserse kant om heerlijke rechten in hun eigen gebied te omzeilen. Het verschil in godsdienst was daarbij irrelevant. Er werden grensoverschrijdende huwelijken gesloten en de protestantse inwoners van het dorp Thayngen deden volop mee aan de katholieke feesten aan de overzijde van de grens, die in het protestantse Schaffhausen waren verboden.¹⁴

11 Marc Venard, 'Mosaique politique, carrefour culturel et frontières confessionnelles dans la province ecclésiastique d'Avignon au XVIe siècle', in: Sauzet, *Les frontières religieuses*, 301-307.

12 Newman and Paasi, 'Fences and Neighbours in the Post-modern World', 194. Cf. Robert Muchembled, 'Introduction', in: Eszter Andor en István György Tóth (eds.), *Frontiers of Faith: Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities, 1400-1750* (Boedapest 2001) 4.

13 Fredrik Barth, *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference* (Londen 1969) 10.

14 Roland Hofer, "'Nun leben wir in der gefährlichsten Zyth". Prolegomena zu einer Geschichte Schaffhausens im konfessionellen Zeitalter', *Schaffhauser Beiträge zur Geschichte* 72 (1995) 23-70.

Van dit soort voordelen kan natuurlijk alleen worden geprofiteerd door mensen of bedrijven die op een begaanbare afstand van de grens zijn gevestigd. De mogelijkheid tot grensoverschrijdende interacties binnen deze grenszone is een belangrijke factor in de vormgeving van het dagelijks leven van de grensbewoners. Er ontstaan daardoor gebieden met een eigen karakter, waarin inwoners aan beide zijde van de grens met elkaar zijn verbonden – soms sterker dan met hun landgenoten uit andere streken.

Het is belangrijk om vast te stellen dat politieke grenzen vaak niet eenzijdig door machthebbers konden worden opgelegd en dat grensbewoners zich daar niet steeds passief aan onderwierpen. In dit verband kan worden gewezen op de wijdverbreide en ook voor Vaals relevante praktijk van wat in het Duits *Auslaufen* wordt genoemd. Dit hield in dat religieuze dissidenten in de ene staat de grens overtrokken om kerkdiensten te bezoeken in een andere staat, waar hun geloofsrichting wel legaal was. In verschillende perioden en vormen kan dit in de vroegmoderne tijd worden aangetroffen in Zwitserland, Duitsland, Oostenrijk, Polen, Transsylvanië, Hongarije, Nederland, Frankrijk en Ierland. *Auslaufen* werd in de zeventiende eeuw door Silezische lutheranen op zo grote schaal gepraktiseerd dat er langs de Silezische grens met Brandenburg en Saksen een hele reeks *Grenzkirchen* werd gebouwd om aan deze behoefte tegemoet te komen.¹⁵ *Auslaufen* was slechts mogelijk omdat politieke en religieuze grenzen samenvielen. Op paradoxale wijze werden deze grenzen door deze praktijk van grensoverschrijding zowel genegeerd als bevestigd. Door hun godsdienst aan de andere zijde van de grens te beoefenen accepteerden en versterkten de gelovigen de hen opgelegde beperkingen in hun eigen gebied. De autoriteiten werkten daaraan mee door de grensoverschrijding van de dissidente gelovigen niet te vervolgen of te belemmeren – wat niet wil zeggen dat zij overal met rust werden gelaten.¹⁶ Dat was zeker niet het geval in Vaals.

Het geval Vaals

In 1750 stonden er in de kern van Vaals slechts 10 tot 12 huizen, maar er waren kerken van niet minder dan vijf verschillende religieuze groeperingen: van katholieken, lutheranen, mennonieten (doopsgezinden), en van een Waals hervormde en gecombineerde Duits-Nederlands hervormde gemeente.¹⁷ Waarom waren er zoveel kerken? Dat had alles te maken met de ligging van Vaals tussen de grenzen van de Nederlandse Republiek, de Habsburgse Nederlanden, en Aken.

15 Olivier Châline, 'Frontières religieuses: la Bohême après la montagne blanche', in: Andor en Tóth, *Frontiers of Faith*, 60-61; Herbert Schöffler, *Deutsches Geistesleben zwischen Reformation und Aufklärung. Von Martin Opitz zu Christian Wolff* (Frankfurt/Main 1974) 14-15.

16 Meer over *Auslaufen* in: Kaplan, *Divided by Faith*, hfdst. 6.

17 Rinse van Noordt en M. Tyderman, *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden. dl. 2. Vervattende eene beschryving der Generaliteits Landen, Staats Brabant, Staats Land van Overmaaze, Staats Vlaanderen en Staats Opper-Gelderland met den staat der bezetting in de barriere-plaatsen enz. Met nauwkeurige landkaarten en printverbeeldingen versierd* (Amsterdam 1751) 415-416.

Aan het Von Clermontplein in Vaals, tegenover het 'Stammhaus' van de familie Von Clermont, lag ooit de kerk van de mennonieten. Later hielden zij kerk in het huidige complex, dat in de volksmond 'verves' (verfhuis) wordt genoemd omdat de doopsgezinde gemeente hier haar wol verfde, 2011. Fotocollectie SHCL.

Oorspronkelijk behoorde Vaals tot het Land van 's-Hertogenrade, een van de drie Brabantse Landen van Overmaas (zo genoemd omdat ze vanuit Brussel gezien aan de overkant van de Maas lagen). Deze landen werden in 1632 door stadhouder Frederik Hendrik voor de Republiek veroverd op de Spanjaarden, maar het gebied bleef omstreden tot er in 1661 een definitieve grensregeling werd vastgesteld in het zogenoemde Partagetractaat. Dit verdeelde de Landen van Overmaas in een ingewikkelde mozaïek van niet-aaneengesloten territoria van respectievelijk de Republiek en de Habsburgse Nederlanden. Vaals was belangrijk voor de Republiek omdat het kon dienen als een protestantse buitenpost voor de Akense protestanten die daar ter kerke konden gaan.¹⁸

Aan het eind van de zestiende eeuw had het protestantisme in Aken een grote aanhang verworven en gedurende een korte periode hadden de protestanten het Akense stadsbestuur in handen gehad. Een keizerlijk decreet uit 1598 had aan deze episode een einde gemaakt, waarop een periode van vervolging was gevolgd. In 1611 waren de Akense protestanten in opstand gekomen en hadden zij opnieuw de controle over de stad verworven. Drie jaar later had Keizer Matthias de hulp van Spaanse troepen ingeroepen om de stad te bezetten, het katholieke stadsbestuur te herstellen, en de opstandelingen te straffen. In 1614

18 P.J.H. Ubachs, 'De Maasveldtocht van 1632, oorzaken en gevolgen', *De Maasgouw* 102 (1983) 1-23; J.A.K. Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied* (Assen 1978).

werd het protestantisme opnieuw strikt verboden, zowel in de stad zelf als in het omliggende gebied dat onder haar gezag viel, het zogenoemde *Aachener Reich*. Aken werd na deze periode van onrust fervent katholiek, met een bij sommige bewoners hevige haat tegen het protestantisme. Niet-katholieke gemeenschappen konden alleen clandestien overleven, 'onder het kruis' van de vervolging. De uitoefening van de protestantse godsdienst bleef illegaal tot het eind van het *ancien regime*, maar de individuele geloofsbeleving werd na het Verdrag van Westfalen (1648) getolereerd. Calvinisten, lutheranen en menonieten konden in de stad en het door Aken bestuurde gebied blijven wonen, hadden vrijheid van geweten in hun eigen huis, en het recht om elders kerkdiensten bij te wonen. Voor hun tolerante houding tegenover deze minderheden hadden de katholieke stadsbestuurders sterke economische motieven, omdat zij een belangrijke rol vervulden in de stedelijke handel en nijverheid. Sommige protestanten waren grote textielhandelaren, anderen waren actief in de koperfabricage. Zij waren bekend bij de Nederlandse autoriteiten omdat het koper voor de koperfabricage via Amsterdam werd aangevoerd en sommige Akense protestanten van Nederlandse afkomst waren.¹⁹

Vanaf 1649 zorgden de Nederlandse autoriteiten ervoor dat er in Vaals, op minder dan een uur reizen van de stad Aken, een legale en redelijk comfortabele plek voor de godsdienstoefeningen van hun Akense medeprotestanten bestond. De Staten-Generaal namen het leeuwendeel van de kosten voor hun rekening van de bouw van een stijlvolle hervormde kerk, ontworpen door de bekende architect Pieter Post, die ook verantwoordelijk was voor het stadhuis in Maastricht en de vergaderzaal van de Staten van Holland in Den Haag. De bouw van deze kerk, gelegen op slechts 100 meter van de grens met het Akense gebied, was een krachtig *statement*. In 1663 ontstond er een meningsverschil tussen de Akense en Nederlandse autoriteiten over de precieze locatie van de grens: Aken claimde dat de pastorie, zo'n vijftig huizen, en de voordeur van de (katholieke) parochiekerk op Akens grondgebied stonden. Als deze claim zou zijn toegewezen zou de Nederlandse overheid geen rechten meer kunnen doen gelden op de kerk en de pastorie, en de pastoor uit kunnen wijzen. In een in datzelfde jaar gesloten overeenkomst berustte de Akense magistraat in de Nederlandse eis dat de grens ongeveer honderd meter verder oostelijk diende te lopen, dwars door de pastorie. Als deel van deze overeenkomst erkenden de Nederlanders dat de katholieke pastoor gebruik kon blijven maken van de pastorie en de aan deze post verbonden inkomsten zou kunnen blijven ontvangen; de Akense stadsbestuurders beloofden dat de hervormde dominee van Vaals, ds. Wenningius, in de stad zou mogen blijven wonen.²⁰

19 Heinz Schilling, *Niederländische Exulanten im 16. Jahrhundert. Ihre Stellung im Sozialgefüge und im religiösen Leben deutscher und englischer Städte* (Gütersloh 1972) 95-109; August Brecher, *Die kirchliche Reform in Stadt und Reich Aachen von der Mitte des 16. bis zum Anfang des 18. Jahrhunderts* (Münster 1957).

20 Stadtarchiv Aachen, RA II Allgemeine Akten, inv. nr. 929; Pfarrhaus zu Vaals und dortige Grenzen, 1660-1809; W.A.J. Munier, 'Kerken en kerkgangers in Vaals van de Staatse tijd tot op heden', *Publications: Jaarboek van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 136-137* (2000-01) 113-117; zie ook: J.Th.H. de Win, *De Geschiedenis van Vaals* (Vaals 1941) 56.

Aan de ene kant symboliseerde de protestantse kerk de uitbreiding van het Nederlandse gezag en daarmee het calvinisme tot in deze verre uithoek van de Republiek, en in deze zin ook de aard van de Nederlandse zeggenschap; aan de andere kant werden de grenzen van deze zeggenschap opgerekt door de kerkelijke invloed uit te breiden tot buiten de Republiek zelf, door patronage en bescherming te bieden aan buitenlandse geloofsgenoten. Net als de Silezische *Grenzkirchen* was de Nederlandse hervormde kerk in Vaals doelbewust gebouwd ten dienste van vreemdelingen, die elke zondag op vaste basis naar Vaals trokken om daar de kerkdiensten bij te wonen. Protestanten kwamen niet alleen uit Aken, maar ook uit Burtscheid, een dorp ten zuiden van Aken onder gezag van de gelijknamige abdij, en uit Eupen in het Habsburgse hertogdom Limburg. Vaals was wel de prominentste, maar niet de enige plaats waar dit gebeurde. Protestanten uit Limburg en Luik maakten op analoge wijze gebruik van kerken in Olne en Eijsden, net als Vaals enclaves van Nederlands gezag die door de Nederlanders specifiek werden gebruikt om voor calvinisten in de buurlanden mogelijkheden te scheppen voor godsdienstoefeningen.²¹

Het is wel ironisch dat de meeste inwoners van deze drie enclaves katholiek waren. Zoals bekend was de Republiek officieel calvinistisch, maar werden (andere) religieuze minderheden in de praktijk getolereerd. In bepaalde delen van de Republiek waren de katholieken in de meerderheid, met name in de zogenoemde Generaliteitslanden, zoals de Landen van Overmaas, die relatief laat door verovering bij de Republiek waren gevoegd. Dus terwijl de protestantse minderheden in Aken, Limburg en Luik onder katholieke regimes leefden, was de katholieke bevolking aan de Nederlandse zijde van de grens in de Landen van Overmaas onderworpen aan een protestants regime. Hoewel de protestantse minderheden in de buurlanden klein waren in vergelijking met de Nederlandse katholieke bevolking, was er toch een zekere symmetrie in de verhoudingen: terwijl de protestanten in de buurlanden steun kregen van de Republiek, werden de Nederlandse katholieken gesteund door de overheden daar. Deze wederkerigheid manifesteerde zich het duidelijkst tussen 1663 en 1672, toen de Republiek steeds meer belemmeringen opwierp voor de katholieken in de Landen van Overmaas om hun godsdienst uit te oefenen in hun eigen dorpen. In deze periode moesten de Nederlandse katholieken op zondagen en andere kerkelijke feestdagen eveneens *Auslaufen* naar katholieke kapellen in de aangrenzende Spaanse, Duitse en andere gebieden.²²

Uiteindelijk duurde het *Auslaufen* van de katholieken niet zo lang, want nadat de Nederlandse Landen van Overmaas in 1673 door de Fransen waren bezet, werden op hun beurt de Nederlandse protestanten onderdrukt. Toen de vrede in 1678 was hersteld, keerde de Nederlandse overheid niet onmiddellijk terug naar

21 W.A.J. Munier, *Het simultaneum in de landen van Overmaas. Een uniek instituut in de Nederlandse kerkgeschiedenis (1632-1878)* (Leeuwarden 1998). De Nederlandse autoriteiten stonden ook de Akense lutheranen en mennonieten toe in Vaals kerken te bouwen, maar deze mochten uiterlijk niet als zodanig herkenbaar zijn.

22 Katholieken uit Vaals woonden de mis bij en ontvingen de sacramenten in Gemmenich, Oirsbach, Sippenaeken, en Aken. Munier, 'Kerken en kerkgangers', 117, 133.

In 1671 werd de hervormde kerk van Vaals tegen de toren van de voormalige middeleeuwse parochiekerk gebouwd, 2011. Fotocollectie SHCL.

de *status quo ante*. In plaats daarvan herstelde zij een oudere regeling, die kort na de eerste Nederlandse verovering van kracht was geweest in Maastricht en in de Landen van Overmaas. Deze regeling was uniek in de Republiek. Overal elders waren de katholieken gedwongen ter kerke te gaan in zogenoemde schuilkerken, een soort half-clandestiene kerken, die er aan de buitenkant uitzagen als huizen, pakhuizen of schuren. In deze private omgeving, achter gesloten deuren, werd de katholieke godsdienstoefening in het algemeen met rust gelaten. Deze behandeling verschilde niet fundamenteel van die van de meeste protestante dissidente groeperingen. In de Landen van Overmaas daarentegen was het de katholieken in de jaren 1630 toegestaan hun godsdienst in alle openheid uit te oefenen en die toestand werd nu, na 1678, hersteld. In dorpen waar de gehele bevolking katholiek was, en dat waren de meeste, hadden de katholieken het exclusieve recht op het ongestoorde gebruik van de oude parochiekerk. In plaatsen waar protestanten woonden moesten zij het gebruik van de kerk delen met de katholieken in een regeling die bekend staat onder de naam 'simultaneum'.²³

23 Er waren dertien reguliere hervormde gemeenten in de Landen van Overmaas, plus diverse plaatsen waar zij onregelmatig bijeenkwamen. B. J. Kaplan, "In equality and enjoying the same favour": Biconfessionalism in the Low Countries', in: T. M. Safley (ed.), *A Companion to Multiconfessionalism in the Early Modern World* (Leiden 2011) 119-123; Munier, *Het simultaneum in de landen van Overmaas*, 327, n. 346.

In Vaals hadden katholieken en hervormden het gebruik van de parochiekerk aanvankelijk gedeeld, maar omdat er in de tussentijd een fraaie nieuwe hervormde kerk in Vaals was gebouwd, bleven de hervormden daar kerken en lieten ze het gebruik van de oude parochiekerk aan de katholieken. Het meest opmerkelijke aan deze constellatie was dat de twee kerken, de hervormde en de katholieke, in een hoek van negentig graden aan elkaar waren vastgebouwd, met de oude kerktoren als verbinding. De klokken in deze toren werden gebruikt om gelovigen van beide kanten op te roepen ter kerke. In de jaren 1750 werd het de katholieken toegestaan op dezelfde plek een nieuwe kerk te bouwen, omdat de oude was vervallen.²⁴ Deze situatie bleef zo tot de komst van het Franse revolutionaire leger aan het eind van de achttiende eeuw.

Het feit dat zowel katholieken als protestanten in de Landen van Overmaas in het openbaar hun godsdienst konden uitoefenen en dat de religieuze minderheden niet tot een illegaal, half-clandestien bestaan waren veroordeeld, maar een kerk konden bezoeken die er ook uitzag als een kerk, met een spits en klokken om de kerkdiensten aan te kondigen, dit alles zou op anachronistische wijze kunnen worden geïnterpreteerd als een overwinning van de tolerantie. In werkelijkheid zorgde het voor enorme spanningen tussen deze twee religieuze groepen. Geen van beide kon zich afwenden en de aanwezigheid van de ander negeren; elk manifesteerde zich in de openbare sfeer en trachtte de ander te overheersen. Aangezien de katholieken zich bovendien moesten schikken in de heerschappij van een ver verwijderde protestantse staat, die elke overheidsfunctie reserveerde voor leden van de calvinistische kerk en daarmee de kleine protestantse minderheid in dit overheersend katholieke gebied met alle macht bekleedde, was het eigenlijk geen wonder dat de relatie tussen katholieken en protestanten in de Landen van Overmaas problematischer waren dan elders in de Republiek. Kleine irritaties en plagerijen waren chronisch, vooral als de twee groepen het gebruik van een kerkgebouw moesten delen. In Valkenburg bijvoorbeeld, waar de katholieken en de calvinisten beide gebruikmaakten van de kerk van Sint-Nicolaas en Barbara, klaagde de plaatselijke dominee Vrijthof in 1687 over de katholieken: 'Datse morgens en avonts met de klokken kleppren [...]; datse blijve staan in den portael der kercke en met haar spotten en andersints ons ontrusten, ter kercke indringende eer wij konnen uytkomen etc'.²⁵ Als ze de kans kregen hielden katholieken processies in de open lucht, verzorgden uitgebreide begrafenissen, en markeerden het landschap met zichtbare symbolen, zoals het prominente kruisbeeld dat boven de ingang van de katholieke kerk in Vaals hing. Van hervormde zijde werd geprotesteerd tegen deze publieke manifestaties van het katholieke geloof, en de Nederlandse autoriteiten maakten gebruik van momenten van politieke crisis (bijvoorbeeld in 1680) om materiële uitingen van het katholicisme, zoals beelden en altaars, te vernielen.

24 Mathieu Franssen, *Acht eeuwen St. Pauluskerk Vaals* (Vaals 1994) 23-27, 50.

25 Geciteerd door: W.A.J. Munier, *De beginfase van het z.g. simultaneum in de kerk van de H.H. Nicolaas en Barbara te Valkenburg (1632-1687), katholieken en protestanten in strijd om het bezit van een kerkgebouw* (Valkenburg 1985) 40.

Geweld tegen personen kwam minder vaak voor, maar om verschillende redenen in Vaals wel meer dan in andere plaatsen. Het aantal katholieke en protestantse kerkgangers was hier ongeveer gelijk, dankzij de honderden vreemdelingen die de reeds aanwezige protestanten aanvulden. Vaals werd bovendien gezien als een bastion van het protestantisme in de regio, waardoor gebeurtenissen een sterke symbolische lading kregen. Niet minder belangrijk was het feit dat Vaals direct aan de grens met Aken lag en dat katholieke militanten uit die stad gemakkelijk en straffeloos op Vaalser grondgebied konden komen. In 1738 bijvoorbeeld reageerden katholieken uit Aken op het verwijderen van beelden in Vaals: nadat de Nederlandse overheid de verwijdering van crucifixen uit het dorp had gelast, dreigden katholieken uit Aken de huizen van de hervormden te plunderen, ja het hele dorp in brand te steken en enkele hervormden in stukken te snijden. In 1750 werden drie protestantse wevers in het centrum van Vaals overvallen door een groep katholieken van de andere kant van de grens. Het incident vond plaats op een katholieke feestdag, waarop de wevers hadden gewerkt: een van de overvallers verklaarde dat zijn gezelschap de protestanten een 'lesje' had willen leren om op zulke dagen niet te werken. Een van de slachtoffers overleed aan een daarbij opgelopen hoofdwond. In 1757 schoot een Akense katholiek een vleugel af van de engel die als windvaan op de top van de Waalse kerk in Vaals stond.

Dit soort aanvallen waren niet uitzonderlijk, want de Akense katholieken hoefden de grens niet over om in Vaals kerkende protestanten aan te vallen: meestal legden zij gewoon een hinderlaag voor Akense protestanten die op weg waren naar of van de kerkdiensten in Vaals. Dit soort aanvallen vond plaats sinds er in 1649 hervormde kerkdiensten in Vaals werden gehouden. Protestanten die aan *Auslaufen* deden uit Aken en Burtscheid werden van hun kleren ontdaan en beroofd van alle waardevolle spullen die ze bij zich hadden – zelfs schoengesperen werden afgepakt. Vrouwen en kinderen werden uit rijtuigen getrokken en mishandeld. Zelfs als de aanvallen geen ernstige verwondingen veroorzaakten, hoewel ook dat voorkwam, waren ze krachtige daden van religieus geweld die de slachtoffers onteerden en intimideerden.

Zulke aanvallen waren gedurende lange tijd sporadisch voorgekomen, tot in 1762 een bijzonder incident uitgroeide tot een regionale affaire.²⁶ Het begon als een dispuut over een kind van een gemengd gehuwd echtpaar: de vader, Heinrich Mommertz, was een katholiek uit het Akense gebied, en de moeder, Sara Maria Erffens, was een calviniste uit Vaals. De echtelieden hadden elkaar ontmoet in Burtscheid, waar Heinrich werkte en Sara enige tijd woonde; hun huwelijk was dus het product van de samenhangende economische en sociale netwerken in de regio als geheel, die de grenzen tussen territoria en geloven

26 Dit incident is het uitgangspunt van mijn te verschijnen boek, *Cunegonde's Kidnapping: A Tale of Religious Conflict in the Age of Enlightenment* (Yale University Press). De belangrijkste bronnen voor dit incident bevinden zich in het Nationaal Archief in Den Haag en in het Regionaal Historisch Centrum Limburg, met aanvullende bronnen in het Stadtarchiv Aachen en het Landeskirchliches Archiv Düsseldorf.

De voormalige Evangelisch Lutherse kerk aan het Von Clermontplein in Vaals, thans onderkomen van het Museum De Kopermolen, 2011. Fotocollectie SHCL.

doorkruisten.²⁷ Het meningsverschil ging over de vraag of de pasgeboren baby gedoopt zou moeten worden in vaders of in moeders kerk - geen ongebruikelijk conflict in gezinnen van gemengd gehuwden. In dit geval nam het conflict echter een ongebruikelijke wending, toen Heinrichs zuster Cunigunda op 14 april 1762 de baby trachtte te kidnappen. Terwijl de doopplechtigheid in de Vaalser hervormde kerk aan de gang was, stormde zij de kerk binnen, probeerde de baby los te rukken uit de armen van de peetmoeder en ermee weg te rennen. Het was haar bedoeling het kind naar de lokale katholieke kerk te brengen om het daar te laten dopen. Deze vergeefse poging resulteerde in de onmiddellijke arrestatie van de jonge vrouw. Haar dreigende bestraffing leek onvermijdelijk, toen er van over de grens werd ingegrepen door een gewapende groep katholieke jongeren uit het Akense gebied. Zij vielen Vaals binnen, joegen de dorpswachten uiteen, bevrijdden Cunigunda uit haar gevangenschap, en brachten

27 Noot van de vertaler: zie hierover ook: Ad Knotter, 'Land van heel veel grenzen. Territorialiteit en textiel-industrie tussen Maas en Rijn in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw', te verschijnen in: Paul Tummers e.a. (red.), *Limburg: een geschiedenis II* (LGOG 2014).

haar in veiligheid (hoopten ze) aan de andere kant van de grens. Drie dagen later kwam dezelfde groep, bestaande uit veelal ongeletterde boerenknechten, opnieuw naar Vaals om de autoriteiten daar uit te dagen door een militaire schijnoefening te houden in de hoofdstraat van het dorp.

Overbodig te zeggen dat dit bij de Nederlandse autoriteiten niet in goede aarde viel. Zij reageerden door een compagnie soldaten te sturen en iedereen van wie zij betrokkenheid vermoedden te vervolgen, waaronder ook de katholieke pastoor van Vaals, Johannes Wilhelmus Bosten, die zij aanwezen als de aanstichter van de gebeurtenissen. De arrestatie van pastoor Bosten in december 1762 lokte een compleet oproer in Aken uit. Als vergelding voor zijn arrestatie en gevangenneming, begonnen de Akense katholieken een nieuwe reeks gewelddadige aanvallen op protestanten die naar Vaals trokken; een van hun slachtoffers, een lutheraan uit Burtscheid, overleed aan zijn verwondingen. De Nederlandse autoriteiten reageerden door in 1764 alle katholieke kerken in 's-Hertogenrade te sluiten. Toen daartegen weer protesten kwamen van katholieke landsheren uit de buurt, werd de hele regio in een staat van beroering gebracht.

Besluit

Wat kunnen wij hieruit concluderen over de betekenis van politieke grenzen voor de relaties tussen mensen van verschillende geloven in Vaals en in vroegmodern Europa in het algemeen? Michael Walzer heeft de internationale verhoudingen tussen natiestaten gekarakteriseerd als een 'regime of toleration'. Naar de mate waarin staten elkaars soevereiniteit erkennen, hetzij uit principe of uit zwakte, tolereren zij alles wat er binnen de grenzen van de andere staten gebeurt.²⁸ Dat ging ook op voor de godsdienstige praktijk in de vroegmoderne wereld: overheden die het principe van *cuius regio eius religio* accepteerden, hetzij expliciet, hetzij alleen feitelijk, berustten in de overheersing van wat zij beschouwden als 'ketterij' in andere dan hun eigen land. Hoewel dit voor de Landen van Overmaas niet als zodanig formeel werd vastgelegd in verdragen als het Partagetractaat van 1661, gold deze situatie overduidelijk ook in het geval van de Nederlandse Republiek en zijn katholieke burenen. In dit licht bezien lijkt het principe van *cuius regio* niet het toonbeeld van intolerantie waarvoor het vaak wordt gehouden, maar voor een praktijk van een bepaald soort tolerantie, die religieuze diversiteit in zijn waarde liet en beschermde – zolang die de politieke grenzen in acht nam.

Het geval Vaals toont aan dat de nabijheid van een staat met een andere officiële godsdienst het voortbestaan van een afwijkende religie in die staat mogelijk maakte en stimuleerde, aangezien dissidenten konden profiteren van de patronage en de bescherming van nabije overheden met hetzelfde geloof, van kerken en andere kerkelijke hulpmiddelen in de buurlanden, en, indien nodig, van die buurlanden als uitwijkplaats. Door de aanwezigheid van de grens

28 Michael Walzer, *On Toleration* (New Haven 1997) 19-22.

fungeerde Vaals en omgeving als een soort religieus grensgebied, dat zich uitstrekte tot enkele uren gaans aan beide zijden van de grens. In deze grenszone was het voor dissidente groeperingen in elk van beide staten fysiek mogelijk op vaste basis gebruik te maken van godsdienstige faciliteiten in de buurlanden. In het geval van Aken maakte de stad als geheel deel uit van deze grenszone, zodat er geen sprake was van centrum en periferie, zoals ook het geval was in andere kleine of sterk versnipperde bestuurlijke eenheden, zoals de Pfalz. Buurlanden als Aken en de Landen van Overmaas konden zelfs een symbiotische relatie ontwikkelen voor zover de aangeboden kerkelijke faciliteiten in de buurlanden van belang waren om officieel niet toegelaten dissidente groepen toch vast te houden, als men dit van belang vond, met name – zoals in het Akense voorbeeld – om economische redenen.²⁹ Op die manier konden zowel overheden als dissidente groepen gebruikmaken van het principe van *cuius regio* en tegelijk de nabijheid van een relevante grens aangrijpen om dit principe te schenden en te overtreden. Het *cuius regio* principe werd daardoor, bij wijze van spreken, even poreus als de grenzen van vroegmoderne staten zelf. Noch het principe, noch de grenzen waren alleen maar afsluitend en beperkend; integendeel, zij schiepen mogelijkheden door alternatieve vormen van godsdienstvrijheid aan te bieden voor gewone mensen die er anders niet zouden zijn geweest.

[Vertaling: Ad Knotter]

29 De hier genoemde symbiose verschilt van die genoemd door Venard in zijn studie van Avignon, namelijk dat de mogelijkheid van de ene staat om zich te ontdoen van dissidenten afhankelijk was van de nabijheid van een staat die bereid was hen als vluchtelingen op te nemen. Venard, 'Mosaïque politique, carrefour culturel et frontières confessionnelles'; zie ook: Kaplan, *Divided by Faith*, hfdst. 6.

Ad Knotter

Vaals en zijn arbeiders: historische achtergronden van het 'rode Vaals'

In Maastricht en de mijnstreek, de belangrijkste Zuid-Limburgse industrieën, was er in de jaren 1930 een duidelijke achteruitgang van de aanhang van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP). Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1925 had de SDAP in Maastricht 29, en in Heerlen 27 procent van de stemmen gehaald; in 1937 was dit gedaald tot respectievelijk 23 en 13 procent.¹ Ook bij de gemeenteraadsverkiezingen was dit zichtbaar. Van 1931 op 1935 ging de SDAP in Maastricht achteruit van 28 naar 22 procent en in Heerlen van 15 naar 13 procent. In Vaals was dat anders: daar wist de SDAP zich in 1935 te handhaven op 14 procent. De Communistische Partij Holland (CPH) haalde daar in 1935 2 procent.² De mijnwerker Huub Hermans (1898-1973), die al sinds 1931 voor de SDAP in de gemeenteraad zat, werd in 1935 wethouder voor die partij.³ Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 waren beide partijen samen goed voor 19,5 procent (16,4 voor de SDAP en 3,0 voor de CPH). Ongeveer hetzelfde percentage (19,3) werd bij de Tweede Kamerverkiezingen op 17 mei 1946 behaald door de opvolgers van deze partijen, de Partij van de Arbeid en de Communistische Partij Nederland ('De Waarheid'), maar toen waren de verhoudingen vrijwel omgekeerd: de PvdA haalde 6,7 en de CPN 12,6 procent.⁴ Overigens won de CPN vlak na de oorlog ook elders in Limburg flink, maar niet zoveel als in Vaals: in Maastricht bijvoorbeeld 7,7 en in Heerlen 11,9 procent. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in Vaals op 26 juli van dat jaar haalde de CPN zelfs 22,7 procent (de overige landelijke partijen deden toen niet mee).⁵ In Maastricht was dat 8,9 en in Heerlen 12,4 procent.

De katholieke vakbondsman E.J. Mans moest in 1950 tot zijn leedwezen vaststellen dat de zonen van zijn 'oude makkers uit de Arbeidersbeweging' niet dezelfde weg hadden ingeslagen als hun vaders. Zij hadden zich:

of niet aangesloten bij de oude beproefde Katholieke Arbeidersbeweging, of een andere richting gekozen. Vermoedelijk hebben honderden jonge arbeiders van de laatste generatie een andere weg gekozen dan hun vader, want de uitslag van diverse verkiezingen na de tweede oorlog wijst in die richting. Schijnbaar zijn de meesten terecht gekomen bij het radicaal socialisme, bij het communisme.⁶

1 Berekend op basis van www.verkiezingsuitslagen.nl.

2 Berekend op grond van CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1935 inhoudende gegevens omtrent de verkiezingen voor de provinciale staten en de gemeenteraden* [Statistiek der gemeenten, serie A, nr. 3] ('s-Gravenhage 1936) 86-87. Van de landelijke partijen kreeg de SDAP in Vaals 380, de CPH 55 en de RKSP 873 stemmen. De overige 1.376 werden uitgebracht op lokale partijen.

3 Leo Junggebur, 'Hub. Hermans. Een sociaal bewogen mens', *Sankt Tolbert Vaals. Verleden & Heden* 12 (2010) 111-132. Dit artikel bevat een gedeeltelijke transcriptie van de radio-uitzending die de Regionale Omroep Zuid (ROZ) op 3, 10 en 17 augustus 1981 aan Hermans wijdde.

4 G. Cox, *Vaals en zijn arbeiders* [Provinciaal Opbouworgaan Limburg Publicatie Nr. 26] (Roermond 1957) 144.

5 Berekend op grond van: CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1946: Tweede Kamer der Staten-Generaal, 17 Mei; Provinciale Staten, 29 Mei; Gemeenteraden, 26 Juli* ('s-Gravenhage 1948) 130-131. Het ging om 851 stemmen.

6 E.J. Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging afdeling Vaals* (Vaals 1950) 22-23. Herdrukt in: *Sankt-Tolbert Vaals. Verleden & Heden*. Themanummer 1 (2011) 37-54.

Hub. Hermans, zijn echtgenote Maria Vanwersch, en hun twee oudste dochters Maria en Alma, ca. 1938. Collectie Heemkundekring Sankt-Tolbert Vaals.

Bij de volgende gemeenteraadsverkiezingen in 1949 en 1953 daalde de CPN-aanhang weer naar respectievelijk 15 en 4 procent, om in 1958 geheel te verdwijnen. Bij deze laatste verkiezingen haalde de PvdA in Vaals 9 procent; de KVP wist het overgrote deel van de vroegere aanhang van de lokale partijen, maar deels ook die van de CPN, voor zich te winnen en scoorde 88 procent.⁷

Vaals heeft dus een duidelijke 'rode' periode gekend, weliswaar tijdelijk, maar wel in afwijking van de rest van Limburg. De hoge score van de CPN in de eerste jaren na de oorlog viel samen met de kandidatuur van de populaire vooroorlogse SDAP-wethouder Huub Hermans, die in 1940 was overgestapt naar de CPN. Hermans was al voor de oorlog lid van de CPN-gelieerde organisatie 'Rode Hulp' en betrokken bij het Duitse verzet tegen de nazi's. Hij dreef onder meer een tijdschriftenwinkeltje in de Lindenstraat met antifascistische lectuur, dat veel door Duitsers werd bezocht.⁸ Het lijkt waarschijnlijk dat daar ook Duitse communisten bij waren. Na zijn overstap werd hij zeer actief voor de CPN, zowel

7 Berekend op grond van: CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1949. Gemeenteraden* ('s-Gravenhage 1950); CBS, *Statistiek der verkiezingen 1953. Gemeenteraden* (Utrecht 1953); CBS, *Statistiek der verkiezingen 1958. Gemeenteraden, 28 mei* (Zeist 1958).

8 Junggeburst, 'Hub. Hermans', 115, 123.

tijdens als vlak na de bezetting. Met hem stapte het overgrote deel van de vroegere SDAP-leden in Vaals over naar de CPN. Hermans werd in 1944 secretaris van het bestuur van de CPN (Bevrijd Gebied) en bestuurslid van de door de communisten opgezette Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf (ABWM). Al op 14 april 1944 organiseerde hij in Vaals de eerste openbare vergadering van de CPN in het bevrijde gebied voor ongeveer 200 belangstellenden.⁹ Hij werd voor de CPN gekozen in de gemeenteraad (1945-1951), Provinciale Staten (1946-1948), de Eerste Kamer (1946-1948) en de Tweede Kamer (1948-1951).¹⁰ In 1951 werd Hermans veroordeeld wegens hulp bij de illegale grensovergang van een dienstweigeraar in verband met het militaire ingrijpen in Indonesië. Waarschijnlijk ging het om een opzette van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD).¹¹ Hoewel de CPN aanvankelijk had opgeroepen tot dienstweigering, keerde de partij zich nu van hem af.¹² Hij verliet de CPN, maar bleef tot 1962 onafhankelijk lid van de gemeenteraad.

Het verloop van de verkiezingsresultaten van de CPN in Vaals kan in de eerste plaats worden verklaard door de populariteit van Hermans als persoon. Dat zou ook kunnen verklaren waarom een groot deel van de vroegere CPN-stemmers hun stem later op vertegenwoordigers van lokale katholieke partijen of de KVP uitbracht en niet op de PvdA.¹³ Maar een voldoende verklaring is dat in mijn ogen niet. Het is bijvoorbeeld opvallend dat dit patroon zich ook in de Akense verkiezingen in de periode vóór de machtsgreep van Hitler had voorgedaan. De Duitse historicus Plum wijst erop dat de katholieke kiezers daar in de jaren 1920 gemakkelijker wisselden tussen de *Kommunistische Partei Deutschland* (KPD) en

9 Pieter van Lierop, *Kommunisten in Bevrijd Zuid-Nederland: 'Voor één socialistische partij!' (september 1944-juli 1945)* (Amsterdam 1984) 63-64, 83, 92.

10 Junggebur, 'Hub. Hermans', 113.

11 D. Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* ('s-Gravenhage 1995) 173-174: 'De dienst waren berichten ter ore gekomen over steun van CPN-kant aan deserteurs die zich onttrokken aan uitzending naar Indonesië. Om deze berichten te verifiëren zette de dienst een operatie op touw waarin een 'echte' militair zou proberen in contact te komen met communisten die zich volgens de berichten met steun aan deserteurs bezig hielden. In de loop van 1948 gelukte het de agent, die inderdaad op de nominatie stond naar Indonesië te worden uitgezonden, contact te krijgen met CPN-leden in Zuid-Limburg, onder anderen met het Tweede-Kamerlid voor de CPN, J.H. Hermans'. In dit licht acht ik de daaropvolgende mededeling van Engelen dat het bij de arrestatie van Hermans c.s. in 1950 om een 'echte deserteur' zou gaan niet erg geloofwaardig, mede gezien zijn daaropvolgende observatie: 'Of de door de BVD verworven informatie in dit geheel nog een rol heeft gespeeld, is uit de archieven van de dienst niet meer te achterhalen. Het is echter zeer wel denkbaar ...'.

12 *Ibidem*, 174; volgens door Engelen aangehaalde informatie uit het CPN-archief (p. 423, noot 66) zou hij zich overigens in augustus 1953 weer als lid van de CPN hebben aangemeld, maar als dat klopt bleef het verder zonder gevolgen voor zijn politieke activiteit in Vaals. Zie verder: Junggebur, 'Hub. Hermans', 118-128. De CPN beschouwde Hermans' arrestatie (gezien het bovenstaande dus waarschijnlijk terecht) als een 'provocatie', maar steunde hem niet nadat hij was veroordeeld. Jan-Willem Stutje, *De man die de weg wees. Leven en werk van Paul de Groot 1899-1986* (Amsterdam 2000) 301, brengt dit in verband met een koerswijziging van CPN-leider Paul de Groot, die bang zou zijn geweest dat voortgaande steun van de partij aan dienstweigering en desertie ten koste zou gaan van het legale bestaan van de CPN.

13 Zie ook: Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 149.

de katholieke *Zentrumspartei*, dan tussen KPD en socialistische SPD.¹⁴ Wat dat betreft kan dus de invloed van Aken, ook in de grensoverschrijdende contacten, mede voor het specifieke stemgedrag van de katholieke arbeidersbevolking in Vaals hebben gezorgd. Trouwens, ook in Verviers, waar veel Vaalsenaren na de oorlog gingen werken, had het communisme grote invloed.¹⁵ In die zin kan men het Vaalser communisme als een grensverschijnsel beschouwen.¹⁶

In dit artikel wil ik proberen de achtergronden van de groei van de linkse aanhang in Vaals, voor de oorlog van de SDAP, vlak na de oorlog van de CPN, te schetsen. Ik zoek die in de specifieke historische ontwikkeling van Vaals als grensgemeente in het interbellum. Om die ontwikkeling te begrijpen moeten wij eerst terug naar de negentiende eeuw.

Vaals en de Akense textielindustrie

Vaals kan met recht de oudste industrieplaats van Limburg worden genoemd. In de achttiende eeuw hadden zich hier diverse Akense lakenfabrikanten gevestigd, onder wie de bekende Von Clermont, die zowel thuiswevers in Vaals zelf als spinners en spinsters op het omliggende platteland tewerkstelden.¹⁷ In de negentiende eeuw bleven er lakenfabrikanten en wevers in Vaals gevestigd, maar hun aantal ging geleidelijk achteruit. Omstreeks 1840 zou er een twintigtal grotere en kleinere textiel fabrieken in Vaals hebben bestaan,¹⁸ in 1888 telde men er nog zes, en in het begin van de twintigste eeuw was er nog maar een over, in feite ingericht als weefschool.¹⁹ In het gemeenteverslag over 1852 wordt gemeld:

Er zijn drie lakenfabrieken en drie wolspinnerijen met respectievelijk 150 en 80 arbeiders. Ongeveer 300 arbeiders, hoofdzakelijk wevers (vroeger voor fabrieken te Vaals werkzaam), werken nu voor fabrieken te Aken.²⁰

Het ging hier om thuiswevers, die hun opdrachten dus grotendeels van in Aken gevestigde bedrijven ontvingen. Gezinsleden van de wevers (vrouwen en kin-

14 Günter Plum, *Gesellschaftsstruktur und politisches Bewußtsein in einer katholischen Region 1928-1933. Untersuchungen am Beispiel des Regierungsbezirks Aachen* (Stuttgart 1972) 31-34.

15 Xavier Botterman, *Histoire du mouvement communiste à Verviers (1919-1940)* (Brussel 2009).

16 Voor het communisme als grensverschijnsel in andere plaatsen in West-Europa: Ad Knotter, "'Little Moscows' in Western-Europe. The Ecology of Small-Place Communism', *International Review of Social History* 56 (2011) 475-520, aldaar 484-488.

17 Zie: Ad Knotter, 'Land van heel veel grenzen. Territorialiteit en textielindustrie tussen Maas en Rijn in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw', in: Paul Tummers e.a. (red), *Limburg: een geschiedenis*, deel II (te verschijnen t.g.v. het 150-jarig bestaan van het LGOG).

18 Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging*, 3; J.Th. H. de Win, *De geschiedenis van Vaals* (Vaals 1941) 100; zie ook: *Gedenkschrift ter gelegenheid der herdenking van het 100-jarig bestaan der Kamer van Koophandel en Fabrieken te Vaals (L.) op 23 October 1917* (Vaals 1917) 7-10.

19 Linda Vermeeren, 'Vuur jonge noa Oche'. *Aken als aantrekkingsgebied voor Vaalser arbeidsmigranten 1870-1914* (niet uitgegeven scriptie Universiteit Maastricht 2002) 12.

20 Geciteerd door De Win, *De geschiedenis van Vaals*, 100.

deren) werkten volop mee, onder meer bij het transport van de grondstoffen en de gewezen lakens tussen de Akense opdrachtgever en het huis of de werkplek van de wever, bij het opzetten van de garens op het getouw, en het spoelen van de wol.²¹ Omstreeks 1870 werden er mechanische weefgetouwen in de Akense textielfabrieken ingevoerd.²² Op den duur betekende dat het einde van de huisindustrie, maar het laatste handweefgetouw was pas tegen het eind van de negentiende eeuw uit Vaals verdwenen.²³ Het gevolg was dat een groot deel van de Vaalser wevers dagelijks naar Aken trok om daar in de textielfabrieken te gaan werken.

De sterk groeiende industrie in Aken werd nu de belangrijkste bestaansbron van de Vaalser bevolking. Omstreeks 1870 waren er in Aken en het nabijgelegen Burtscheid 80 textielfabrieken gevestigd met ongeveer 10.000 arbeiders.²⁴ De neergang van de Vaalser industrie en de aantrekkingskracht van de Akense arbeidsmarkt zorgden voor een dagelijkse uittocht van arbeiders uit Vaals naar het textielcentrum Aken. Hoewel er in 1909 geen noemenswaardige textielindustrie in Vaals meer bestond, telde men in dat jaar nog altijd 581 textielwerkers (447 mannen, 134 vrouwen). Ook de 70 naalden- en speldenmakers (57 mannen, 13 vrouwen) die in dat jaar in Vaals werden geteld moeten in Aken hebben gewerkt, aangezien er toen (nog) geen naaldenfabriek in Vaals was.²⁵ Door de werkgelegenheid in de Akense industrie bleef de bevolking in Vaals in deze periode groeien. In het jaar 1914 zouden omstreeks 1.200 arbeiders en arbeiders dagelijks naar de fabrieken te Aken zijn getrokken om daar als wever, spinner, metaalbewerker, spelden- en naaldenmaker een bestaan te vinden.²⁶

Na de Eerste Wereldoorlog ontstonden er problemen voor de arbeidsforensen door de malaise in de Duitse industrie en de sterke waardevermindering van de Duitse mark. Een aanzienlijk deel van de grenspendelaars werd daardoor werkloos. De gevolgen van de inflatie en de werkloosheid in de Akense industrie voor de Vaalser arbeiders worden treffend beschreven in een krantenartikel uit 1923 over 'De toestand te Vaals':

Men moet de woningen binnendringen om een waar idee van den toestand te krijgen. Daar leven op allerarmoedigste wijze menschen, die vroeger een loon verdienden als bijna geen andere arbeider in 't heele land. De meeste zijn vakmensen, zonen van kundige wevers. In Aken waren het de gezochte en geziene arbeiders. De Vaalser wever

21 Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging*, 3.

22 R. Wichterich, *Die Entwicklung der Aachener Tuchindustrie von 1815-1914* (Keulen 1922) 8, geciteerd door Vermeeren, 'Vuur joonge noa Oche', 25.

23 Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging*, 7. De auteur, een van de voorlieden van de Vaalser en Limburgse katholieke arbeidersbeweging (hij leefde van 1883 tot 1863), had hier nog herinneringen aan: hij noemt een zeker Hub. Krill als laatste handwever met een getouw in de 'Bouw', Tentstraat 51. Het *Gedenkschrift ... Kamer van Koophandel en Fabrieken*, 10, noemt 1893 als het jaar waarin de huisindustrie 'totaal te gronde' ging.

24 Wichterich, *Die Entwicklung*, 4-6, geciteerd door Vermeeren, 'Vuur joonge noa Oche', 27.

25 Ontleend aan: *ibidem*, 19.

26 M.J.W. Roegholt, 'Vaals', *De Economist* 75 (1926) 609-618, aldaar 611.

had er een goeden naam. Door de valuta plofte heel hun bestaan mee in de diepte. Nu in Aken geen uitkomst voor hen is, zochten ze [die] in 't eigen land. Velen werken nog in Aken, doch doordat zij hier leven is hun toestand erger dan voor den arbeider in Aken zelf.²⁷

In 1926 vonden er nog slechts 300 Vaalsenaren, vooral ouderen, werk in Aken.²⁸ Een Duitse bron meldt dat er in 1927 286 Nederlanders in de Akense textielindustrie werkten, van wie 44 als inwoners van Aken en 242 als grenspendelaars. Volgens deze bron ging het om 'einen alten Stamm von Facharbeitern'.²⁹ Elders kwalificeert de auteur de Akense wevers in het algemeen als *Bürgerarbeiter*:

Ganz im Gegensatz zu der heute vorherrschenden Einstellung des Proletarierarbeiters betrachten sie ihre Arbeit als Berufsarbeit [...] Gemäß seiner Vergangenheit hält der Aachener Weber in konservativem Geiste an dem Althergebrachten fest [...]. Seinen religiösen Pflichten [...] kommt der größere Teil gewissenhaft nach.³⁰

Kenmerkend voor deze groep was de zeer geringe wisseling van werkgever: 'Auch darin äußert sich wieder das konservative, betriebsverbundene Element des Aachener Textilarbeiters'.³¹ Dit alles gold ongetwijfeld ook voor de oudere geschoolde Vaalser arbeidsforensen. Volgens de katholieke vakbondsbestuurder E.J. Mans waren 'plichtsbefef, godsdienstzin en standsbewustzijn sieraden van de Vaalser arbeiders'.³²

Door de inflatie in het begin van de jaren 1920 werden de in Duitsland verdiende lonen steeds minder waard. De grenspendelaars werden daarvoor door de Nederlandse overheid gecompenseerd via een toeslag op het loon, de zogenaamde markenbijslag (tot 1924). Omdat deze toeslag deels werd gefinancierd door de gemeentelijke overheid, stimuleerde die het werken in de opkomende Nederlandse mijnindustrie: men stelde zelfs gratis vervoer ter beschikking. Hoewel werk in de textiel veel lichter was dan de zware mijnarbeid, pendelden steeds meer, vooral jonge, Vaalser arbeiders als mijnwerkers naar de mijnstreek. In 1926 zouden dat er ongeveer 500 zijn geweest.³³ Anderen vertrokken als textielarbeiders naar Tilburg, Helmond en Haaksbergen, of vonden werk in Maastricht.³⁴

27 P., 'De toestand te Vaals', *Limburgsch Dagblad* 2 januari 1923.

28 Roegholt, 'Vaals', 615-617.

29 Gertrud Startz, *Die Arbeiterschaft der Aachener Textilindustrie. Eine Untersuchung der geschichtlichen und örtlichen Besonderheiten der Aachener Textilarbeiterschaft und ihrer Arbeitsbedingungen in der modernen Wirtschaftsordnung* (Berlijn 1930) 25.

30 *Ibidem*, 14.

31 *Ibidem*, 32.

32 Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging*, 22.

33 Roegholt, 'Vaals', 616. Over de 'markenbijslag' voor grensarbeiders ook: S. Gargas, 'Die niederländische Auswanderung', *Economisch-Historisch Jaarboek* 14 (1928) 177-281, aldaar 219-222, en Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging*, 19-22.

34 Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 27.

Bijeenkomst van partijgenoten van de CPN-afdeling Vaals met familie en sympathisanten aan het begin van de jaren 1950. Collectie Heemkundekring Sankt-Tolbert Vaals.

In de jaren 1920 nam de bevolking door een vertrekoverschot af en dat was ook in de jaren 1930 het geval.³⁵ De werkloosheid in Vaals bleef echter hoger dan in andere Limburgse gemeenten,³⁶ ondanks de vestiging van nieuwe textielfabrieken in deze periode door Duitse (Akense) ondernemingen. Die konden zo de hoge invoerrechten omzeilen en gebruikmaken van het in Vaals beschikbare arbeidspotentieel. Er ontstond daardoor in de jaren 1920 en vooral 1930 opnieuw een plaatselijke textielindustrie. Sommige van deze fabrieken sloten in de jaren 1950, andere pas in de jaren 1970.³⁷

Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt na de Tweede Wereldoorlog

Na de Tweede Wereldoorlog bleek opnieuw dat een aanzienlijk deel van de Vaalser beroepsbevolking werkzaam was als textielarbeid(st)er. In 1947 waren dat 609 mannen en 125 vrouwen, dat is respectievelijk 37,8 en 39,6 procent van de mannelijke en vrouwelijke beroepsbevolking in de nijverheid.³⁸ Het grote aantal textielarbeiders was niet alleen een gevolg van de werkgelegenheid ter plaatse, maar ook van de aantrekkingskracht van de wolindustrie in Verviers, waarnaar in deze jaren een omvangrijke pendel ontstond. In 1947 werkten 373

35 *Ibidem*, 33-34.

36 *Ibidem*, 65.

37 Frits Kern, *Tussen twee grenzen 1900-2000 (Vaals 2000) 72-75*. Het betreft de NV Ned. Textielfabriek Croon Lemiers-Vaals (1924-1952), de NV Industriële Maatschappij Textac (1936-1951, tot 1956 voortgezet onder de naam Wolspinnerij Louis Feltz NV), de 'Vaalser Wolweverij', voortgezet als NV Vaalser Textiel Fabriek (1932-1978) en de Kamgaren- en Stoffenfabriek Dechamps & Drouven (1935-1973).

38 Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 53-55 en 62.

mannen en 73 vrouwen uit Vaals in de Vervierse textielindustrie.³⁹ Aken, de traditionele bestemming van de Vaalser textielarbeiders, was niet meer bereikbaar door de afsluiting van de Duitse grens en lag bovendien in puin. De Belgische economie daarentegen groeide sterk. Ook in andere Belgische bedrijfstakken dan de textielindustrie vonden veel Vaalsenaren werk, bijvoorbeeld in de kolenmijnen en de keramische industrie in Welkenraedt (zie tabel 1). Omdat de lonen en andere arbeidsvoorwaarden in België zeer gunstig waren en er bovendien door de schaarste aan Belgische franken op de zwarte markt goed kon worden verdiend aan de valutawissel, was dit volgens een rapport uit 1957 'een glorieus tijd voor de Vaalser arbeiders'.⁴⁰ Daarnaast werkten er eind 1949 nog 1.141 Vaalsenaren elders in Zuid-Limburg, namelijk 835 als mijnwerker, 185 in diverse Maastrichtse en 121 in diverse Heerlense industrietakken (incl. de bouw). De plaatselijke industrie bood eind 1949 werk aan 701 arbeiders, waarvan 506 in de textielnijverheid.⁴¹ Verreweg de meeste Vaalser arbeiders forensden dus, hetzij naar andere plaatsen in Zuid-Limburg, hetzij naar België. In 1950 begon ook Aken weer in beeld te komen met een aantal van 40 (tabel 1). In 1955 was het aantal in Duitsland werkzame grensarbeiders verder gegroeid tot 146.⁴²

Bedrijfstak	België				Duitsland			
	m		v		m		v	
	1949	1950	1949	1950	1949	1950	1949	1950
Aardewerk, glas	20	15	15	22				
Bouwwak	5	21					3	
Steenkool	63	206						
Metaal	41	43					9	
Textiel	168	211	41	27	4	28		1
Landbouw	6	8						
Overige	30	25	32	12				
Totaal	333	529	88	61	4	40		1

Tabel 1. *Het aantal in het buitenland werkzame arbeiders uit Vaals e.o. in oktober 1949 en 1950.*

Bron: Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 69. De aantallen betreffen rayon Vaals van het arbeidsbureau (incl. Wittem).

In tabel 1 valt op dat er in 1950 ineens veel meer mijnwerkers uit Vaals in België waren gaan werken. Vooral de toename in de Belgische (Luikse) mijnen is opvallend. Hun aantal werd in een jaar tijd meer dan driemaal zo groot. Dit was een reactie op de plotselinge waardevermeerdering van de Belgische frank in sep-

39 *Ibidem*, 67; zie ook H.J. Keuning, 'Vervaagde grenzen. Arbeiderstrek over de Nederlands-Belgische grens', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geographie* 39 (1948) 441-447 en M. Simons, 'Belgische en Nederlandse grensarbeiders in en rond Zuid-Limburg', *Mens en Maatschappij* 25 (1950) 236-249 en 374-391.

40 Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 65-66.

41 *Ibidem*, 67-68.

42 *Ibidem*, 75.

tember 1949 van 6 naar 7,5 cent. De aantrekkingskracht van de Luikse mijnen bleef ook in de jaren daarna groot. Door de hoge lonen en andere emolumenten in België verplaatsten steeds meer Vaalser mijnwerkers hun werkterrein van de Limburgse naar de Luikse mijnen.⁴³ Ook veel voormalige textielarbeiders deden daar aan mee. De in de Vervierse fabrieken werkzame Vaalser mannen waren meestal ongeschoold en zouden bij tewerkstelling in Vaals veel minder gaan verdienen. Vandaar dat velen van hen kozen voor werk in de Luikse mijnen.⁴⁴ In deze periode was de werkloosheid in Vaals geringer dan in de rest van Limburg.

Uit het voorgaande blijkt dat het arbeidsmarktgedrag van de Vaalser arbeiders in deze periode werd gekenmerkt door een geringe honkvastheid en een grote mobiliteit, zowel binnenlands als grensoverschrijdend. Het werkloosheidsrisico was daardoor relatief groot, omdat arbeiders met de kortste dienstdiensttijd of – voor zover het om grensarbeiders ging – met een buitenlandse nationaliteit het eerste werden ontslagen. Volgens het hier al meermalen aangehaalde rapport uit 1957 had de grenslijging zijn weerslag op de mentaliteit van vooral de mannelijke arbeiders uit Vaals zelf (dus niet uit de omliggende dorpen Vijlen en Lemiers). Die zouden opportunistisch en vrijgevochten zijn geworden:

De inwoners leven vooral in het moment, in het nu en denken weinig aan de toekomst. Als op een gegeven ogenblik in de naburige landen veel te verdienen valt is men gauw bereid daar te gaan werken. Men vraagt zich dan niet af hoelang deze glorie tijd zal voortduren en of er aan dat werk misschien gevaren voor lichamelijke of geestelijke gezondheid vastzitten. [...] De dikte van het momentele loonzakje is voor veel arbeiders te Vaals de alles bepalende factor bij het kiezen van een werkkring.

Sinds de Vaalser arbeiders als *alten Stamm von Facharbeitern* en als *Bürgerarbeiter* in Aken hadden gewerkt, was er in hun instelling dus heel wat veranderd. De auteur brengt dit in verband met de 'grootscheepse manier van leven in dit voorstadje van Aken', waar men een 'rijk ontspanningsleven' heeft en 'graag feest'.⁴⁵ Maar hij ziet ook een relatie met een 'asociale levenswijze' van ongeschoolde arbeiders die mede tot uiting zou komen in de 'ingewortelde gewoonte' van wat hij noemt 'abnormale samenwoningen', dat wil zeggen het bijeenwonen van twee of meer huishoudens in een woning, zoals dat in deze periode ook in de oude Maastrichtse arbeidersbuurten nog veel voorkwam.⁴⁶

Het percentage ongeschoolde arbeiders was in de jaren 1950 te Vaals veel groter dan elders. Een van de redenen was dat Vaals in de vooroorlogse crisis-

43 Willibrord Rutten, 'Buitenbeentjes. Nederlandse kompels in de Luikse kolenmijnen na de Tweede Wereldoorlog', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LVI (2011) 3-52.

44 Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 69, 74.

45 *Ibidem*, 83-84.

46 *Ibidem*, 96-101. Zie ook: G.P.J. Koelman, *Enige maatschappelijke gegevens over de gemeente Vaals* (scriptie R.K. School voor Maatschappelijk Werk Sittard 1953) 14; zie voor Maastricht en een kritiek op het begrip 'a-socialiteit': Ad Knotter, *Rondom de Stokstraat. 'Onmaatschappelijkheid' en 'onderklasse' in de jaren vijftig* (inaugurale rede Universiteit Maastricht 1999).

perioden een grote armoede had gekend, waardoor veel ouders het loon van de kinderen niet konden missen. In veel gezinnen vond men het vanzelfsprekend dat de kinderen na de lagere school zo gauw mogelijk gingen verdienen.⁴⁷ Dit alles gold a fortiori voor de vrouwelijke arbeiders. Het aantal gehuwde vrouwen dat in de fabrieken werkte 'om het gezinsinkomen te vergroten' was in Vaals relatief hoog, en werd beschouwd als 'een typisch Duits verschijnsel, dat men te Vaals overgenomen heeft'.⁴⁸ Het kindertal was in de gezinnen met werkende moeders zeer laag, maar voor heel Vaals gold dat kleine gezinnen de norm waren. De conclusie luidde 'dat bewuste kinderbeperving in Vaals vaste voet heeft gekregen'.⁴⁹

Dit alles ging gepaard met een geringe animo voor het verenigingsleven, vooral onder de jeugd, daarentegen veelvuldig cafébezoek (vooral toen er veel geld in België werd verdiend):

In vele cafe's wordt daarbij verder romantische Duitse muziek gemaakt, waardoor de aanwezige in een 'gehobener Stimmung' geraakt, mee begint te zingen, zijn buurman of buurvrouw in de arm neemt en gaat 'Schunkelen'.⁵⁰

Ook bioscoopbezoek en dansen waren populair, vooral onder de jeugd, met als gevolg 'vroegtijdige en langdurige verkeringen [...] met alle gevolgen van dien'.⁵¹ Het kan dan ook niet verbazen dat de 'normen der katholieke moraal' onder de vrijwel uitsluitend katholieke Vaalser arbeidersbevolking sterk waren verwaagd. De onkerksheid (in de zin van het niet vervullen van de zondagsplichten) was er groot, vooral onder de ongeschoolde arbeiders.⁵²

De arbeidersbeweging in Vaals

Vaals was niet alleen de oudste industrieplaats in Limburg, hier werd ook voor het eerst (op 25 januari 1875) een arbeidersvereniging opgericht: de Werkliedenvereniging 'St. Paulus', met 152 leden.⁵³ De oprichters waren in Aken in aanraking gekomen met het initiatief van kapelaan Cronenberg, die daar in 1869 een christelijke arbeidersorganisatie in het leven had geroepen onder

47 Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 86-90.

48 *Ibidem*, 139.

49 *Ibidem*, 137-141.

50 *Ibidem*, 130.

51 *Ibidem*, 131.

52 *Ibidem*, 134-135.

53 *Gedenkschrift bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan der R.K. Werkliedenvereniging 'St. Paulus' te Vaals 1875-1925* (Vaals 1925) 3; J. Groen, 'Vaals. Bakermat van de katholieke arbeidersbeweging', in: *Feestgids uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het Nederlands Katholiek Vakverbond Centrale Vaals op 18, 25 en 26 oktober 1975* (Vaals 1975) 39-61. Beide herdrukt in: *Sankt-Tolbert Vaals. Verleden & Heden*. Themanummer 1 (2011) 9-34 en 91-105.

dezelfde naam.⁵⁴ Het in 1925 uitgegeven *Gedenkboek* van de St. Paulusvereniging te Vaals vermeldt dat de geestelijke leiders van de zustervereniging uit Aken – naast Cronenberg ook kapelaan Litzinger – dikwijls naar Vaals kwamen ‘om in de organisatie leven en geestdrift te houden’, en dat de Vaalser vereniging in Aken ‘aan groote openbare vergaderingen en feestelijkheden’ deelnam.⁵⁵ De oprichting van de *Arbeiterverein zum hl. Paulus für Aachen und Burtscheid* was mede een reactie op pogingen van socialisten om in 1868 in Aken voet aan de grond te krijgen en was nadrukkelijk bedoeld om de opkomende socialistische beweging te bestrijden.⁵⁶ In vergelijking met andere katholieke sociale voorlieden in Duitsland in deze periode was Cronenberg echter nogal radicaal. Hij omschreef zijn program als *Christlichen Socialismus* en was voorstander van de vorming van een zelfstandige christelijke arbeidersbeweging. In 1872 steunde hij een staking van textielarbeiders in het nabijgelegen (toen nog Duitse) Eupen,⁵⁷ en in 1874 een staking in een Akense naaldenfabriek.⁵⁸ Hoewel Cronenbergs opvattingen door het katholieke *establishment* fel werden bestreden, sloeg zijn radicaliteit aan: in korte tijd wist hij een grote aanhang onder de Akense arbeiders te verwerven. Het ledental van de *Paulusverein* steeg van 1.000 bij de oprichting in 1869 tot 5.000 in 1875.⁵⁹

In 1877 moest Cronenberg aftreden als voorzitter en was de radicale fase van de *Arbeiterverein* voorbij. Ook de Vaalser Paulusvereniging bleek weinig strijdbaar: het doel was ‘wederkerige bijstand’ en de bevordering van onderlinge vriendschap en gezelligheid.⁶⁰ Een vakvereniging was het niet. Een vakvereniging ontstond in Vaals pas aan het eind van de jaren 1890, opnieuw in navolging van het Akense voorbeeld. In 1896 was in Aken het *Christlich-sozialen Textilarbeiter-Verband für Aachen, Burtscheid und Umgegend* opgericht, dat al snel 2.100 leden telde.⁶¹ In Vaals werd in hetzelfde jaar een zelfstandige afdeling (*Ortsgruppe*) van deze bond opgericht met ongeveer 80 leden, die voor een deel afkomstig waren uit de Paulusvereniging.⁶² Leden van deze textielarbeidersbond stichtten in 1903 een succesvolle verbruikscoöperatie onder de naam ‘De

54 Zie: Herbert Lepper, ‘Kaplan Franz Eduard Cronenberg und die christlich-soziale Bewegung in Aachen 1868-1878’, *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 79 (1968) 57-148; *idem*, *Sozialer Katholizismus in Aachen. Quellen zur Geschichte des Arbeitervereins zum hl. Paulus für Aachen und Burtscheid 1869-1878* (88) [Veröffentlichungen des bischöflichen Diözesanarchivs Aachen 36] (Mönchengladbach 1977).

55 *Gedenkboek*, 5. Waarschijnlijk wordt bedoeld op het *Kongreß der christlich-sozialen Vereine im Regierungsbezirk Aachen* op 7 en 8 november 1875. Zie: Lepper, *Sozialer Katholizismus*, 99*-100*. Volgens Lepper was de *Arbeiterverein St.-Paulus* in Vaals door Cronenberg en Litzinger zelf opgericht.

56 *Ibidem*, 68*-69*. De bestrijding van de sociaaldemocratie werd als eerste doelstelling genoemd en ook bij voorkomende gelegenheden in praktijk gebracht: *ibidem*, 80*-83*.

57 *Ibidem*, 93*-94*. Hier was het doel de van Verviers en Luik uitgaande agitatie van de Eerste Internationale de wind uit de zeilen te nemen.

58 *Ibidem*, 97*-98*.

59 *Ibidem*, 73*.

60 Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging*, 4; Groen, ‘Vaals. Bakermat van de katholieke arbeidersbeweging’, 47.

61 Startz, *Die Arbeiterschaft*, 35. De concurrerende sociaaldemocratische bond had in 1896 in Aken slechts 300 leden.

62 Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging*, 8.

Eendracht'.⁶³ Later ontstonden er in Vaals ook afdelingen van Duitse katholieke vakorganisaties van metaalarbeiders, bouwvakkers, houtbewerkers en leerbewerkers. Deze vakafdelingen werkten samen in het zogenaamde *Ortskartel* der christelijke vakverenigingen.⁶⁴ Leden van de vakverenigingen kandideerden zich ook als arbeiderskandidaten voor de gemeenteraad. In 1918, dus na de invoering van het algemeen mannenkiesrecht, behaalden die zes zetels, maar een wethouderszetel kregen zij niet.⁶⁵

De crisistoestand in de eerste helft van de jaren 1920 leidde tot een radicalisering van een deel van de Vaalser arbeidersbevolking. Socialisme en communisme begonnen nu aanhang te krijgen.⁶⁶ Op 13 november 1922 werd er een protestvergadering gehouden tegen de noodtoestand, waar volgens de *Limburger Koerier* 'socialisten, communisten, en ook vele honderden christelijke burgers en arbeiders – waaronder vele vrouwen – aanwezig waren'. Aan een meeting van het Rooms-Katholiek Werklieden Verbond (RKWV) op 22 november van dat jaar namen 500 mensen deel, maar toen 'linksgeorganiseerden' het woord werd ontnomen, verlieten zo'n 300 personen onder protest de zaal.⁶⁷ Het *Limburgsch Dagblad* schreef in een terugblik over 'de schreeuwers op de vele volksvergaderingen, waar men 't eigenaardige schouwspel ziet dat communisten 5 à 600 Katholieken aan een touwtje leiden'.⁶⁸ De aanwezigheid van communisten in Vaals had ongetwijfeld te maken met hun toenemende aanhang in Aken, waar zij in deze jaren (1921/22) een radicaliserende invloed uitoefenden in de Akense afdeling van het *Deutsche Textilarbeiterverband*.⁶⁹ In de *Reichstagwahl* van mei 1924 behaalde de KPD in de stad Aken 11,3 procent van de stemmen (tegen 4,2 voor de SPD), vooral ten koste van het katholieke *Zentrum*.⁷⁰ In Vaals verwierf de CPH bij de Kamerverkiezingen van 1922 6 procent van de stemmen. In de Limburgse verhoudingen is dit uitzonderlijk hoog te noemen. In Maastricht en Heerlen bijvoorbeeld kwamen de communisten niet verder dan 1 en 2 procent.⁷¹ Blijkbaar was er in Vaals toen al een zekere neiging naar extreem links ontstaan.

De vermindering van de werkgelegenheid in Aken na de Eerste Wereldoorlog en tijdens de crisis van de jaren 1920 had geleid tot werkloosheid in Vaals en inkomensachteruitgang voor degenen die daar nog werkten. Jongeren trokken nu naar andere bestemmingen, in eerste instantie vooral naar de Nederlandse

63 *Festschrift zum fünf und zwanzigjährigen Bestehen der Coöp. Verbruiksvereening U.A. 'De Eendracht', Vaals* (Venlo 1928); *Gedenkboek uitgegeven bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Coöperatieve Verbruiksvereening U.A. 'De Eendracht' Vaals* (Vaals 1953).

64 Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging*, 10.

65 *Ibidem*, 17-18.

66 *Ibidem*, 20; zie ook Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 104: 'Velen hebben in deze tijd de christelijke arbeidersbeweging de rug toegekeerd en hebben zich aanvankelijk op de weg van het socialisme en later op die van het communisme begeven'.

67 *Limburger Koerier* 14 november 1922: 'Protestvergadering Vaals', en 23 november 1922: 'De nood te Vaals'.

68 *Limburgsch Dagblad* 2 januari 1923: 'De toestand te Vaals'.

69 Starz, *Die Arbeiterschaft*, 39, noot 1.

70 Plum, *Gesellschaftsstruktur und politisches Bewußtsein*, 27-34 en 299.

71 Berekend op basis van www.verkiezingsuitslagen.nl.

mijnen, of vonden werk in Vaals zelf. Dit leidde tot een heroriëntering naar de Nederlandse katholieke arbeidersbeweging en tot verbreking van de banden met de Duitse.⁷² Van een bloei van de plaatselijke katholieke arbeidersbeweging was echter geen sprake meer: bij de opheffing in 1941 telde de katholieke arbeidersbeweging in Vaals nog maar 279 leden.⁷³ Volgens het rapport over de Vaalser arbeiders uit 1957 verloren de katholieke vakorganisaties leden 'door de trek naar elders, maar ook doordat vele arbeiders in deze armoedige jaren tot het socialisme overgingen'.⁷⁴ Door 'de geleden ellende kreeg het socialisme [...] hoe langer meer invloed',⁷⁵ maar de niet-confessionele vakbeweging trok in Vaals evenmin leden.⁷⁶ De geringe organisatiegraad hoefde een strijdbare houding niet in de weg te staan: in 1934 brak een staking uit van 43 (mannelijke en vrouwelijke) werknemers bij de naaldenfabriek, van wie er maar 4 waren georganiseerd.⁷⁷ Stakingen werden ook gemeld in de Vaalser textielfabriek in 1932 en opnieuw in de naaldenfabriek in 1939. De laatste staking duurde 25 weken.⁷⁸

Het 'rode Vaals' nader verklaard

Er is weinig twijfel over dat het communisme in Vaals kort na de Tweede Wereldoorlog zo'n grote aanhang kon verwerven dankzij de populariteit van de zeer herkenbare lokale kandidaat Huub Hermans, wiens verdiensten voor, tijdens en na de oorlog onomstotelijk waren. Zijn vertrek uit de CPN in 1951 betekende prompt het einde van deze uitzonderlijke politieke episode in Vaals. Toch is dat niet het hele verhaal. Door de veranderde levensomstandigheden was er in Vaals al voor de oorlog een voedingsbodem voor sociale onvrede en afwijkend stemgedrag ontstaan.

Al in de eerste helft van de jaren 1920 waren er in Vaals barsten gekomen in het traditionele bolwerk van katholieke arbeidersorganisaties. Sinds het eind van de negentiende eeuw had de kern daarvan bestaan uit in Aken werkende Vaalser wevers, die daar op basis van hun vakkennis een vaste positie in de textielindustrie hadden verworven. Zij voelden zich qua status en mentaliteit het beste thuis bij de katholieke arbeidersbeweging. Door de hyperinflatie en werkloosheid in Aken in het begin van de jaren 1920 raakten velen hun baan kwijt, en voor jongeren was er al helemaal geen perspectief meer in de Akense textielindustrie. In eerste instantie leidde de werkloosheid en het inkomensverlies al in 1922 tot een zekere politieke radicalisering, maar op langere termijn lijkt mij belangrijker dat de arbeidersbevolking door deze ontwikkeling een heel ander karakter kreeg. Arbeiders oriënteerden zich niet meer op een bepaalde indus-

⁷² Mans, *Kroniek der katholieke arbeidersbeweging*, 22.

⁷³ Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 104.

⁷⁴ *Ibidem*, 112.

⁷⁵ *Ibidem*, 27.

⁷⁶ *Ibidem*, 115.

⁷⁷ *Algemeen Handelsblad* 4 augustus 1934: 'Bij de naaldenfabriek'.

⁷⁸ *Het Vaderland* 30 december 1932: 'Staking aan de textielfabriek te Vaals opgeheven'; *Het Vaderland* 15 oktober 1939: 'Staking bij eerste Ned. Naaldenfabriek te Vaals opgeheven'.

Thuiskomst van Hub. Hermans op 21 januari 1951 in de Prins Bernhardstraat, na het uitzitten van zijn gevangenisstraf van drie maanden. Collectie Heemkundekring Sankt-Tolbert Vaals.

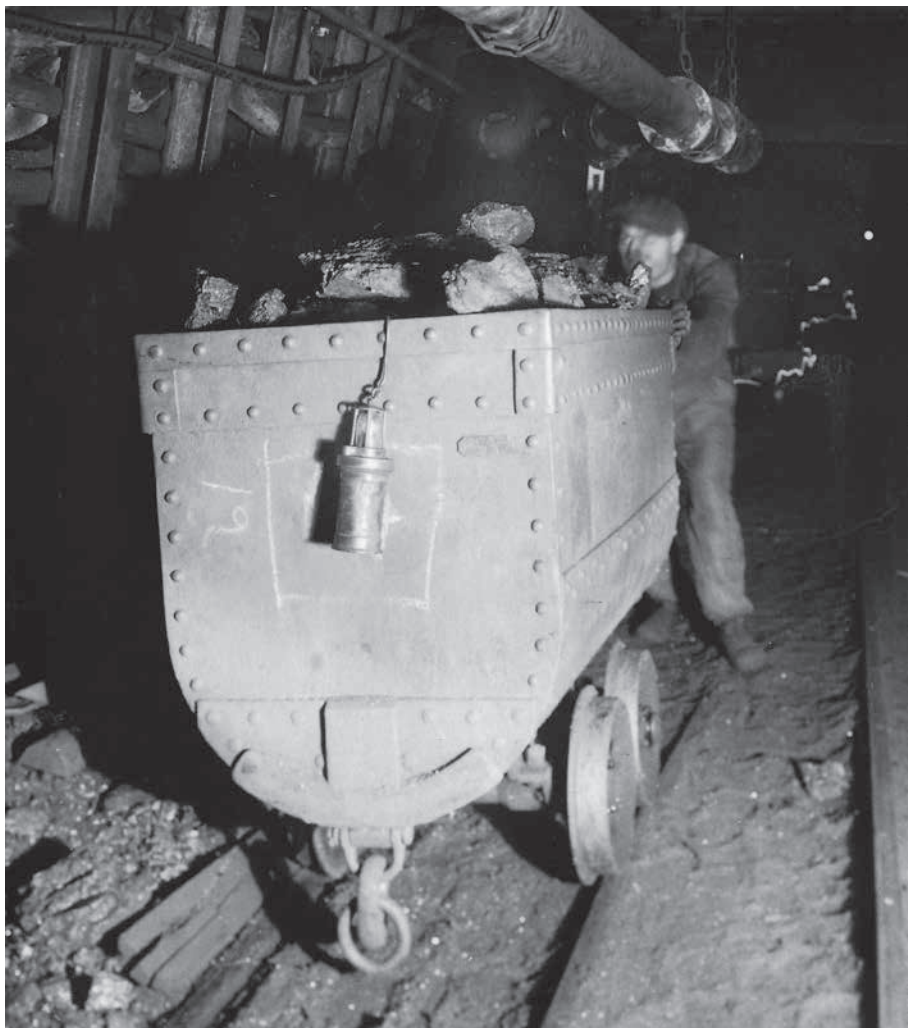
trie, maar wisselden gemakkelijk van werkgever, al naar gelang de verdiensten. De grensligging van Vaals droeg hier sterk aan bij, omdat er zich aan de andere kant van de grens steeds nieuwe mogelijkheden voor tijdelijk hoge verdiensten voordeden. Daardoor was het arbeidsmarktgedrag van deze generatie arbeiders veel opportunistischer geworden dan dat van hun ouders. Bovendien was het aantal ongeschoolde arbeiders sterk toegenomen.

De mentaliteit van de Vaalser arbeiders was daardoor wezenlijk veranderd. Men had een losse levenswijze, leefde bij de dag, en de morele invloed van de kerk was gering, getuige de veel voorkomende arbeid van gehuwde vrouwen en de – mede daarom – toepassing van geboortebeperving. Deze mentaliteitsverandering had zich met name voorgedaan onder de ongeschoolde arbeiders. En juist in deze groep vinden wij de CPN-stemmers: in straten waarin zogenaamde zwaksociale gezinnen (lees: gezinnen van ongeschoolde arbeiders) oververtegenwoordigd waren, met name de Akenerstraat, het Clermontplein, de Lindenstraat, de Grensstraat en de Bergstraat, was men in 1946 en 1948 overwegend communistisch gestemd.⁷⁹ Tegelijk is duidelijk dat de communistische ideologie in deze groep niet erg diep was geworteld, zoals dat wel het geval was in die andere grensgemeente met een hoog percentage CPN-stemmers: Finsterwolde in het hoge noorden. Daar verwierf het communisme een duurzame aanhang, omdat het kon voortbouwen op een oude links-radicalen traditie. De geringe ideologische diepgang van de Vaalser arbeiders blijkt niet alleen uit hun opportunistische stemgedrag, maar ook uit de geringe aanhang van de niet-confessionele vakbeweging na de leegloop van de katholieke organisaties in het interbellum.

79 Cox, *Vaals en zijn arbeiders*, 151.

Niet alleen het arbeidsmarktgedrag en de mentaliteit van de Vaalser arbeidersbevolking, ook de politiek in Vaals werd beïnvloed door de grensligging. Dat geldt voor de aanvankelijk zo sterke positie van de katholieke arbeidersbeweging, die als een soort aanhangsel van de Akense kan worden beschouwd, maar ook voor de overeenkomst in stemgedrag tussen Vaals en Aken in de jaren 1920, toen katholieke stemmers gemakkelijker overstapten naar de communistische dan naar de socialistische partijen. De Vaalser grensforensen waren natuurlijk in dagelijks contact met hun Akense, en later Belgische collega's, en het ligt voor de hand dat zij met hen ook over de politiek praatten. Ook Huub Hermans was zijn werkzame leven in 1909 begonnen in Aken als 'Laufbursche in einem Tuchlager in der Luisenstrasse, Firma Rabisch'. Daarna werkte hij nog tot 1917 in de *Garnkammer* van een Akense *Tuchfabrik*, en in de bouw in Stolberg.⁸⁰ Pas in 1920 ging hij in de Limburgse mijnstreek als mijnwerker aan de slag. Hoezeer zijn leven met de grens was verbonden blijkt uit zijn tragische einde als lid en volksvertegenwoordiger van de CPN. Uit solidariteit met de Indonesische vrijheidsstrijd wilde hij dienstweigeraars de grens over helpen. In de verre uithoek Vaals had hij echter geen rekening gehouden met de 'hogere' Haagse politiek van zowel de regering als de CPN zelf.

80 Junggeburt, 'Hub. Hermans', 111.

*Een sleper aan het werk in een van de ondergrondse gangen van de Staatsmijn Hendrik, ca. 1925.
RHCL, collectie DSM*

Willibrord Rutten

'Brieven uit de Mijnstreek', geschreven in 1923 door Rinse Postuma

Sinds het ontstaan van de moderne kolenmijnindustrie werd de Limburgse mijnstreek bevolkt door nieuwkomers uit alle windstreken. Daar waren nogal wat arbeiders bij uit de noordelijke provincies.¹ Heerlen, het centrum van de nieuwe mijnindustrie, herbergde een tamelijk omvangrijke Friese kolonie. De 'koempels uit het veen', die in de jaren 1950 arriveerden, zijn nog niet vergeten,² maar daaraan gingen lichteningen vooraf die zich al vanaf de Eerste Wereldoorlog in de mijnstreek vestigden. In sommige mijnwerkersbuurten had je toen straten waar bijna huis aan huis Friese gezinnen woonden, aldus Rinse Postuma, een jonge onderwijzer uit Friesland die les gaf op de Nutsschool in Treebeek. Onder de titel 'Brieven uit de Mijnstreek' deed hij in het *Nieuwsblad van Friesland* van juni 1923 tot begin 1924 bijna wekelijks verslag van het leven en werken in de Limburgse mijnstreek. Ze zijn rijk aan observaties over de stormachtige ontwikkelingen in de mijnstreek in het begin van de jaren 1920. De schrijver maakt ons deelgenoot van zijn verwondering over de nieuwe wereld waarin hij was terechtgekomen. Bijna alles was anders dan in Friesland: het landschap, de huizen, de godsdienst, de mentaliteit. Heerlen typeert hij als 'de meest Amerikaansche stad van Nederland'.³ Rinse Postuma waant zich een emigrant in eigen land. Hij verschaft ons een blik op de mijnstreek door de ogen van een buitenstaander.⁴ Dat maakt zijn brieven zo interessant, een reden om ze negentig jaar na dato opnieuw te publiceren.

'Brieven uit ...' is een genre dat wel meer werd beproefd in de dagbladpers van toen, vooral in de berichtgeving over het buitenland. Van 'Brieven uit de Mijnstreek' zijn in totaal 21 afleveringen verschenen. Drie brieven zijn niet geselecteerd voor deze (her)uitgave, te weten XVIII en XX over historisch-heemkundige onderwerpen en XVII over de consternatie na een grote stroomstoring bij de Staatsmijn Emma. Sommige brieven zijn enigszins ingekort. Dit wordt in de voetnoten verantwoord. Ik heb de vrijheid genomen om hier en daar af te wijken van de volgorde waarin de brieven oorspronkelijk zijn gepubliceerd. Er is een meer thematische ordening aangebracht. De brieven die over het sociaal-culturele leven gaan (VI, X en XI) staan nu bij elkaar, zo ook de afleveringen IV en XXI die de bruinkoolwinning behandelen. De oorspronkelijke spelling en interpunctie heb ik gehandhaafd.

1 Over de herkomst van de mijnwerkers per provincie: Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965*. Maaslandse Monografieën; 75 (Hilversum 2011) 311.

2 Hans Willems, 'Koempels uit het veen. Friezen in de mijn I-II', in *www.demijnen.nl* en *Leeuwarder Courant*, 22 december 2012.

3 Zie beneden p. 93.

4 Zie ook Loek Kreukels, *In andersmans ogen. Weet je nog koempel? De mijnen in Limburg 18*, ed. Jac. van den Boogard et al (Zwolle 2005). Deze uitgave gaat vooral over het imago van de kompel bij Limburgse notabelen en schrijvers.

De onderwijzer

Rinse Postuma, geboren in Winsum (gem. Baarderadeel, prov. Friesland) op 20 juni 1897, was opgeleid aan de Rijkskweekschool te Maastricht.⁵ Nog geen 15 jaar oud deed hij daar in maart 1912 toelatingsexamen. Rinse was beslist niet de enige Friese jongen die in Maastricht ging studeren. Tegelijk met hem deden nog 24 Friezen toelatingsexamen.⁶ De meeste kwekelingen kwamen van boven de grote rivieren. Het Rijk kwam ze financieel tegemoet. Vrijwel alle leerlingen kwamen in aanmerking voor een vergoeding van 300 gulden voor kost en inwoning. Van de 74 jongens die in 1912 toelatingsexamen deden voor de Rijkskweekschool te Maastricht kwamen er maar 17 uit het Zuiden: 13 Limburgers en 4 uit Noord-Brabant. De meeste Limburgers gaven de voorkeur aan de rooms-katholieke kweekschool, destijds in Echt.⁷

In 1916 kwam Rinse van de Rijkskweekschool.⁸ Met een akte lager onderwijs op zak keerde hij terug naar huis. Net 19 jaar oud ging hij voor de klas staan. Zijn eerste betrekking kreeg hij bij de lagere school in Mantgum, een paar kilometer van zijn geboorteplaats. Daarna werd hij benoemd aan de lagere school in Oude Haske (gem. Haskerland) in de Friese veenkoloniën. Zijn verloofde, Aaltje Lourens (geb. Sonnega 1896) kwam uit deze streek. In 1918 is het stel in Wolvega (gem. Weststellingwerf) getrouwd. Hun eerste kind, zoon Jetse, is in Oude Haske geboren (1920). Naast zijn baan en gezin studeerde Rinse Postuma voor de hoofdakte lager onderwijs, die hij in augustus 1921 behaalde te Zwolle.⁹ Niet lang daarna verhuisde het jonge gezin naar Zuid-Limburg, waar Rinse was benoemd tot onderwijzer in de mijnkolonie Treebeek, ooit een van de grootste arbeiderswijken van Nederland.¹⁰

De Nutsschool in Treebeek (thans gem. Brunssum) was een gemengde lagere school voor jongens en meisjes. Het was de eerste instelling voor bijzonder-neu-

5 In het gebouw, de zogenoemde Hof van Tilly, is tegenwoordig de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht is gevestigd. P. Tuinman en P. Dumoulin, *De Hof van Tilly*. Maastrichts Silhouet; 18 (Maastricht 1985).

6 RHCL, C 07.04, archief Rijkskweekschool te Maastricht, inv. nr. 1, jaarverslagen (in manuscript) der Rijkskweekschool Maastricht (1911-1912) en (1915-1916).

7 *Gedenkboek Rijkskweekschool Maastricht, 1880-1930* (Maastricht 1930) 17. Bovendien was er in Oud-Vroenhoven nabij Maastricht nog een erkende kweekschool van de Broeders van de Onbevleete Ontvangenis, waar broeders van de congregatie werden opgeleid tot onderwijzer. S. Langeweg, *Het Trichter College*. Maastrichts Silhouet; 45 (Maastricht 1997).

8 RHCL, C 07.04, archief Rijkskweekschool, inv. nr. 42, Register van vorderingen, 't gedrag en vlijt. Rinse's sterkste vakken waren muziek en zang (beide gewaardeerd met een 8), minder sterk was hij in het vak natuurlijke historie (5).

9 Het Vaderland, 23 aug. 1921.

10 *Nieuwsblad van Friesland*, 13 jan. 1922 (Avond) meldt de benoeming van R. Postuma tot eerste onderwijzer aan de mulo school A bij de Staatsmijn Emma. De loopbaangegevens komen verder uit: 'R. Postuma te Drachten 40 jaar bij onderwijs', *Leeuwarder Courant*, 14 april 1956. Volgens het c.v. in de krant zou Postuma verbonden zijn geweest aan de mijnschool in Heerlen, hetgeen berust op een vergissing. Zie verder 'Meester Postuma neemt na 46 jaar afscheid', *Friese Koerier*, 14 juli 1962 (Dag) en *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 april 1963.

traal¹¹ onderwijs in de provincie Limburg, opgericht in 1917 op initiatief van het departement Heerlen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.¹² De school voorzag in de behoefte aan lager onderwijs voor kinderen uit niet-katholieke gezinnen, waarvan er steeds meer naar het Zuiden kwamen sinds de opkomst van de grootschalige mijnindustrie. Aan de school was ook een afdeling voor uitgebreid lager onderwijs verbonden, waaraan Rinse Postuma werd benoemd.

Er was een nauwe band tussen de Nutsschool en het bedrijf der Staatsmijnen. Zo was de voorzitter van het schoolbestuur, mw. Van Iterson-Rotgans, de echtgenote van een directeur van Staatsmijnen.¹³ Het eerste gebouw lag in de Spoorstraat, nabij de Staatsmijn Emma. Spoedig (1922) zou in Rumpen (gem. Brunssum) nog een tweede Nutsschool worden geopend. Beide scholen kwamen tot stand met exploitatiesubsidies van Staatsmijnen en een hypothecaire lening van het Algemeen Mijnwerkers Fonds (AMF).¹⁴ Het is niet bekend op wiens voorspraak Rinse Postuma werd benoemd. Een pluspunt was misschien dat Rinse door zijn opleiding te Maastricht al wat voetstappen had liggen in Zuid-Limburg.

Twee jaar heeft hij voor de klas gestaan in de Nutsschool. In oktober 1922 werd nog een dochtertje in Treebeek geboren. Begin 1924 verhuisde het gezin Postuma weer naar het Noorden des lands. Rinse kon promotie maken. Hij was benoemd tot hoofd der openbare lagere school in Hollandscheveld (gem. Hoogeveen), midden in het gebied van de Drentse veenkoloniën.¹⁵ Hier heeft hij vijf jaar lesgegeven. Begin 1929 keerde Postuma met zijn gezin, dat intussen was uitgebreid met nog een dochter, terug naar het 'heitelân'.¹⁶ Eerst was hij vier jaar hoofd van de openbare school in Oldeboorn (gem. Utingeradeel, prov. Friesland). De langste tijd, van 1932 tot zijn pensionering in 1962, was hij hoofd van de openbare school voor lager en voortgezet lager onderwijs in het Friese Drachten. Al die jaren timmerde Rinse Postuma aan de weg. Hij maakte zich druk om onderwijs in het Fries op de lagere school,¹⁷ stuurde wel eens een ingezonden

11 Neutraal in de zin van onderwijs voor alle gezindten.

12 J.A. Duijnhouwer, *Het nutsonderwijs bezuiden de grote rivieren. Een onderzoek naar de onderwijsactiviteiten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in het rooms-katholieke zuiden gedurende de periode van 1791 tot 1991* (Utrecht 1997) 307. Volgens deze auteur opende de nutsschool haar poorten in 1917. In 1978 vierde de school in Treebeek zijn 60-jarig bestaan. Zie *Limburgsch Dagblad*, 26 mei 1978.

13 Jennie Woutera Rotgans (1885-1964) trouwde in 1910 met Frederik van Iterson, directeur Staatsmijnen 1913-1941. Zij was een begaafd wis- en scheikundige. Ben Gales, 'Frederik van Iterson (1877-1957)', in: J. Visser, M. Dicke en A. van der Zouwen (red.), *Nederlandse ondernemers, 1850-1950. Noord-Brabant, Limburg en Zeeland* (Zutphen 2009) 302-307.

14 RHCL, 17.26/ 11 A, Archief Staatsmijnen, Sociale Zorg, inv. nr. 303: Subsidiëring Nutsschool.

15 *Nieuwsblad van Friesland/ Hepkema's Courant*, 3 aug. 1923 (Avond). Een benoeming door de gemeenteraad betekende niet dat een onderwijzer meteen vertrokken was. Rinse Postuma kreeg pas begin 1924 ontslag in Treebeek.

16 *Leeuwarder Courant*, 26 okt. 1928 en 1 december 1928. Per 1 februari 1929 kreeg hij ontslag van de school in Hollandscheveld.

17 R. Postuma, 'Friesch op de L.S.', *Het Schoolblad: wekelijksche courant voor lager, middelbaar en gymasiaal onderwijs*, 61, no. 40 (3 nov. 1932).

Rinse Postuma (vooraan, 2^e van r.) met echtgenote (schuin achter hem) en kinderen, in 1930 bij het 35-jarig jubileum van het huwelijk van zijn ouders. Bron: <http://oudtzummarum.nl/fotoalbumfampostuma3047.htm>

brief over een of andere kwestie naar het *Nieuwsblad van Friesland*¹⁸ en hij bekleedde bestuursfuncties in organisaties als de Vereniging 'Volksonderwijs' en de Nederlandse Onderwijzers Vereniging. Via de Vrijzinnig Democratische Bond¹⁹ kwam hij terecht bij de Partij van de Arbeid, waarvoor hij jarenlang actief was in de plaatselijke politiek.²⁰ Voor zijn verdiensten kreeg hij een koninklijke onderscheiding. In 1977 overleed hij op 80-jarige leeftijd.²¹

De 'Brieven uit de Mijnstreek'

Het *Nieuwsblad van Friesland*, van oudsher bekend als *Hepkema's Courant*, was een Nederlands streekblad dat tussen 1874 en 1951 verscheen in Midden- en Zuidoost-Friesland. De redactie was gevestigd in Heerenveen.²² Anno 1923 ver-

18 *Nieuwsblad van Friesland*, 28 jan. 1930 (Avond) naar aanleiding van een discussie over de opstelling van het bijzonder onderwijs tegenover de gemeentelijke schoolartsen.

19 Hij was nauw betrokken bij de oprichting van de afdeling Drachten van de Vrijzinnig-Democratische Bond. Zie *Nieuwsblad van Friesland/ Hepkema's Courant*, 3 maart 1939 (Avond) en *Nieuwsblad van het Noorden*, 15 april 1939 (Dag). Zie ook *Nieuwsblad van Friesland*, 13 nov. 1939 (Avond). Tijdens de jaarvergadering van de Federatie Friesland van de Vrijzinnig-Democratische Bond stelt Postuma uit Drachten vragen over verbetering van schoolgeneeskundig toezicht.

20 *Friese Koerier*, 14 juli 1962.

21 Rinse Postuma overleed op 15 oktober 1977 te Groningen, zijn echtgenote Aaltje Postuma-Lourens een paar maanden eerder op 27 aug. 1977 te Drachten. Zij hadden vijf kleinkinderen, onder wie Bert Koenders, van 2007-2010 minister van Ontwikkelingssamenwerking in het kabinet Balkenende IV.

22 Pier Abe Santema, 'Jacob Hepkema en de introductie van de moderne journalistiek in Friesland', *Tijdschrift voor mediageschiedenis* 8:1 (2005) 86-96.

scheen de krant twee keer per week met een oplage van ongeveer 25 duizend stuks. Friese streekbladen werden ook gelezen buiten het heitelân, bijvoorbeeld door de Friese kolonie in Treebeek. Het is niet bekend of Rinse Postuma door de redactie gevraagd is om verslag te doen van zijn ervaringen in de Limburgse mijnstreek. Het kan heel goed een spontaan aanbod zijn geweest. Hoe dan ook, de lezers van het blad zullen de brieven van Rinse Postuma met grote interesse hebben gelezen. Zuidoost-Friesland, trouwens ook Drenthe, werd in de jaren 20 getroffen door de achteruitgang van de turfwinning.²³ Massawerkloosheid greep om zich heen onder de duizenden landarbeiders in het Noorden des lands. De gemeentebesturen stond het water aan de lippen. De mogelijkheden voor openbare werkverschaffing in eigen streek waren praktisch uitgeput. Er gingen stemmen op om uitkeringstrekkers te werk te stellen in de Limburgse kolenmijnen, desnoods met zachte dwang.²⁴ Vooral nog verhuisden werklozen uit de veenkoloniën vrijwillig naar Limburg om daar een nieuw bestaan op te bouwen als mijnwerker.²⁵ De overgang was heel groot en het thuisfront was uiteraard benieuwd hoe het verwanten en vrienden verging in den vreemde. Door Rinse Postuma werden de achterblijvers als het ware op hun wenken bediend.

De jonge Friese onderwijzer is zeer te spreken over de woningtoestanden die hij in de Limburgse mijnstreek aantreft; ze komen 'het ideale nabij'.²⁶ De mijnschade aan de woningen is hinderlijk, maar de scheuren worden prompt gerepareerd. Wie het slim aanpakt, kan en passant het interieur van zijn woning laten opknappen door de mijnschadeploeg, alles op kosten van de kolenproducenten. De protestantse nieuwkomers moeten echter voor lief nemen dat er een processie door hun buurt trekt. Niets herinnert meer aan de ruige jaren uit het begin van de opkomst van de nieuwe kolenmijnen. De 'ongewenste elementen' zijn intussen verwijderd van de mijn. De teloorgang van het onbedorven Limburg, waar Felix Rutten eerder over schreef, is aan Rinse Postuma dan ook niet besteed. Hij vindt dat de Limburgse dichter niet moet overdrijven.²⁷ De Treebeekse onderwijzer roemt de sociale voorzieningen die voor de mijnwerker in het leven zijn geroepen. Voor iedere kwaal loopt men naar de dokter; het AMF betaalt de rekening. Na een moeilijke aanlooperperiode zijn de onderwijsvoorzieningen helemaal op peil gebracht. Nieuwe schoolgebouwen zijn neergezet, zo riant als men bijna nergens in Nederland ziet, aldus onze zegsman.

Het beroep van mijnwerker is zwaar, ongezond en gevaarlijk. Dit wordt ook

23 S. Langeweg, 'Werving, herkomst en binding van mijnwerkers', in: A. Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2011) 54-98, aldaar 63.

24 In 1925 werd de druk opgevoerd. De Inspecteurs voor de Steunverlening in de drie Noordelijke Provinciën lieten alleen nog arbeiders tot de werkverschaffing als zij zich schriftelijk bereid verklaarden werk in de mijnen te aanvaarden, indien hun dat te eniger tijd mocht worden aangeboden. *Nieuwsblad van Friesland*, 17 juli 1925 (Avond).

25 Marcel Bulte, *Emmenaren op drift. Tragiek en achtergrond van de massale migratie uit Zuidoost-Drenthe (1924-1936)* (z.p. 2008) 104-125.

26 Zie p. 69.

27 Zie p. 74.

door Postuma benoemd, maar hij stapt tamelijk luchtig over de nadelen heen. De mijn heeft veiligheid hoog in het vaandel staan. De mijnworm, een erkende beroepsziekte, wordt voortvarend bestreden.²⁸ We lezen echter niets over silicose (stoflongen), een aandoening die mijnwerkers ook toen al parten moet hebben gespeeld. Het silicosevraagstuk komt pas in de jaren 1930 op de politieke agenda.²⁹ Hij rept ook niet over het werken in akkoord en hoeveel een mijnwerker gaat verdienen. Wel geeft Postuma een uitgebreid verslag van zijn 'valutareisje' naar Aken waar Nederlandse kooptoeeristen hun slag slaan, omdat over de grens alles spotgoedkoop was in de tijd van de hyperinflatie.

Rinse Postuma vindt het, gezien de situatie die hij aantreft, helemaal niet vreemd dat de mijnstreek zo in trek is. Naar eigen zeggen heeft hij veel mijnwerkers van Friese afkomst gesproken en die piekeren er niet over terug te gaan naar het Noorden, afgezien van familiebezoek. Hij verwacht dat op afzienbare termijn een groot tekort aan personeel zal ontstaan, als straks de vierde staatsmijn, de Maurits, op volle toeren gaat draaien. De stukken die hij in het *Nieuwsblad van Friesland* schrijft, lijken wel een poging om nog meer Friese werklozen te verleiden om ook naar Zuid-Limburg te emigreren. Alsof de mijnstreek het beloofde land is. Postuma ziet alles vanuit het perspectief van het hoge Noorden, waar landarbeiders net zo hard moeten werken, maar desondanks creperen van de armoede. Dat verklaart waarom hij zo'n positief beeld heeft van de mijnindustrie.

Hij heeft het misschien niet zo bedoeld, maar Postuma ontpopt zich als een ware propagandist van de Nederlandse kolenmijnen. Hij gaat daarin tamelijk ver. Zo waarschuwt hij werkloze landgenoten voor de Belgische mijnen, want het zou daar niet veilig zijn en de verdiensten vallen tegen.³⁰ Men kan zich beter aanmelden bij een van de Nederlandse kolenmijnen, is de impliciete boodschap. Postuma ontvangt zelfs brieven van lezers uit Friesland die interesse hebben in een baan bij Staatsmijnen. Hij voelt zich genoodzaakt om aan de dertiende brief een postscriptum toe te voegen dat hij geen gehoor kan geven aan schriftelijke verzoeken om te bemiddelen voor werk in de kolenmijnen.³¹

Het is niet waarschijnlijk dat Postuma op verzoek van Staatsmijnen de brieven uit de mijnstreek heeft geschreven omdat hij zich in een van de afleveringen kritisch, om niet te zeggen laetdunkend, uitlaat over de beampten van Staatsmijnen. Die hadden naar zijn mening een luizenbaantje: 't Was al botertje tot den boôm'. En nog was men niet tevreden: 'Een ieder vlaste op promotie, een ieder haakte naar den stoel van den bureau-chef, en de geringste promotie van

28 De mijnworm behoorde in 1928 bij de eerste vier beroepsziekten die in Nederland in het kader van de Ongevallenwet werden gelijkgesteld aan een arbeidsongeval. Zie J. Peet, 'Mijnarbeid, veiligheid en gezondheid', in: A. Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2011) 220-267, aldaar 226.

29 Eric van Royen, 'De Nederlandse mijnondernemingen en het silicosevraagstuk', *Land van Herle* 59:3/4 (2009) 147-157.

30 Zie p. 97.

31 Zie p. 93.

Dienstwisseling op een ondergrondse laadplaats in de Staatmijn Emma, 1928. RHCL, collectie DSM.

een collega werkte als een knuppel in een hoenderhok'.³² Het is ondenkbaar dat Staatsmijnen deze passages liet passeren als Postuma in opdracht van de directie had geschreven.

Het zou kunnen dat zijn openhartigheid nog een rol heeft gespeeld bij zijn vertrek uit Treebeek, halverwege het schooljaar 1923/1924. Veel leerlingen van de Nutsschool kwamen uit gezinnen van Staatsmijnbeambten, die ook functies vervulden in het schoolbestuur.³³ Bovendien was de Nutsschool, de gelijkstelling van het Bijzonder Onderwijs ten spijt, financieel nog steeds afhankelijk van Staatsmijnen en AMF. Er is echter uit deze jaren geen archief overgeleverd van de Nutsschool, zodat wij niet meer kunnen achterhalen waarom Rinse Postuma afscheid nam van Treebeek. Op 11 januari 1924 verscheen voor de laatste keer een 'Brief uit de Mijnstreek'.

³² Zie p. 92.

³³ RHCL, 17.26/ 11 A, Archief Staatsmijnen, Sociale zorg, inv.nr. 303, Leerlingenlijsten Nutsschool.

Rinse Postuma's brieven uit de mijnstreek

*Friezen in de mijnstreek*³⁴

'Friezen zweven overal', wordt er wel eens gezegd, en dat dit waar is, zal iedereen ondervinden, die ons land doorreist. In Groningen zoowel als in Zeeland, in Noord-Holland zo goed als in Zuid-Limburg, overal ontmoet men Friezen. De mijnstreek van ons land maakt hierop dan ook geen uitzondering; alleen zou ik, zoo oppervlakkig gezien, denken, dat het percentage Friezen hier nog grooter is dan in één der andere provinciën van ons land,³⁵ Friesland zelf natuurlijk uitgezonderd.

In sommige straten, vooral van de koloniën (zoo noemt men de hier bij elkaar gebouwde woningen, meestal toebehoorende aan de Staatsmijnen in Limburg) rondom Staatsmijn Emma, wonen ze huis aan huis; en als ge hier, vooral, wanneer de middagschicht, d.i. om half twee, aangaat, uw oor tot luisteren zet, zult ge niet zelden brokstukken van gesprekken opvangen, die in 't Friesch gevoerd worden. Een sprekend staaltje is zeker wel het volgende.

Toen ik eenige dagen geleden per tram, die hier den veelzeggenden naam van 'moordenaar'³⁶ draagt, reisde van 'de Emma' naar Heerlen, bleken er onder de zestien personen, die in den wagen zaten, elf Friezen te zijn. Natuurlijk ontbreekt een Friesch 'selskip' dan ook niet, en het verwondert me dat hier nog geen kaatsvereniging³⁷ is opgericht, misschien ligt het hieraan, dat de meeste Friezen hier afkomstig zijn uit het midden en het Zuiden van het heitelân.³⁸ Een ijsclub was zeker reeds opgericht, als er maar water geweest was. Maar daarvan zijn we hier ten eenenmale verstoken. Vooral in de oorlogsjaren³⁹ zijn hier heel wat Friesche huishoudingen gekomen. Toen de Staatsmijnen in exploitatie waren genomen, het bedrijf, tengevolge van den kolennood, op reusachtige wijze werd uitgebreid, en de loonen hier, vergeleken met die in Friesland, enorm waren, stroomden de Friezen naar de mijnstreek. Natuurlijk zijn er ook velen naar 't heitelân teruggekeerd, vooral, nu de malaise⁴⁰ zich ook hier geducht laat gevoelen, maar wie blijven kon, bleef. En dit mag ons niet verwonderen. Een vergelijking van de toestanden hier met die in Friesland, valt niet in alle opzichten ten voordeele uit van laatstgenoemde provincie. De woningtoestanden b.v.

34 'Brieven uit de Mijnstreek I', *Nieuwsblad van Friesland/ Hepkema's Courant*, 8-6-1923, nr. 46 (Avondblad).

35 Dit is wellicht overdreven. De aantrekkingskracht van het westen des lands op Friese migranten was minstens even groot.

36 Vanwege de vele verkeersongevallen met dodelijke afloop.

37 In 1924 werd in Meezenbroek (Heerlerheide) de kaatsvereniging 'Frisia' opgericht (*Limburgsch Dagblad*, 7 sept. 1939). In Terwinselen was sinds 1934 de kaatsvereniging 'Friso' actief (*Limburgsch Dagblad*, 14 aug. 1954).

38 Fries voor vaderland.

39 1914-1918.

40 De Nederlandse markt werd in 1921 overspoeld met goedkope steenkool uit het buitenland. Tegelijkertijd kwam er een einde aan de naoorlogse hoogconjunctuur in Nederland, waardoor de vraag naar fossiele brandstoffen afnam. De dalende kolenprijzen noopte tot een verlaging van de loonkosten. De werving van personeel werd tijdelijk op een laag pitje gezet.

komen hier het ideale nabij. Frissche, ruime woningen, met keuken, kamer, kamertje en kelder beneden, twee à drie slaapkamers boven; alle vertrekken voorzien van draairamen; electrisch licht, waterleiding, w.c. met waterspoeling, en dan bij elk huis een tuin of tuintje, allemaal dingen, die in de Friesche arbeidershuizen maar al te veel mankeeren. Vooral de kelders hier zijn 'n gemak. Een manshoogte diep, loopen ze onder het heele huis door en eindigen bij de voordeur, waar ze zijn afgesloten door een rooster. Kolen en hout, de eenige verwarmingsmiddelen, die hier gebruikt worden, kunnen heel gemakkelijk door den rooster naar binnen worden gelaten, en in huis blijft men verschoond van stof etc. De Friesche huismoeder klopt het hart natuurlijk van verontwaardiging bij een dergelijk misbruik maken van 'n kelder, maar eenmaal hier gekomen, is ze van de geriefelijkheid spoedig overtuigd. Natuurlijk zijn de huren hier hooger, meestal tusschen de twaalf en twintig gulden in de maand, maar daar is dan water en licht in begrepen, terwijl de arbeidsloonen hier, mogen ze in den laatsten tijd dan ook enorm zijn gedaald, toch nog gunstig afsteken bij die der boerenarbeiders in Friesland.

Vaak spreek ik met mijnwerkers van Friesche afkomst, en bijna unaniem luidt hun oordeel: "Eens weer in Friesland kijken, heel graag, maar er blijven, dank u!" En wie onbevooroordeeld de toestanden in de mijnstreek bekijkt, kan dit standpunt volkomen begrijpen, en wat meer zegt, billijken. Hiermede is echter volstrekt niet gezegd, dat Friesland hier vergeten wordt. Vraag den uitgevers van Friesche couranten maar eens, hoeveel lezers ze hier in het Zuiden hebben. En dat de producten van de Wed. Douwe Egbertsz uit Joure hier volkomen de markt veroverd hebben, zal ook voor geen gering deel te danken zijn aan de talrijke Friezen, hier woonachtig. Friesche koek, Friesch roggebrood, Friesche boter en kaas, al deze artikelen vinden hier gretig aftrek, en niet weinigen hebben een wintervoorraad opgeslagen van Friesche aardappelen. Men ziet dus, dat we, wat dat betreft, Friesland wel in eere houden.

Wanneer men hier kersversch uit het Noorden is aangeland, doen de mijn-toestanden eerst eigenaardig aan. Nog zie ik het eenigszins angstige gezichtje van een logeetje van ons, toen ze hoorde, dat onder onze woning door de mijn-gangen liepen, de luchtdruklocomotieven lange rijen kolentips voorttrokken, en de mijnwerkers bezig waren, door dynamiet-ontploffingen de steenkool-lagen ontginbaar te maken. En 't stelde haar maar kwalijk gerust, toen ik haar vertelde, dat een vier- tot zeshonderd meter dikke aardlaag ons behoedde voor de minder aangename verrassingen, waarop zij met een griezeling doelde. Toch schijnt zoo'n dikke laag nog geen voldoende zekerheid te geven, want plafonds en muren scheuren, kozijnen verzakken, en somtijds moeten er woningen ontruimd worden, zóó bouwvallig zijn ze geworden, ofschoon ze nog geen tien jaar geleden gebouwd zijn. In een half jaar tijds heb ik tenminste driemaal den timmerman moeten ontbieden, om ramen en deuren weer sluitend te maken. Telkens was de boel verzakt. Het spreekt natuurlijk van zelf, dat, ook voor hen, die in particuliere huizen wonen, dergelijke karweitjes vallen onder, wat men hier noemt "mijnschade", en dus voor rekening komen van de Staatsmijnen in

Limburg. Het sterkste staaltje op 't gebied van verzakking is echter te zien bij Staatsmijn Hendrik. In één straat, de Venweg⁴¹ genaamd, staan, of liever hangen, de huizen naast elkaar, alsof ze in de oorlogszone gelegen hebben. Gescheurde muren, omgevallen schoorsteenen, dichtgespijkerde ramen, alles voor omvallen behoed door stutten en balken, en natuurlijk alle ontruimd. Een reuzenschade-post voor de Staatsmijnen.

Trouwens de heele woningbouw is een strop geweest. Honderden woningen zijn hier in de oorlogsjaren gebouwd, straat aan straat verrees, en zoo is hier een uitgestrekt complex van nieuwe woningen ontstaan, wier aantal enkele duizenden belooft. Nu echter de malaise is ingetreden, blijkt men op te grooten bloei te hebben gerekend, want naar ruwe schatting belooft het aantal leegstaande woningen in het gebied van de Emma en de Hendrik alleen minstens vier à vijf-honderd. Vele huizen zelfs zijn niet eens bewoond geweest. Welk kapitaal aan rente-verlies en waardevermindering hier jaarlijks mee gemoeid gaat, zal ieder kunnen begrijpen. Het woord "woningnood" kennen we hier dan ook alleen maar van hooren zeggen.⁴²

Heerlen, middelpunt van de Nederlandse mijnstreek⁴³

(...)⁴⁴ Voor de opkomst der Staatsmijnen was Kerkrade het mijnstadje bij uitnemendheid, maar reeds lang is het overvleugeld door Heerlen. In den naasten omtrek dezer stad liggen dan ook maar even 6 mijnen, te weten: de Oranje-Nassaumijnen I, II en III en de Staatsmijnen Wilhelmina, Emma en Hendrik. Wat uitgebreidheid van bedrijf betreft, behoort Emma tot de grootste van Europa. Over deze mijnen hoop ik in een volgenden brief meer in bijzonderheden te treden. Momenteel zullen we ons bepalen tot Heerlen. De plaats zelve is het nog wel aan te zien, dat het vroeger een dorp is geweest. De kleine kerk met toren, de nauwe en bochtige straten, uitgezonderd dan enkele nieuw gebouwde hoofdstraten, het oud marktplein, ze drukken er nog steeds het stempel van een dorp op. Midden in de plaats treft men dan ook nog boerderijen aan (...).⁴⁵

Toch begint Heerlen meer en meer het aanzien van een stad te krijgen, vooral in de buitenwijken. De honderden en nog eens honderden beambten bij de mijnen, spoorwegen en grensbewaking, de vele arbeiders, van heinde en ver toegestroomd, om te werk gesteld te worden in de mijnen, hebben de plaats snel doen aangroeien, en het zal niet lang meer duren, of Heerlen zal, wat zielen aantal

41 Te Brunssum.

42 Menige nieuwkomer in de mijnstreek heeft in de jaren 1900-1918 de woningnood aan den lijve onder-vonden. Zie Th. Vianen, *Bevolkingstoestanden in het Zuid-Limburgsche Kolenrevier* (Heerlen 1908). Trouwens, voor huisjesmelkers was er in de mijnstreek ook de jaren 1920 nog steeds genoeg te halen, de sociale woningbouwprogramma's ten spijt, getuige Trude Benedic in Sonja Prins (ed.), *Herinneringen aan Trude Benedic, een vrouw in verzet* (Amsterdam 1980) 36.

43 'Brieven uit de mijnstreek II', *Nieuwsblad van Friesland/Hepkema's Courant*, 19-6-1923, nr. 49 (Avondblad).

44 De brief begint met een minder belangwekkende historische kroniek over Heerlen vóór de opkomst van de mijnindustrie.

45 Volgt een uitweiding over Limburgse boerenhoeves.

De Heerlense Geerstraat bood rond 1920 nog een landelijke aanblik. Onder druk van de snelle bevolkingsgroei zou dit beeld spoedig veranderen. Fotocollectie EHC Sittard-Geleen.

betreft, de grootste stad van Limburg zijn. De gemeente Heerlen heeft de overwinning al behaald, doch daarbij behooren dan ook Heerlerheide, Heerlerbaan, Terwinselen, Treebeek, enz.

De Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen heeft het belang van deze mijnstad ook volkomen begrepen; vandaar de doorgaande verbinding met Rotterdam, waarheen tweemaal per dag een D-trein⁴⁶ vice versa gaat. Het zwaartepunt der provincie Limburg is verplaatst van het Westen naar het Oosten en voor een groot deel is dit te danken aan de doortastende energie van de Directie der Staatsmijnen in Limburg. Het kolenvervoer maakte de aanwezigheid van een groot rangeerterrein noodzakelijk, waarvoor in de nabijheid der plaats zelve geschikte terreinen ten eenenmale ontbraken. Vandaar dat het tusschen Sittard en Roermond is aangelegd, waarheen dus eerst alle kolenwagens getransporteerd worden en vanwaar ze naar alle streken van ons land worden vervoerd.⁴⁷ En nog blijkt dit terrein soms klein genoeg, zoodat het rangeerpersoneel dag en nacht werk heeft, om de verzending vlot van stapel te doen loopen.

Vooraf door de Ruhr-invasie⁴⁸ is het Nederlandsen spoorwegnet overvoerd; voordat deze invasie plaats had, gingen n.l. talloze kolentreinen bestemd voor

46 Een bepaalde type lange-afstandstrein met personenwagens naar het model van de Duitse 'Durchgangszug'.

47 Het emplacement Susteren.

48 Het Ruhrgebied werd van januari 1923 tot augustus 1925 door Belgische en Franse troepen bezet om Duitsland te dwingen de herstelbetalingen te hervatten die de geallieerden de verliezer van de Eerste Wereldoorlog hadden opgelegd.

't Noorden van ons land via Duitschland naar Nieuweschans,⁴⁹ wat natuurlijk een enorme kostenbesparing met zich meebracht. Dat onophoudelijk passeeren van leege en volle kolentreinen langs het station Heerlen is echter oorzaak, dat de beide toegangswegen⁵⁰ uit het N. naar de stad, een groot gedeelte van den dag zijn afgesloten. Dit is buitengewoon lastig, want misschien nergens in ons land wordt zoo druk gebruik gemaakt van auto's, zoowel voor personen- als goederenvervoer, als juist in de mijnstreek. Wel is 'n hooge voetbrug⁵¹ gebouwd, maar daarmede is het rollend verkeer natuurlijk niet geholpen. Reeds jarenlang bestaan er dan ook tunnelplannen, maar de autoriteiten schijnen terug te schrikken voor de buitengewoon hooge sommen, die hiervoor moeten worden besteed. Men beweert echter, dat die plannen het beginstadium van uitvoering naderen, waaraan een bezoek van den Minister van Waterstaat aan Heerlen dan niet vreemd moet zijn. Of het waar is, zal de tijd leeren.⁵²

Ook het stadhuis is op die plotselinge uitbreiding niet berekend geweest. Een gedeelte van de administratie heeft men moeten overbrengen naar een nabij gelegen gebouw, tot ongerief van publiek zoowel als beambten. Verbetering in dien toestand zal alleen te verkrijgen zijn door verbouw of nieuwbouw.⁵³ In het belang der belastingbetalers zal dit echter niet zijn, want reeds nu behoort Heerlen, wat belasting aangaat, op de „zwarte lijst” te staan. Oppervlakkig gezien, moet ons dat verbazen, want op velerlei gebied mist Heerlen uitgaven, die een groote post uitmaken op de begrooting van andere gemeenten. Woningbouw b.v. is krachtig ter hand genomen door de Particuliere- en Staatsmijnen. In den omtrek van Emma en Hendrik is daardoor reeds 'n plaats ontstaan van meer dan 5000 inwoners. En niet alleen woningbouw en woningonderhoud, maar ook water- en lichtvoorziening, stratenonderhoud, straatverlichting, plantsoenaanleg, het verschaffen van vergaderzalen en verenigingsgebouwen, dat alles komt daar voor rekening der Staatsmijnen. De gemeentelijke zorg strekt zich dan ook alleen maar uit tot het ophalen der vuilnis (2 maal per week), den politiedienst en tot de inning der belastingpenningen. Maar dit niet alleen. Ook de forensenbelastingen zijn een rijke bron van inkomsten voor de gemeente. Uit alle richtingen voeren trein na trein mijnwerkers aan. Roermond, Sittard, Maastricht, Valkenburg, ja, bijna alle plaatsen in den omtrek leveren een groot contingent arbeiders, die in de gemeente Heerlen hun geld verdienen. Van Roermond en Nuth rijden b.v. dagelijks een 12-tal treinen van en naar de Emma en de Hendrik, die uitsluitend mijnwerkers vervoeren. Al die arbeiders worden in de gemeentelijke belasting aangeslagen voor een derde gedeelte.⁵⁴ Dubieuze

49 Noordelijkste grensplaats van Nederland, in de provincie Groningen.

50 Kloosterweg en Willemsweg.

51 Sinds circa 1915 in gebruik.

52 De tunnel was in aug. 1929 gereed.

53 Het duurde tot 1941 voordat Heerlen een nieuw stadhuis, naar een ontwerp van Frits Peutz, in gebruik kon nemen.

54 Werkforensen werden dus niet alleen in hun woongemeente maar ook in hun werkgemeente, althans voor eenderde aangeslagen in de gemeentelijke belastingen. Deze (werk)forensenbelasting werd per 1 mei 1931 afgeschaft (wet van 15 juli 1929).

posten komen hierbij niet voor, want wanneer niet op tijd betaald is, wordt, tenminste bij de Staatsmijnen, het verschuldigde bedrag van de loonen ingehouden. Men ziet dus: een reeks van inkomsten, waartegenover zoo goed als geen uitgaven staan.

En toch zijn de belastingen hier ontzettend hoog. Waar hier de oorzaak gezocht moet worden, is mij onbekend; te verwonderen is het echter niet, dat velen de reden wijten aan een verkeerde richting in het beheer der gemeentefinanciën. Werkloozenzorg is zeker niet de oorzaak; wel zijn er na den oorlog velen ontslagen (al dan niet vervangen door goedkoopere Duitse werkrachten), maar daar 't grootste gedeelte hiervan weer verhuisd is naar de plaats, vanwaar het kwam, drukt de zorg voor hen niet op de gemeente Heerlen.

Als eindpunt van de lijn Sittard-Heerlen, heeft de stad in den laatsten tijd een typische eigenaardigheid gekregen. Wel gaan er nog enkele treinen door naar Kerkrade, maar naar Herzogenrath niet meer. Dit heeft tengevolge, dat reizigers voor Duitschland een speciaal voor Aken, in Heerlen uitstappen en vandaar per auto verder gaan. Het stationsplein staat dan ook doorgaans geregeld vol met auto's, vaak een vijftien à twintigtal, wier chauffeurs bij aankomst van iederen trein een dubbele rij vormen aan den uitgang, en die de reizigers onder de uitroepen: „Aken, mijnheer! Herzogenrath, Kerkrade!” enz. de bagage bijna uit de handen trekken. Duur is zoo'n reis in 't geheel niet, want voor een gulden en minder brengt men u in Aken, wat toch nog altijd een afstand is van 15 K.M. Maar wie rekent op een genoeglijk autoritje, vergist zich deerlijk. Vooreerst zijn het, een enkele goede niet te na gesproken, meest oude vehikels, waarvan sommigen nog de Duitschers gediend hebben in België en die bij den terugtocht der Duitschers voor een appel en een ei in handen der tegenwoordige eigenaars zijn overgegaan. Daarbij houden de chauffeurs er dit principe op na: „In vliegende vaart of in 't geheel niet!” Den voetganger slaat de schrik om het hart, als hij de waggelende voertuigen met scheefstaande wielen, kreunend en krakend in razende vaart ziet voorbijsnellen. Een schrik die hem zelve geldt, maar meteen ook betrekking heeft op de inzittenden, die hun leven wagen bij dezen doodenrit. En ten derde hebben de auto's de eigenaardigheid, dat ze, tenminste naar het oordeel van den chauffeur, nooit vol kunnen. Met een doodkalm gezicht zegt hij: „Aken, mijnheer? Er is nog plaats!” hoewel in zijn 4-persoons wagen reeds 7 slachtoffers samenhouwen, terwijl ook de treeplanken, soms zelfs de slijkborden nog den een of anderen waaghals torsen. Meestal wordt de chauffeur bijgestaan in het werven van passagiers door een jongen van een jaar of veertien, die de reis van en naar Aken geregeld een keer of tien meemaakt, zittende of hangende op een spatscherm.

Meen niet, dat in deze beschrijving eenige overdrijving schuilt. *De Telegraaf* heeft dezen autotocht zelfs al eens aanbevolen voor zelfmoordenaars, daarbij in 't midden latende, wat 't zekerst tot het beoogde doel leidt: zich op den weg te wagen als voetganger, of als passagier den dood te zoeken.

Van groen naar zwart⁵⁵

Alvorens in bijzonderheden te treden over het mijnbedrijf en wat daarmee samenhangt, lijkt het me niet ondienstig even de aandacht te vestigen op de verandering in de toestanden, zooals ze door het mijnwezen zijn te weeg gebracht.

Wie het hoofdstuk in het boekje *Mooi Limburg* van de bekende Meulenhof-editie⁵⁶ leest dat handelt over die verandering, zal zich over onze mijnstreek geen schitterende opinie vormen. Daarin toch treden dronken mijnwerkers en bizarre gebouwen, maar lukraak neergezet door op speculatie bouwende ondernemers, bijzonder op den voorgrond. Gelukkig kan ik u uit eigen aanschouwing verzekeren, dat de schrijver van genoemd werkje op zijn minst genomen eenigszins overdrijft. Toch is het ontegenzeggelijk waar, dat een kijkje, in de mijnstreek genomen 25 jaar geleden en nu, frappante verschillen oplevert. Waar vroeger heidevelden en bosschen zich uitstrekten en den natuurminnenden toerist een schat van prachtige vergezichten en intens mooie tafereelen aanboden, vindt men nu rookende schoorsteenen, kale steenberggen en woelige kolonies. Doch de winst op maatschappelijk gebied weegt m.i. dubbel en dwars op tegen het verlies van natuurschoon, tenminste in 'n land als Zuid-Limburg, dat één aansenschakeling biedt van natuurgenot.

„Ook de bevolking is veranderd” beweert de schrijver en daarin heeft hij volkomen gelijk. Plaatsjes als Amstenrade, Nuth, Nieuwenhagen, Brunssum enz., eertijds kleine boerendorpen met werkelijk een streng geloovige Katholieke bevolking, hebben door nieuwbouw en aanvoer van andersdenkende vreemdelingen hun specifiek Limburgsch karakter verloren. Bevolking zoowel als dorpen zijn totaal veranderd. Vooral aan de grenzen zijn brutaal bizarre woningcomplexen neergezet, die gewoonweg na den Duitschen bouwstijl in het industriegebied van Aken (tusschen twee haakjes: een foeileelijke) gemaakt zijn en die elk Hollandsch kenmerk missen.⁵⁷ Ze hooren niet thuis in het Limburgsch landschap en strijden met de eenvoudigste begrippen van harmonie tusschen bouwstijl en milieu. Op die manier verstoren ze natuurlijk op ruwe wijze het genot van den natuurliefhebber.

Gelukkig zijn er ook voorbeelden aan te halen van een beteren, meer Hollandschen bouwstijl. De woningen van de Bouw Mij. „Tijdig”, die den woningbouw in de Mijnstreek met krachtigen hand heeft aangegrepen, de aanleg van kolonies door de Staatsmijnen, zooals Treebeek, getuigen van een hoogstaand aesthetisch gevoel van den ontwerper. Wel verwachte men geen overbodige weelde, maar wat hier op het gebied van woningbouw is gepresteerd, kan zeker den toets der critiek doorstaan. Van rookende schoorsteenen, grauwe steenber-

55 'Brieven uit de Mijnstreek III', *Nieuwsblad van Friesland/Hepkema's Courant*, 29-6-1923, nr. 52 (Avondblad).

56 Bedoeld wordt *Limburg* (Amsterdam 1918) geschreven door Felix Rutten en geïllustreerd met foto's van Aug.F.W. Vogt. Het boekje is verschenen bij Meulenhoff als deel 9 in de serie *Ons Mooie Nederland*.

57 De schrijver praat Felix Rutten na, *Limburg*, 179-180, bij wie de 'typisch Duitse' woningbouw in Kerkrade en Simpelveld het moest ontgelden. Postuma zwijgt over de sobere noodwoningen die tijdens en kort na de Eerste Wereldoorlog zijn gebouwd, bijvoorbeeld in de kolonies De Husken en Rumpen.

gen, stoffige mijngebouwen etc. zal echter wel nooit iets schoons te maken zijn. Vooral de eersten zullen in geen enkele omgeving thuis behoren, maar ze zijn nu eenmaal een noodzakelijk kwaad.

Een derde gevolg van de mijn-industrie is het ontstaan van reusachtige steenhoopen. Dagelijks worden tonnen steen uit de steenkool gehaald, die totaal onbruikbaar zijn. Wel worden verlaten posten in de mijn er mee opgevuld en dienen ze voor den aanleg van spoorlijnen, maar de toevoer is zoo groot, dat men genoodzaakt is, ze ergens te deponeren. En zoo ontstaan daar steenmassa's die honderden meters lang en van 10 tot 25 M. hoog worden.⁵⁸ Vooral die bij de Wilhelmina is overal in den omtrek te zien: ze gelijk, uit de verte gezien, merkwaardig op een groote schuur, wier top bijna reikt tot die van den schoorsteen.

Ook de bevolking is veranderd. De Limburger is verbazend gesteld op zijn „potteken ajd” (donker bier). Toen de Staatsmijnen werden aangelegd, hectaren grond tegen hoge prijzen werden onteigend, andere gronden als bouwterreinen werden verkocht en de menschen hier geld als water verdienden, was het niet te verwonderen, dat het tot excessen kwam. Café na café, winkel na winkel verrees en allerhande obscure elementen trokken naar de mijnstreek om daar ook iets van de verdiensten in de wacht te sleepen. Zodoende beleefde men hier in de jaren 1912-1918 vreemde dingen. Kosthuizen waren duur en haast niet te krijgen, de mijnwerkers huisden met of zonder gezin in nu niet heel gerieflijke barakken zoodat de kroeg vaak de eenige uitkomst was. Op loondagen zag men de treurigste tooneelen. 't Geld, waarvoor men 10 dagen hard had moeten werken, verdween in één avond door de vereende krachten van wijntje en trijntje; vechtpartijen, waarbij, de messen niet gespaard werden, waren aan de orde van den dag. Dat hier toentijds 4 bioscopen, alléén in de onmiddellijke nabijheid van Emma en Hendrik konden bestaan, zegt reeds genoeg.⁵⁹ Maar daarnaar mag men de mijnstreek van tegenwoordig niet meer beoordeelen. Het was een overgangstoestand, die nu bijna geheel verdwenen is. De arbeiders hebben nette huizen gekregen, minder gewenschte elementen zijn verwijderd, de café's op loondag gesloten, zoodat niets meer herinnert aan de woeste tijden van voorheen. In de anderhalf jaar, dat ik hier woon, ben ik b.v. nog nooit getuige geweest van een vechtpartij. Zeker enkele buitensporigheden komen nog wel voor, zooals nu weer de moord in Nieuwenhagen, maar deze kunnen meestal op rekening van vreemdelingen, in casu Duitschers geschreven worden. En bovendien, in elke streek met een uitgebreide fabrieksbevolking hoort men van dingen die in een klein boerenplaatsje niet voorkomen. Wie echter nu nog spreekt van een moreel minderwaardige mijnwerkersbevolking, slaat volkomen de plank mis. (...).⁶⁰

58 Dit was nog maar het begin. De steenberg van de Wilhelmina, tegenwoordig onderdeel van een skipiste, zou een hoogte bereiken van 93 meter boven maaiveldniveau (239,2 meter boven NAP).

59 O.a. de Emma Bioscoop, het Luxor Theater en de Witte Bioscoop in Hoensbroek en nog een bioscoop in Treebeek. Zie Thunnis van Oort, *Film en het moderne leven in Limburg. Het bioscoopwezen tussen commercie en katholieke cultuurpolitiek (1909-1929)*. Maastrandse Monografieën 70 (Maastricht 2007) 110-114.

60 Volgt een uittreksel uit het *Jaarverslag van Staatsmijnen* (1922), zoals productiecijfers, personeelssterkte, opbrengst per ton, aantal ongevallen. Deze statistieken blijven hier buiten beschouwing.

Het onderwijs in de mijnstreek⁶¹

Tijdens de opkomst der Staatsmijnen was het hier met het onderwijs treurig gesteld. Scholen bestonden er niet, of lagen op zulke groote afstanden, dat er van schoolbezoek geen sprake kon zijn.

En zoo zwierf de lieve jeugd dag in dag uit op straat, waar de talrijke steenhoopen en zandbergen, noodig voor het bouwen van huizen en het aanleggen van straten, dankbare speelobjecten vormden. Soms hadden geregelde belegeringen plaats, waarbij Waalklinkers de functie van kanonskogels innamen en de argelooze voorbijganger niet zelden beenen moest maken, om zich ongedeerd uit de „oorlogszone” te kunnen redden.

Allereerst verzezen houten hulpscholen, die in den eersten tijd van hun bestaan meer de functie verrichtten van bergplaats der jeugd dan van tempel van wetenschap. In de eerste plaats toch was de jeugd ten eenenmale niet gewend aan orde en tucht, terwijl de meesten nog nooit een school hadden bezocht. Polen, Russen, Belgen, Hollanders, zelfs Joego-Slavoniërs namen plaats op de schoolbanken, zoodat het veel had van de Babylonische spraakverwarring. Twaalfjarigen moesten in de laagste klassen plaats nemen, terwijl onderwijzer en leerling elkaar in vele gevallen niet eens konden begrijpen.

’t Is te begrijpen, dat het aan deze scholen een onmogelijkheid was, voltallig personeel te krijgen. Wie er een poosje was, solliciteerde zoo gauw mogelijk, om er toch maar spoedig weer vandaan te kunnen gaan. Met behulp van flinke toelagen van de Directie der Staatsmijnen gelukte het echter toch zoo langzamerhand het getal onderwijzers op peil te houden, hoewel mutaties nog aan de orde van den dag waren. Te benijden waren de onderwijzers, aan wie zoo’n horde was toevertrouwd, dan ook niet.

Gelukkig is na verloop van tijd orde en regelmaat in die chaos gekomen; ongewenschte elementen werden van de mijn verwijderd en namen de dito kinderen mee; hierdoor, en door het buitengewoon streng optreden der toenmalige leerkrachten, zijn de kinderen nu ook al net zoo geworden als in andere streken van ons land. Niet beter, ook niet slechter.

Wat de scholen zelf betreft, is een reuzenvooruitgang te constateeren. De onderwijswet van Min. de Visser⁶² deed nieuwe scholen als paddestoelen uit den grond verrijzen, ook daar, waar dit niet noodig was; maar voor de mijnstreek, waar, vooral in de nieuw gebouwde kolonies, geen fatsoenlijk schoolgebouw stond, is deze wet een zegen geweest.

Nieuwe scholen zijn hier gebouwd, wier gelijke men in andere deelen van ons land met een lantarentje moet zoeken. Frissche, ruime lokalen, breede

61 'Brieven uit de Mijnstreek XII', *Nieuwsblad van Friesland/ Hepkema's Courant*, 21-9-1923 (Avondblad).

62 Dominee Johannes Theodoor de Visser (1857-1932), CHU-politicus en eerste minister van Onderwijs van Nederland, bracht in 1920 de Lager-Onderwijswet (Staatsblad no. 39) tot stand, waarmee uitvoering werd gegeven aan de grondwettelijke bepalingen over het onderwijs uit 1917. De wet leidde onder meer tot verkleining van de klassen, voerde een zevende leerjaar in, verbeterde de opleiding voor onderwijzers en liet de salarissen van onderwijzers voor rekening van het rijk komen en de kosten voor gebouwen en leermiddelen voor rekening van de gemeenten. <http://www.parlement.com>

Toekomstige mijnwerkers van Staatsmijn Emma in het wandrek. Lichamelijke oefening vormde een belangrijk onderdeel van hun opleiding, ca. 1930. RHCL, fotocollectie DSM.

gangen en trappen, overal waterleiding en elektrisch licht, [...],⁶³ teekenzaal, gymnastiek-zaal, natuurkundig kabinet, daarbij alles met centrale verwarming, ziedaar een beschrijving, waaraan menig ander schoolgebouw in ons land niet beantwoordt.

Zoo tenminste zijn de scholen van 't Departement Heerlen van 't Nut, de Katholieke scholen en die van de Hervormden hier ingericht. Bovendien bezitten die alle drie een U.L.O.-afdeeling, terwijl aan de Staatsmijn Emma een z.g. mijnschool is verbonden. Deze is bestemd voor a.s. bankwerkers, draaiers en electriciens, die in de uitgestrekte werkplaatsen van de Emma praktisch onder-richt krijgen, terwijl een gedeelte van den dag bestemd is voor theoretisch onderwijs.

Heerlen zelf heeft een flinke ambachtsschool, een 5-jarige H.B.S., die uitermate gunstig bekend staat⁶⁴ en nog andere inrichtingen van onderwijs, zoodat de ouders hier, wat betreft de beroepskeus hunner kinderen, te kust en te keur kunnen gaan.

63 Onleesbaar.

64 Dit is de RK Hogere Burgerschool Sint-Bernardinus. Het Bernardinuscollege accepteerde vanaf het begin (1913) ook niet-katholieke leerlingen, veelal kinderen van ingenieurs en mijnambten. Koos Linders, '100 jaar Bernadinuscollege: een school met een missie', *Land van Herle* (2013) afl. 2, 41-67.

De risico's van het vak⁶⁵

In een mijner vorige brieven⁶⁶ heb ik terloops even gestipuleerd het aantal ongevallen, dat op de Staatsmijnen voorkwam. Hoewel hiervan „slechts” 13 den dood van den getroffene tengevolge hadden, zijn er onder de andere ongevallen nog vele, die onder de rubriek „ernstig” genoemd kunnen worden. Heel vaak zijn deze ongelukken te wijten aan het niet nakomen der desbetreffende reglementen, terwijl ook roekeloosheid van de zijde der arbeiders (een gevolg van de gewoonte) een rol speelt. Doch de gevaren, waaraan een ondergrondsch werkmans is blootgesteld, zijn zoo talloos, dat vermindering een onmogelijkheid is. Een aparte veiligheidsdienst, onder een ingenieur, die hieraan zijn volle werkkraft kan besteden, functioneert, om het aantal ongevallen tot een zoo klein mogelijk getal te reduceeren. Op duidelijke en bevattelijke wijze, vaak door teekeningen, worden de arbeiders op de gevaren ondergrondsch gewezen met aangeving van de manier, waarop deze kunnen worden vermeden. Steeds weer worden nieuwe, doeltreffender maatregelen genomen, terwijl controleurs, door het Rijk aangesteld, nagaan, of wel overal aan de veiligheidswet wordt voldaan. De minste overtreding op dat gebied wordt gestraft met ontslag en toch gaat er geen week voorbij, dat er niet een meer of minder ernstig ongeluk gebeurt. Begin Juni zijn er b.v. op de Emma weer 4 arbeiders door een instorting getroffen, waarbij drie zeer ernstig gewond werden, terwijl 'n paar dagen daarvoor op de Hendrik een ongeval met doodelijken afloop plaats vond.

Vroeger liet bij een ernstig ongeval de sirene der mijn haar triest geluid eenige malen achter elkaar hooren, maar dit bracht onder de vrouwen, wier echtgenooten op dat moment op „schicht” waren, zoo'n tooneel van onrust en verwarring te weeg, dat men hiermee is opgehouden. Soms lezen we nu pas eenige dagen later in de courant, dat er een ongeluk is gebeurd. Alleen bij brand dreunt de sirene herhaalde malen (meestal 7 keer) achter elkaar, wat werkelijk een schrikkend gehoor is en dat tot ver in den omtrek wordt gehoord. Aparte mijndokters zijn aangesteld. Deze wonen zoo kort mogelijk bij de mijn, zoodat ze bij eventueele ongevallen direct aanwezig kunnen zijn. Groote verbandkamers zijn ingericht, waar de mijndokters, geassisteerd door verbandmeesters, de getroffenen onder handen nemen, terwijl ook zij, die een of ander letsel hebben bekomen, geregeld verbonden worden. Op de Emma alleen heb ik tijdens de zitting van den mijndokter wel eens een zestigtal geblesseerden hun beurt zien afwachten. Een compleet lazaret dus. Die groote risico van den arbeid heeft hier instellingen in 't leven geroepen, die elders in ons land óf in 't geheel niet voorkomen, óf op veel kleiner schaal werkzaam zijn. De voornaamste daarvan is wel: het Algemeen Mijnwerkersfonds der Steenkolenmijnen in Limburg.

Van de loonen der mijnwerkers wordt een premie gestort in dit fonds, dat daardoor de beschikking over zeer groote kapitalen heeft gekregen. Niet zel-

65 'Brieven uit de Mijnstreek VII', *Nieuwsblad van Friesland/Hepkema's Courant*, 10-8-1923, nr. 64 (Avondblad).

66 Verwijst naar de laatste alinea's van 'Brieven uit de Mijnstreek III' die niet zijn opgenomen in deze heruitgave. Zie noot 59.

den neemt het een leening van de een of andere gemeente geheel voor hare rekening, terwijl ook het aantal hypotheeken, door haar verleend, legio is. Uit dit fonds worden bij invaliditeit, tijdelijke ongeschiktheid door ziekte enz. flinke bedragen, gedurende zeer langen tijd, aan de betreffende arbeiders uitgekeerd. Bovendien is ook het huisgezin van den mijnwerker zoo goed als vrij van dokters- en apothekerskosten, daar ook deze voor rekening van bovengenoemd fonds komen. Speciale fondsartsen zijn aangesteld en houden dagelijks spreekuur voor fondsleden; ook krijgen deze aparte recepten, waarop hun in de apotheken kosteloos de geneesmiddelen worden verstrekt. Bij bevalling komen niet alleen alle kosten van verloskundige hulp voor rekening van 't fonds, maar werden vroeger zelfs versterkende middelen verstrekt. In den laatsten tijd beperkt dit zich echter tot enkele gevallen.

Het gevolg hiervan is natuurlijk, dat men met dingen naar den dokter loopt, die een particulier de moeite niet waard acht. Ook gaan velen ter verpleging naar het ziekenhuis, die, als ze het zelf moesten betalen, zich wel eenige malen zouden bedenken, alvorens te gaan. Het ziekenhuis voor de mijnstreek staat in Heerlen. De plaats in aanmerking genomen, is 't reusachtig groot, terwijl het nog steeds wordt uitgebreid, ook al weer met geld van het Mijnwerkersfonds. Bovendien is het tip-top ingericht, met apparaten voor hoogtezoon-behandeling en Röntgen-onderzoek, zoodat het patiënten trekt uit een groot deel van Limburg. De Wilhelmina-kweekschool voor vroedvrouwen is er aan verbonden, maar deze krijgt nu een eigen gebouw, terwijl het ziekenhuis zelf met de leegkomende gebouwen wordt uitgebreid.⁶⁷ Op gelijke wijze als het Mijnwerkersfonds is voor beambten der verschillende mijnen het Beambtenfonds opgericht, dat ook, hoewel op bescheidener schaal werkzaam zijnde, het beheer krijgt over flinke kapitalen. De directies der verschillende mijnen dragen evenveel bij als de beambten zelf, terwijl 80 à 90 % der dokters- en apothekersrekeningen door dit fonds aan de beambten wordt uitgekeerd.⁶⁸

Een beroepsziekte: de mijnworm⁶⁹

't Mag bekend verondersteld worden, dat in het mijnbedrijf, vooral ondergronds, de risico van den arbeid bijzonder groot is. Steenstortingen en andere ongelukken hebben reeds menig werkman in meer of minder ernstige mate getroffen, terwijl er niet zelden een of meer menschenlevens bij te betreuren zijn geweest. Doch nog meer slachtoffers dan door deze bedrijfsongevallen, worden veroorzaakt door den mijnworm.

De mijnwormziekte is niet in ons land ontstaan, maar hierheen overgebracht door arbeiders, die in buitenlandsche mijnen gewerkt hebben en daar de ziekte hebben opgedaan. 't Is een gevaarlijke ziekte, die, bij niet tijdig ingrijpen, veelal den dood van den lijder tengevolge heeft. Ze wordt veroorzaakt door een micro-

67 De kweekschool voor vroedvrouwen verhuisde naar de Zandweg bij het Imstenraderbosch.

68 Volgen cijfers uit het jaarverslag (1922) van het A.M.F.

69 'Brieven uit de Mijnstreek XIV', *Nieuwsblad van Friesland/ Hepkema's Courant*, 12-10-1923 (Avondblad).

scopisch kleine larve, die zich in het darmkanaal van den mensch ontwikkelt tot den volwassen vorm.

Met behulp van een, met fijne tandjes gewapenden mond, zuigt ze zich vast in het slijmvlies van den darm, en onttrekt daaraan, op de manier van een bloedzuiger, het bloed. Bovendien is de beet van het diertje nog vergiftig, zoodat niet zelden ontstekingen in den darmwand ontstaan, die den lijder veel pijn kunnen veroorzaken. Iemand, die dergelijke lugubere beestjes in grooten getale in zijn lichaam herbergt, krijgt spoedig het uiterlijk, waaraan men dadelijk den lijder aan de mijnwormziekte kan herkennen. Langzamerhand treedt verzwakking in; zijn gelaatskleur wordt bleek en vaal, terwijl ook zijn lippen en ooren die kleur aannemen. Zijn oogopslag wordt mat, de binnenkant der oogleden verliest de roode kleur. Het lichaam is spoedig vermoeid, en van dag tot dag neemt dat gevoel van afgematheid toe, terwijl niet zelden de voeten opzwellen, zoodat de lijder een slependen gang verkrijgt. Wanneer bovengenoemde verschijnselen zich openbaren, wordt het hoog tijd voor krachtdadig ingrijpen, om aan den dood te ontkomen. Is de ziekte bijtijds geconstateerd, dan is de lijder met bijna volkomen zekerheid te genezen, daar de wormen door afdoende, voor den persoon in kwestie zelf absoluut onschadelijke middelen kunnen worden afgedreven. Maar zoo ergens, dan geldt wel hier het spreekwoord: voorkomen is beter dan genezen. Iedere mijnwerker die op zijn hoede is en de desbetreffende voorschriften stipt nakomt, is zoo goed als zeker gevrijwaard tegen besmetting. En zoo ook de lijdens aan de mijnwormziekte geheel overeenkomstig de voorschriften handelen, zou de ziekte na verloop van tijd zeker tot stilstand gebracht kunnen worden.

Wat is nl. het geval? De mijnwormen leggen in het darmkanaal van den lijder een ontzaggelijke hoeveelheid eieren, die met de menschelijke uitwerpselen het lichaam verlaten. En hierin nu schuilt juist het gevaar. De eieren kunnen zich alleen ontwikkelen op warme, vochtige plaatsen; een kolenmijn eigent zich daartoe dus bijzonder. Wanneer nu ieder mijnwerker er maar voor zorgde, dat geen mijnworm-ei de bodem van de mijn bereikte, zou voor uitbreiding der ziekte geen gevaar bestaan. Maar zoo'n groot verantwoordelijkheidsgevoel voor de massa bezit ook de mijnwerker niet. Wel wijzen de voorschriften er op, de natuurlijke behoefte te verrichten buiten de mijn, dus vóór het afdalen, maar ook de mijnwerker is een mensch, zoodat hij zich ook tijdens zijn werk wel eens moet afzonderen. Te dien einde zijn ook ondergrondse privaten ingericht, doch die liggen niet altijd vlak in de nabijheid. Bovendien verkeerden vele mijnwerkers in de meening, dat zo juist op die algemeene gemakkamer besmetting met mijnwormen kunnen opdoen, hoewel dit zoo goed als uitgesloten is.

Het gevolg is echter, dat de uitwerpselen, in vele gevallen vergezeld van miljoenen mijnworm-eitjes, terecht komen op den grond, waar zich uit die eitjes spoedig microscopisch kleine larfjes ontwikkelen. De wijze van besmetting ligt voor de hand. Allicht hechten zich larfjes aan de schoenen van passerende mijnwerkers, bij het op- en afloopen der ladders raken en schoenen en handen dezelfde sporten; ook de kleeren komen er mee in aanraking, terwijl vele

mijnwerkers, hoewel er uitdrukkelijk tegen gewaarschuwd wordt, de mijnlamp met de tanden vasthouden, als ze beide handen vrij moeten hebben. En even tevoren heeft die lamp misschien in besmet steenkolenstof gelegen. Besmette schoenen en kleren werden meegenomen naar huis, waar dus ook de huisgenooten gevaar loopen, de ziekte op te loopen; hoe licht toch wordt een hand, die even tevoren dergelijke besmette schoenen poetste aan den mond gebracht. En bevinden de larfjes zich eenmaal in den mond, dan verdwijnen ze spoedig met speksel of spijsbrok in het darmkanaal, waar ze hun noodlottige werking beginnen. 't Is dus te begrijpen, dat vooral in dit opzicht van hooger hand streng toegekeken wordt op de juiste naleving der voorschriften. Resultaat echter is alleen maar te bereiken, als alle mijnwerkers zich in dezen ten volle bewust zijn van de groote verantwoordelijkheid, die ze tegenover hun medearbeiders en hun nabestaanden dragen.

In de ingewanden der aarde⁷⁰

Voor eenige jaren was het vrij gemakkelijk, een bezoek in een der Staatsmijnen te brengen. Een daartoe strekkend verzoek werd meestentijds ingewilligd. Maar in den laatsten tijd gaat het niet zoo gemakkelijk meer. Beweerd wordt, dat de oorzaak hiervan gezocht moet worden in een artikel in een onzer groote dagbladen, welk artikel een minder gunstige meening vertolkte over mijnbouwkundige toestanden, hoewel de schrijver op dat gebied geheel een leek was. Wat hier ook van waar moge zijn, zeker is het, dat verzoeken om een bezoek ondergronds te brengen, veelal van de hand worden gewezen. Toch is het me na veel moeite gelukt, onder leiding van een deskundige een tochtje te maken in de onderaardse gangen en galerijen van de Staatsmijn Hendrik te Brunssum.

De nieuwste snufjes op mijnbouwkundig gebied zijn bij de „Hendrik” aangebracht, zoodat deze mijn behoort tot de best ingerichte der wereld. Alvorens naar beneden te gaan, moest ik een totale metamorphose ondergaan. 't Was n.l. raadzaam niets, zelfs geen stukje ondergoed, aan te houden, daar het zeker zwart en vuil weer boven zou komen. In de badkamer verwisselde ik dan ook mijn kleren voor een volledig mijnwerkerspak: hemd, broek en jas, sokken, 'n paar mijnschoenen met zwaar ijzeren beslag, halsdoek en leeren pet (tegen eventueele „kopstooten”), ziedaar de volledige uitrusting. Daarna nog een brandende mijnlamp in de lampenkamer in ontvangst genomen, en de tocht kon beginnen. Maar eerst nog schreef m'n begeleider onze namen, benevens het uur van vertrek, op een bord, met het oog op mogelijke eventualiteiten. Toen ging het een lange gang door, die dient voor een geleidelijken overgang van mijntemperatuur tot die in de buitenlucht, enkele trappen op, naar den losvloer, waar de schachten zijn. Voor een zenuwachtig persoon is een tochtje naar beneden niet aan te bevelen, daar men elk oogenblik op z'n qui-vive moet zijn. Twee liften van vier verdiepingen elk, iedere verdieping bestemd voor twee kolenwagens, vliegen onophoudelijk op en neer. Volle kolenwagens stroo-

70 'Brieven uit de Mijnstreek VIII', *Nieuwsblad van Friesland / Hepkema's Courant*, 17-8-1923, nr. 66 (Avondblad).

men, automatisch voortbewogen, naar buiten, leege naar binnen. Andere staan weer, geladen met steen, zand, cement, mijnhout enz., gereed om naar beneden gezonden te worden.

't Is een doolhof van smal-spoorrails, waarop schijnbaar verward, maar in waarheid schitterend geregeld, van- en naar alle richtingen lorrie's gaan. Geen moment van stilstand of ophooping. Alles gaat vlot, en ieder weet, wat er gedaan moet worden. Menschenhanden worden zoo weinig mogelijk gebruikt; alles gaat machinaal. Tusschen de rails loopen kettingen, wier haken op 't juiste oogenblik een wagen een hellend vlak opvoeren en daar weer loslaten, zoodat de wagen door de zwaartekracht verder weer de helling afrolt. Een automatische rem brengt een geladen kolenwagen op het juiste moment tot stilstand; een nieuwe ketting voert hem in een inrichting, die automatisch ook weer kantelt en zodoende de zwarte delfstof door een opening in den vloer in een daaronder staanden spoorwagen stort. Een nieuwe kolenwagen stoot de ledige naar buiten, waar hij, al weer door middel van vernuftig uitgedachte machines, gekoppeld en meegevoerd wordt, nu onderste boven naar den top van een helling-baan. Uit eigen kracht komen zodoende de geleedigde wagens weer aan de lift, waaruit ze op hun beurt weer de gevulde stooten, om op een gegeven sein weer in de diepte te verdwijnen.

Gewaarschuwd wordt er niet, zoodat de vermetelee bezoeker van den losvloer wel oogen aan alle kanten mag hebben, om stoornis van het bedrijf en ongelukken voor zich zelf te voorkomen. Want stilstand van het bedrijf op den losvloer, zij het dan ook nog zoo kort, beteekent stilstand der liften, stilstand van treinenvervoer ondergronds, stilstand in galerijen, gangen en posten. We namen plaats in de bovenste verdieping van zoo'n viervoudige lift; de barrière werd gesloten, het signaal klonk, en op 't zelfde moment schoten we naar beneden. Even langzaam, maar toen al vlugger en vlugger. Een geruisch in de ooren was de geheele gewaarwording, want pas was de beweging begonnen, of de lift was al weer tot rust gekomen. De barrière werd opengeslagen en.... een krachtig: „Halt” van mijn geleider voorkwam nog juist op tijd, dat we overreden werden door een paar gekoppelde kolenwagens, die de werklui reeds in de lift wilden duwen. Wel een bewijs, hoe vlug hier alles in zijn werk gaat. We waren aangeland op de 360 M. verdieping. Onbegrijpelijk! In een minimum van tijd 360 M. doorgedrongen in de ingewanden der aarde. 360 M. grond boven ons; zand, rots, laag op laag, en daaronder liepen we net zoo veilig, als b.v. in de één of andere fabriek, waarmee de omgeving daar ook een treffende overeenkomst vertoont.

Bij de schacht is natuurlijk 't centraal punt van de mijn. Hier komt alles aan, van hier vertrekt alles in diverse richtingen, tot op een afstand van 1800 M. in 't rond. Ook hier weer dezelfde haastige, maar ook weer zekere manier van werken als boven. Hoogdruk-machines, die werken met een druk van 150 tot 180 atmosfeer, zorgen hier voor het vervoer. Natuurlijk is in den werkcylander van die machines de druk zoo hoog niet. Een soort transformator verandert daar den druk in één van 5 à 6 atmosfeer. Daar in het halfduister der galerij, slechts hier en daar verlicht door een electrisch lampje, lijkt het, alsof voorwereldlijke

monsters, door menschenarbeid uit eeuwenlange rust opgeschrikt, de donkere mijngangen doorkruisen, waarbij een woedend gesis hun aanwezigheid ver-raadt en één enkel oog, wit flitsend licht midden in den kop geplaatst de duis-ternis probeert te doorboren. 't Zijn net reuzentorren, die (...)'' een onvoorbereid bezoeker doen verstijven van angst.

De twee hoofdfactoren voor een geregeld functioneeren van het mijnbedrijf zijn ventilatie en waterafvoer. Geen minuut staat één van beiden stil, én voor een mogelijk defect raken der machines staan reserve-machines gereed, om het werk oogenblikkelijk over te nemen. Het niet ventileeren van maar 6 M. mijn-gang werkt reeds fruikend, terwijl stilstand van ventilatie in minder dan een uur het bedrijf zou lamslaan. Tot in de verst verwijderde posten (plaatsen, waar de steenkool gedolven wordt) voert de machine versche lucht aan, een vernuftig uitgedacht stel tochtdeuren verdeelt de luchtstrooming in alle gewenschte rich-tingen, terwijl de bezwangerde lucht weer naar buiten wordt gedreven. Zonder tochtdeuren zou het ook geregeld een storm waaien in de mijn, wat vooral blijkt wanneer men zoo'n tochtdeur opent. Dan stort een ruischende luchtstroom zich door de opening, die slechts gestuit wordt door het sluiten der deur.

En wat de waterafvoer betreft: in één mijner vorige brieven heb ik reeds ver-teld, dat de pomp-installaties op de Hendrik per minuut 4,4 kub. M. water moe-ten verwerken, om de mijn droog te houden. Want niet alleen de grond levert water, ook de gecompriëerde lucht voert, vooral in den zomer, veel water mee naar beneden. Dit eischt eenige verklaring. 't Is bekend, dat verwarmde lucht meer waterdamp bevat dan koude. In den zomer is de temperatuur, tenminste op 360 M. diepte, lager dan boven, zoodat op die diepte veel waterdamp, die in de samengeperste lucht voorkomt, condenseert. Die condensatie wordt nog bevorderd door speciaal aangebrachte koelers, om maar zooveel mogelijk water aan de te gebruiken lucht te onttrekken. Want niet alleen de machines in de mijn rijden door middel van samengeperste lucht, ook talrijke andere machines, en gereedschappen, die voor meer persoonlijk gebruik dienen, werken hiermee.

In de pompkamer stonden de pompinstallaties opgesteld; drie reuzendy-namo's, terwijl men bezig was een vierde te plaatsen, elk met een gemiddelde prestatie van p.m. 10 kub. M. per minuut. Voor overstrooming heeft men dus op de Hendrik nog niet bang te zijn. Ook lagen hier enkele van de boven-genoemde gereedschappen. Vooreerst zg. luchthamers, die veel gelijken op een groot pistool. Met een schroefsluiting kunnen ze worden aangesloten op de luchtleiding, waarna een sterke stalen pin reusachtig snel wordt heen en weer bewogen. De mijnwerker behoeft slechts zijn instrument tegen de kolen-laag te houden, en dan wordt de steenkool zonder enige moeite losgewerkt. Op dezelfde manier werken de boorhamers. De zich daarin bevindende boor heeft niet alleen een heen en weergaande, doch ook een roteerende beweging, zoodat in een minimum van tijd een reeks boorgaten kan worden gemaakt. Een dynamiet-patroon zorgt dan wel voor de rest.

't Is te begrijpen, dat de toepassing van gecomprimeerde lucht een enorme uitvinding is geweest voor het mijnbedrijf. Stoommachines en gas- of benzinemotoren zouden de atmosfeer in de mijn erg verontreinigen, terwijl het gebruik daarvan veel hogere kosten met zich mee zou brengen. De ventilatie zou nog meer dan thans, de uiterste zorg vergen, terwijl de galerijen en gangen veel zwaarder gebouwd zouden moeten zijn. Gecomprimeerde lucht daarentegen voert zuurstof mee naar beneden, insteê van zuurstof te verbruiken; 't kan gebruikt worden op posten, waar met geen mogelijkheid een stoommachine of motor geplaatst kan worden. Het goed functioneeren daarvan eischt minder personeel, de inrichting der machines is veel minder gecompliceerd, schadelijke gassen worden niet afgescheiden, terwijl bovendien de verwerkte lucht dient ter bevordering der ventilatie. Geen wonder, dat locomotieven en paarden zoo goed als geheel uit de mijnen verdreven zijn.

In de ingewanden der aarde (vervolg)⁷²

Vanuit de pompenkamer begon het eigenlijke mijnbezoek. Eerst ging het door een kokervormige galerij, opgemetseld uit groote betonblokken, waaruit ook de vloer bestaat. Hier en daar is een electrisch lampje aangebracht, maar daar de peer heelemaal zwart ziet van kolenstof, is het licht vrij schemerig. Hier en daar schijnen groene en roode seinlichten; groen wijst op een vrije baan, rood op het tegenovergestelde. Een voorbijrijdende kolentrein, bestaande uit een vijftigtal geladen kolenwagens, voortgetrokken door zoo'n voorwereldlijke reuzentor, doet automatisch de seinen veranderen, totdat een volgend paar seinen is bereikt. Dan komen de eerste lichten weer in hun oorspronkelijken stand, de tweede veranderen, zoodat steeds een etappe is afgesloten voor het vervoer. Op die manier is wel de uiterste verkeersveiligheid verzekerd.

Maar al spoedig maakt de steengalerij plaats voor een nauwere gang, die met spoorstaven en mijnhout gestut is. De electrische lampjes verdwijnen en alleen onze mijnlampen verspreiden een spookachtig licht. Uit de duisternis komt zoo nu en dan een kolentrein aangereiden; soms stuiten we op een rij leege wagens, die pas gezien worden, wanneer men er bijna tegenopgelopen is. Een oogenblik later bevinden we ons tusschen twee treinen in, die in verschillende richtingen gaan en die juist genoeg ruimte overlaten voor onze lichamen.

Daarna komen we in nog nauwere gangen, die alleen maar enkel spoor bevatten en waar we maar juist de kolenwagens kunnen passeeren. Bij de wissels staan soms twee treintjes naast elkaar, zoodat we op en over de wagens moeten klauteren, om te kunnen passeeren. Vooral hindert me bij die evoluties op de beweeglijke wagenrijen m'n mijnlamp, totdat ik zie, dat m'n begeleider ze heeft opgehangen aan zijn halsdoek. Natuurlijk volg ik dit goede voorbeeld na, zoodat ik beide handen vrij krijg, wat me uitstekend te pas zal komen.

Want de moeilijkheden beginnen pas. Bij een hulpschachtje gekomen, moeten we naar beneden, niet meer met een lift, maar langs loodrecht geplaatste

72 'Brieven uit de Mijnstreek IX', *Nieuwsblad van Friesland/Hepkema's Courant*, 24-8-1923, nr. 68 (Avondblad).

Een kolenpost in een van de Limburgse steenkolenmijnen, ca. 1920. Collectie SHCL.

ladders. Bij dit hulpschachtje doet zich het eigenaardige geval voor, dat de steenkool niet naar boven, maar naar beneden gevoerd wordt. En toch, achteraf bekeken, is het logisch. 40 M. lager loopt de 410 M. galerij. De liften in deze hulpschacht hebben geen machinale kracht van noode. Daar op die afgelegene post in de 360 M. gang worden de geladen kolenwagens in de lift geschoven. De zwaarte der wagens voert de geladen lift naar beneden, waar de kolenwagens onmiddellijk komen op de dubbel-spoor lijn der 410 M. galerij. En bovendien wordt de aan 't andere einde van den kabel bevestigde lift met leeg wagens weer naar de 360 M. galerij gevoerd. Men ziet al weer: besparing van tijd en moeite.

M'n begeleider opent een luik van niet meer dan 60 c.M. in het vierkant, en stapt naar beneden, zoodat mij niets anders over blijft dan hem maar te volgen. En dan gaat het ladder na ladder steil naar beneden. Alles is glibberig en nat, overal stoot ik tegen de wanden, plat moet ik me soms tegen de ladder drukken om de nauwe geraamten van deze molsgang te kunnen passeeren. En hoe dieper we komen, hoe vochtiger het wordt. Van alle kanten dringt het water tusschen de reten der beschoeiing door; het wordt een regen, een stortregen ten laatste; gelukkig, dat de lamp niet uit kan gaan en gezegend mijn leeren hoofdedksel. En maar steeds dieper zie ik onder me het flikkerend lampje van mijn begeleider. Totdat eindelijk de vaste grond is bereikt en ik me bevrijd gevoel uit de omklemming van moeder aarde.

We zijn op een post aangekomen; we bevinden ons „voor de kool”, zoals de mijnwerker dat zegt. Wat een fantastisch gezicht! Voor ons uit is een lange, lage gang zichtbaar, zeker gemiddeld niet hoger dan 1 M., en dalend met een helling van tusschen de 17 en de 20 graad. De heele uitgestrektheid van de post zien we aangeduid door een rij van flikkerlichtjes, de talrijke mijnlampen van de hier werkende arbeiders. Meer dan 50 mijnwerkers zijn op deze 120 M. lange post bezig. Sommigen hakken „de kool” los in een houding, waarin het ons onmogelijk zou zijn, het houweel te bewegen. Anderen scheppen in een, voor mij eveneens onbegrijpelijken stand, de losgewerkte kool weg. Elders brengen eenige arbeiders stutten aan, om de post voor instorting te behoeden. Ze zagen palen af, weten stempels en dwarsbalken aan te brengen. En dat, terwijl hun lichaam in tweeën gevouwen is. Hier maak ik weer kennis met een nieuw vervoermiddel. 't Is de zoogenaamde schut- of schietgoot. 'n Lange ijzeren goot, rustend in kettingen, wordt langzaam even voortbewogen en daarna weer met een ruk teruggetrokken. Met geregelde tusschenpoozen van enkele seconden wordt deze beweging herhaald. De voorwerpen, welke zich op zoo'n schutgoot bevinden, in casu steenkool en mijnhout, worden dus steeds vooruitgeschoven.

Beneden aan de post, in de mijningang, eindigt de schutgoot boven de rails, zoodat de kool, die de mijnwerkers in de post er op laden, opgevangen kan worden in de kolenwagens. M'n geleider neemt plaats boven op de steenkool en ik ben dus genoodzaakt om te volgen. De vreemdsoortige bewegingen, die ik nu meemaak, lezer, zijn het best te vergelijken met die in een cake-walk.

Allereerst leg ik mijn hand op de goot, om bij het instappen (inzitten zou als bedrijvend werkwoord beter passen, gezien de geringe hoogte van het gewelf) steun te hebben; maar op hetzelfde oogenblik gaat m'n hand met de goot mee en lig ik met mijn bovenlichaam op het vreemdsoortige vervoermiddel terwijl mijn beenen naar buiten steken. Gelukkig heb ik nog zooveel tegenwoordigheid van geest om ze binnen boord te halen en daar gaat het hortend en stootend met als zitkussen een paar nu juist niet erg zachte brokken steenkool, naar beneden. Ik wil gaan zitten, maar een flinke stoot tegen mijn hoofd werpt me weer achterover. Ik heb niet gedacht aan de zich vlak boven mij bevindende zoldering en alleen mijn zware leeren pet behoedt me voor ernstiger gevolgen. Daar zie ik m'n gids beneden uitstappen, hoe, dat mag Joost weten, maar dit neemt niet weg, dat ik hem moet volgen. Ik weet niet beter te doen, dan me maar liggende over den rand der goot te werken, en zoo bereik ik werkelijk den bodem van de post in een, de omstandigheden in aanmerking genomen, vrij ongedeerd toestand.

We zijn aangeland bij een machinerie, die een frappante gelijkenis vertoont met een schildpad. 't Is een electro-dynamo, heelemaal ingebouwd en geïsoleerd, die de onder-snijmachine drijft.⁷³ Scherpe zaagjes dringen in de steenkolenlaag door en scheiden met hun vlijmscherpe tandjes de steenkool van de

73 Werktuig waarmee horizontale kerwen worden gemaakt aan de onderzijde van de koollaag. Ook onder-zaag- of schraammachine genoemd. H. Crompvoets en H.H.A. van de Wijngaard m.m.v. M.J. Busch, *Woordenboek van Limbursche dialecten II*, afl. 5: mijnwerker (Assen-Maastricht 1989) 134-135.

rots; op die wijze valt het den mijnwerkers natuurlijk veel gemakkelijker, de kool los te werken. Een „glück-auf” van de arbeiders en weer gaat het verder. Jammer, dat een film m’n acrobatische toeren niet heeft vereeuwigd, want ik geloof bepaald, dat Charly Chaplin er maar een beestje bij is. Nu eens op handen en voeten, dan weer glijdend op den rug of voorover liggend, gaat het voor-, of liever gezegd, benedenwaarts. In de malste kronkelingen moeten we ons over hoopen steenkool en hout tusschen dichtbij elkander staande steunpalen en ombouwende arbeiders heenwerken. Op een gegeven moment moeten we de schutgoot oversteken. Hoe ik aan de overzijde gekomen ben, is me tot nog toe steeds een raadsel gebleven, maar dat ik de duisternis en de werkwoede der mijnwerkers zegen, zult u begrijpen.

En weer doet hetzelfde verschijnsel van daar straks zich gelden: hoe lager we komen, hoe meer water we aantreffen. Het wordt een formeele rivier, die steenkolengruis in haar vaart meevoert. Stel u voor lezer, daar doorheen te kruipen, daarin te zitten, te liggen zelfs. Een driewerf hoera voor mijn mijnwerkerspak dus. Ik weet niet, of ge het wel eens hebt opgemerkt, maar juist dan, wanneer onze handen het minst geschikt zijn om te jeuken, gevoelt men een kriebeling aan de neus of onder de oogen. Eerst zet men zich er over heen, maar allengs verandert het kriebelen in prikkelen; het wordt hoe langer hoe erger, totdat op het laatst de pijniging zóó erg wordt, dat men moet wrijven, of men wil of niet. Natuurlijk overkomt mij dit juist nu, nu m’n handen vol zitten met nat, glibberig steenkolenlijp; hel resultaat zult ge u kunnen voorstellen.

Maar het ergste komt nog. Beneden eindigt de post in een heele nauwe opening, waardoor de schutgoot haar inhoud in de steenkolenwagens werpt. M’n gids neemt plaats. Ik móét volgen, in liggende houding braakt het monster me uit; in een nu juist niet aangename positie kom ik terecht op een half opladen kolenwagen en werkelijk weet ik me er na eenige spartelingen uit te werken. Half geradbraakt sta ik weer naast m’n mentor, die me zelfs nog een complimentje durft maken over m’n „kranige” houding. ‘k Verdenk den man sterk van sarcasme.

Natuurlijk zijn voor een geroutineerd werkman of opzichter al die gebeurtenissen maar een peulschilletje. Even zeker als op den beganen grond, beweegt hij zich door de lage, nauwe post; het stappen in en uit de schutgoot kost hem even weinig moeite als ons het in- en uitstappen in een tramwagen, en ook komt hij vanuit de schutgoot niet in liggende houding op, maar staande achter den kolenwagen terecht. Maar voor een leek bevat dit alles bijna onoverkomelijke moeilijkheden.

De steengalerij, waarin we geworpen zijn, is een paradijs, vergeleken bij de nauwe post van daar net. Interessant is het zeker, eens te zien, hoe en waar eigenlijk de kool gedolven wordt, maar langer dan een uur moet men daar niet behoeven door te brengen. De geringe hoogte, de nauwe doorgangen, steenkolenstof en water, maken een verblijf aldaar minder aangenaam, en het is geen wonder, dat de werklui, zoodra hun „schicht” om is, hun werk staken, om verademing en verfrissing bovengronds te zoeken.

Onze tocht loopt ook ten einde. De steengalerijen en stutgangen gelijken elkaar op een haar, zoodat het nieuws daar gauw van af is. Na nog enkele gangen te zijn doorgelopen, waarbij we ook nog het dynamiet-magazijn (natuurlijk uiterst zeker afgesloten) passeeren, bereiken we weer de schacht. We nemen plaats in de lift, het signaal klinkt, en eenige oogenblikken later stappen we weer uit op den losvloer, in het volle licht van de ondergaande zon. 't Is, alsof een drukkende last van me valt. Daar beneden gevoelt men zich klein, ingesloten als men is door wanden en zoldering der gangen. Anderhalf uur lang hebben we geloopt in gebogen houding, steeds bang 't hoofd te stooten, ook daar, waar de gang hoog genoeg is. En daarbij tot verlichting enkele lichtende puntjes van mijnlampen, wier flikkeringen des te beter doen uitkomen de bijna tastbare duisternis. 'n Weldaad is 't, je weer uit te kunnen rekken, de omgeving weer klaar en duidelijk te kunnen zien en weer zuivere lucht te kunnen inademen. In de badkamer staat reeds een warm bad voor ons gereed. Vluggende doornatte, van kolenstof klevende mijnpakken uitgegooid. Met handdoek en zeep probeer ik me weer te reinigen, maar de schuier moet er aan te pas komen, om alle sporen van m'n onderaardschen tocht te verwijderen. Alleen de onderste oogleden behouden nog een zwart randje, het merkteken van den mijnwerker, dat pas na enkele dagen zal verdwijnen. M'n gids hartelijk bedankend voor z'n uitmuntende leiding, spoed ik me naar de fietsenloods, waar ik m'n banden nog even laat volblazen, door ze aan te sluiten op de luchtleiding. En daarna naar huis, om m'n vrouw, die zich den tijd gekort heeft met zich verschillende vreeselijke mijnongelukken voor te stellen, door mijn behouden terugkomst te verblijden.

Het chemisch bedrijf: melkkoetje der Staatsmijnen⁷⁴

De winst, op het Staatsmijnbedrijf gemaakt, staat geenszins in verhouding tot den aard en den omvang van dit bedrijf. In 1921 werd er zelfs een verlies geleden van 2½ miljoen gulden; 1922 sloeg weer een beter figuur door een winst van circa 1½ miljoen, maar toch moest, de particuliere mijnen als maatstaf genomen, de winst op het Staatsmijnbedrijf beduidend hooger zijn, daar de productie der Staatsmijnen ook veel grooter is. Waar hier het euvel schuilt, willen we thans niet onderzoeken, maar zeker is het, dat het bedrijf enorm veel minder loonend zou zijn, als de Staatsmijnen geen melkkoetje bezaten in de cokesfabriek op de Emma. De naam cokesfabriek is eigenlijk eenigszins misleidend, daar cokesfabricage geenszins het vooropgezet doel is dezer instelling. Het is slechts een nevenproduct, dat echter nog belangrijke sommen opbrengt. In de eerste plaats is het te doen om de talrijke bijproducten, die bij het fabriceren van steenkoolgas ontstaan, zooals teer, carbolineum, bensol, garafine, arseen, kunstmest (zwavelzure ammoniak), pek enz.⁷⁵ De voornaamste artikelen in deze lijst zijn bensol en kunstmest.

74 'Brieven uit de Mijnstreek XV', *Nieuwsblad van Friesland/ Hepkema's Courant*, 19-10-1923 (Avondblad).

75 Garafine is een zetfout. Misschien bedoelt de auteur paraffine, maar dat is net als arseen geen nevenproduct van koolteer. Dank aan prof. E. Homburg (UM) voor zijn advies.

Een technische beschrijving van de fabricage van al deze artikelen zou ons te ver voeren. Ik wil slechts volstaan met een korte beschrijving, die toch eenige algemeene kennis aanbrengt.

De kern van dit bedrijf vormen de batterijen. Het zijn een 120-tal naast elkaar geplaatste ovens, van elkaar gescheiden door een dubbelen wand en aan de voor- en achterzijde gesloten door een zware, afneembare stalen deur. Boven over die ovens loopen rails voor de vulmachine. De bovenkant van zoo'n batterij is n.l. voorzien van een vulgat, dat ook weer door een deksel is afgesloten. De vulmachine stort door middel van dit gat een afgewogen hoeveelheid steenkolengruis in de batterij. Daarna wordt het vulgat gesloten, de deuren aan voor- en achterzijde worden aangebracht en bovendien nog met leem bestreken, zoodat de oven hermetisch is afgesloten. In de dubbele scheidingswanden branden gasbranders, die de ijzeren wanden gloeiend maken. Die wanden maken op hun beurt ook weer het steenkolengruis gloeiend; dit kan echter bij gebrek aan lucht niet beginnen te branden. Het gevolg is nu, dat alle, in de steenkolen voorkomende gassen ontwijken; dit is het z.g.n. droge distillatie-proces.

Deze ontwijkende gassen worden opgevangen en ondernemen dan door groote buizen hun route door de uitgestrekte gebouwen der cokes-fabriek. In iedere afdeeling worden ze aan het een of ander bijzonder scheikundig proces onderworpen, zoodat alle bruikbare stoffen er aan onttrokken worden. Het eigenlijke lichtgas wordt gevoerd naar een grooten gasketel, vanwaar de verschillende gasmotoren, op de mijn in gebruik, voorzien worden van explosie-stoffen. Ook is er een lange gasleiding, gedeeltelijk bovengronds, aangelegd naar Sittard, om deze stad te voorzien van licht.

Maar vaak is de gasproductie zoo groot, dat men al het gas niet kan gebruiken. In Treebeek is n.l. geen gasleiding aangelegd. Het overtollige gas laat men dan maar ontsnappen. (Voor degenen, die in 't N. van ons land nog 12 ct en meer per kub. M. moeten betalen, heeft dit veel weg van geldverspilling).

Wanneer de steenkool in een oven volkomen is uitgelooid, wordt die oven op een heel bijzondere manier weer geledigd. Aan den achterkant der batterij loopt n.l. over ver van elkaar gelegen rails een elektrische machine. Deze neemt eerst de ijzeren deur weg, waarna een dikke ijzeren staaf, aan den voorkant van een ijzeren plaat voorzien, machinaal naar binnen wordt gedreven. De daar aanwezige, witgloeiende massa, die door de hitte eenigszins compact is geworden, wordt zoo aan den voorkant naar buiten gestuwd, waar ze neer komt op een hellend vlak, vervaardigd van dik plaatijzer. Eenmaal aan de lucht bloot gesteld, laaien helle vlammen op, doch deze worden oogenblikkelijk gebluscht door arbeiders, die dikke waterstralen in den laaienden gloed spuiten, zoodat sissend en kokend dichte dampkolommen opstijgen. Dit blusschen duurt totdat alle vuur is uitgedoofd, waarna de cokes door openstaande luiken naar beneden wordt getransporteerd, waar ze neer komt in gereedstaande goederenwagons.

Vooraf 's avonds is het, vanaf den tegenovergelegen heuvel, een eenig mooi gezicht op de cokesfabriek, en de daarachterliggende mijngebouwen. Honderden lichtpuntjes blikkeren op alle verdiepingen, alsof alles geïllumi-

neerd is, terwijl om de 8 minuten een rosse gloed opstijgt van naar beneden glijdende gloeiende cokes, zoodat het lijkt, alsof er een hevige brand uitbreekt. Achter zich ziet men dan de talrijke lichten van de Hendrik, terwijl links, diep in het dal, de lampen van de Oranje Nassau III flikkeren, en ver, aan den horizon, die van de Oranje Nassau I en van de Wilhelmina zichtbaar zijn.

Momenteel is men met groote bouwwerken bezig op het terrein van de cokesfabriek. Het aantal batterijen wordt verdubbeld, waarvan natuurlijk aanbouw van nieuwe fabrieksgebouwen voor de fabricage van reeds genoemde bijproducten en oprichting van nieuwe tanks en groote reservoirs voor het bergen daarvan, het gevolg is. Wel een bewijs, dat de cokesfabriek op de Emma een winstgevend zaakje is voor de Staatsmijnen in Limburg.

Mijnschade, letterlijk en figuurlijk⁷⁶

In een mijner eerste brieven heb ik reeds gesproken over de verzakkingen, die zich hier bij vele gebouwen voordoen.⁷⁷ Waardoor dit komt, is gemakkelijk te begrijpen. In het geheele concessie-veld toch worden de compacte steenkolenlagen uit den bodem gehaald. Wel worden de gangen, die hierdoor ontstaan, gestut, en na het gebruik gevuld met steen en mijnhout, doch dit weegt natuurlijk niet op tegen de stevige, rotsvaste steenkolenlaag. Het grondwater laat op den duur zijn invloed gelden; in verlaten posten hebben zoodoende grondverschuivingen, 't zij in schuine of in loodrechte richting, plaats en op den duur doen die verschuivingen zich ook gelden in de hooger gelegen lagen. Zoodoende verzakken na verloop van tijd ook de fundamenten van de bovengelige gebouwen, zoodat scheuren in muren en plafond niet kunnen uitblijven. In sommige gebouwen gebeuren deze verzakkingen soms hoor- en zichtbaar, maar meestal geschiedt het langzamerhand, maar daarom niet minder zeker.

Als sprekend voorbeeld daarvan heb ik genoemd de huizen aan den Venweg bij Staatsmijn Hendrik, waarvan een twintigtal zoo bouwvallig geworden zijn, dat ze totaal onbewoonbaar zijn. Herstelling schijnt hier niet meer mogelijk te wezen: in de laatste twee jaar heeft men zich er dan ook alleen maar bepaald tot stutten en schragen, om erger te voorkomen. Voor eenige jaren bestond er een aparte mijnschadeploeg bij de Staatsmijnen, bestaande uit timmerlui, schilders, metselaars en stucadoors, die, zoowel in huizen van particulieren als in die der Staatsmijnen, de herstellingen, noodzakelijk geworden tengevolge van verzakking, aanbrachten. Booze tongen beweren, dat sommige particulieren op die manier het geheele interieur hunner woningen kosteloos veranderd, en natuurlijk verbeterd, hebben gekregen, terwijl alles gedekt werd door het woord: mijnschade, hoewel de mijn, behalve als het op betaling aankwam, hieraan part noch deel had.

Een scheur in de zoldering maakte aanbrenging van een nieuw plafond "noodzakelijk", terwijl er en passant een nieuw behang bij werd geleverd en het

⁷⁶ 'Brieven uit de Mijnstreek XIII', *Nieuwsblad van Friesland/ Hepkema's Courant*, 5-10-1923 (Avondblad).

⁷⁷ Zie 'Brieven uit de Mijnstreek I'.

schilderwerk (donker stond zoo dof, licht was veel vroolijker of omgekeerd) wat werd verbeterd. Een fooi aan de werklui, een dubbele fooi aan een opzichter, een driedubbele aan een weer hooger personage, en de zaak was in orde, beweert een ingewijde. Wat hier van waar of niet waar moge zijn, zeker is het, dat het totaal van uitgaven aan herstellingswerken en vergoedingen aan particulieren onrustbarend hoog was. In 1920 bedroeg dit alleen reeds f 188.859,70.

Het werk der mijnschadeploeg schijnt ook in de oogen der directie wel eenigszins kostbaar geweest te zijn, daar men ze later heeft opgedoekt en de herstellingen rechtstreeks liet verrichten door de werklieden van het woningbeheer der Staatsmijnen. Ik weet niet, of dit zoo'n invloed gehad heeft als de cijfers wel doen vermoeden: in 1921 toch bedroegen die kosten "slechts" f 58.023,78.

1922 wijst weer een stijging aan. Tot 1 November van dat jaar toch werd voor bovengenoemde doeleinden reeds f 82.887,76 besteed. Ook dit cijfer schijnt nog voor vermindering vatbaar te zijn, daar men voornemens is, alle te verrichten herstellingen uit te laten voeren door aannemers. Of 't succes zal hebben, zal de tijd leeren.

Tegenwoordig zou men van een bijzonder soort „mijnschade” kunnen spreken, die met verzakking niets gemeen heeft en ook alleen maar geldt voor de gemeente Geleen. Zoals men zal weten, is men in deze gemeente bezig met den aanleg van Staatsmijn Maurits. 't Schijnt, dat het bestuur van de gemeente Geleen zich enigszins vergist heeft in het berekenen van het tijdstip, waarop deze mijn in bedrijf zou komen. Groote complexen woningen zijn er n.l. reeds gebouwd, en ook diverse andere maatregelen, die berekend zijn op een spoedig in exploitatie brengen der Maurits, zijn door de gemeente genomen. Maar nog steeds is men met het aanleggen van de Maurits bezig, en omtrent het tijdstip van in-werking-stellen is nog steeds niets naders bekend. Hierdoor heeft de gemeente Geleen ernstige nadeelen ondervonden, die men daar weer wij[d]t aan den slakkengang, waarmee de werkzaamheden aan de Maurits voortgaan. De Minister echter heeft ten stelligste ontkend, dat men in vertraagd tempo bezig is. Het tempo van aanleg komt overeen met dat van Staatsmijn Hendrik, waarbij echter in aanmerking genomen moet worden, dat het steenkolenterrein in de mijn Maurits ruim 80 M. dieper ligt dan in de mijn Hendrik. Indien de gemeente Geleen er dus op gerekend heeft, dat de mijn eerder in bedrijf zou komen en zij daardoor ernstig nadeel ondervindt, mag dit niet aan vertraging in den aanleg worden toegeschreven.

Voor het verlenen van bijzonderen steun aan die gemeente kan de Minister dan ook geen vrijheid vinden. Het administratief personeel der Staatsmijnen gaat tegenwoordig ook gebukt onder „mijnschade”; dit is ook een gevolg van „verzakking”, mits men hieronder versta de malaise, die zich algemeen voordoeet.⁷⁸ Bij het in exploitatie-nemen der Staatsmijnen kwam men personeel te kort, om de administratie te regelen. Een formeele werfdienst werd in 't leven geroepen, om dit tekort aan te vullen. Rijksambtenaren van post en telegrafie, onderwijzers, kantoorklerken, allen haptten met graagte toe, aangelokt door

78 In het begin van 1921 beleefde de kolenmarkt een inzinking die voortduurde tot medio 1922.

de hoge salarissen, de nog hogere premies, de lage woninghuren, de korte werktijden, enz. enz. 't Was al botertje tot den boom. De meesten waren bovendien van meening, dat ze toch weer in een staatsbetrekking terecht kwamen, met de daaraan verbonden rechtspositie, zoodat ieder dacht, voor de toekomst geborgen te zijn. Getrouw werd het voorbeeld door andere staatsbedrijven gegeven, nagevolgd. Afdeeling na afdeeling werd gevormd, wier leiding natuurlijk berustte bij een hooger gesalarieerden bureau-chef. Verlof of ziekte van een bureau-chef bracht weer aanstelling van een adjunct-bureauchef noodzakelijkerwijze met zich mee, alweer tegen een hooger salaris dan dat van een gewonen beambte. En om te voldoen aan de billijke aanspraken dier hoogereren heeren was het instellen van een volledige titulatuur noodzakelijk, gedachtig aan het spreekwoord: eere, wien eere toekomt!

Een ieder vlaste op promotie, een ieder haakte naar den stoel van den bureau-chef, en de geringste promotie van een collega werkte als een knuppel in een hoenderhok. Velen ontzagen zich niet, minder hoogstaande middelen te baat te nemen, om het zoo zeer begeerde doel te bereiken. Solidariteit bestond niet (en bestaat nog niet) onder de Staatsmijnbeambten, of het moest dan zijn, solidariteit in streven (Een enkele goede niet te na gesproken, natuurlijk.) Wel was een beambtenvereniging opgericht, met welk doel is mij nog steeds een raadsel, want voor verbetering van positie heeft deze vereniging nooit iets gedaan. Bovendien was ze niet aangesloten bij eenige landelijke organisatie. Het is te begrijpen dat dit isolement den beambten noodlottig moest worden. Toen de tijd zich leende voor organisatorisch optreden, werd dit verzuimd, en toen de malaise en de daaruit voortvloeiende verslechtingen aanbraken, was organisatorisch optreden te laat. Een artikel van het contract tusschen beambten en staatsmijnbedrijf bevat b.v. de bepaling: ontslag moet drie maanden van te voren worden aangezegd. Over wachtgeld wordt in dit contract niet gesproken en dit bestaat bovendien ook niet.

In de oorlogsjaren zou dit bij gezamenlijk optreden zeker te verkrijgen zijn geweest, maar toen werd daar niet aan gedacht, en later, toen de directie gebruik maakte van bovengenoemd artikel, was het te laat. Nu plukt men natuurlijk de wrange vruchten van dit ontactisch, en in hooge mate onpractisch optreden. Het wachtwoord 'bezuinigen' doet ook hier zijn invloed gelden. Een speciale bezuinigings-inspecteur is aangesteld, die in alle takken van dienst rondspeurt en zonder aanzien des persoons wordt het snoeimes ter hand genomen. Dat er reusachtig te bezuinigen viel, was hier een publiek geheim; voor de betrokken beambten is het echter hard, want een nieuwe betrekking is tegenwoordig zoo goed als niet te bekomen. Boekhoud-machines, tel-machines, kortom, de nieuwste kantoor-installatie's nemen het werk van den beambte over (men zegt, dat voor een bedrag van meer dan f 200.000 aan dergelijke machines is aangeschaft door de Staatsmijnen) en de een na den ander vliegt de straat op. De ontstellendste geruchten doen onder de beambten de ronde, zoodat niemand zich een

oogenblik gerust gevoelt. Reeds 68 beambten zijn ontslagen, en nog schijnt hun aantal voor vermeerdering vatbaar te zijn.⁷⁹

Alleen van het hooger personeel, zooals hoofd-ingenieur en ingenieur, blijft het aantal stationair, hoewel de dienst der Domaniale en Oranje-Nassau-mijnen perfect functioneert, met een, percentsgewijze, beduidend minder aantal van dergelijke hoog bezoldigde beambten. 't Gekste is echter, dat, hoewel men spreekt van een beduidend beambten-surplus, op vele afdeelingen nog moet worden overgewerkt, waarvoor n.b. de betrokken personen geen cent extra ontvangen. Dergelijke inconsequenties wekken begripelijkerwijze ontevredenheid onder het lager beambtenpersoneel, doch niemand durft tegenstribbelen of te weigeren, want het zwaard van Damocles, in casu ontslag, hangt aan een zijden draadje boven ieders hoofd.

P. S. Op brieven inzake tewerkstelling op of in de Staatsmijnen, zooals ik er reeds verscheidene ontving, kan door mij niet worden ingegaan en zijn dus volkomen vruchteloos.

De nieuw aangelegde elektrische tramlijnen in Zuid-Limburg⁸⁰

27 October [1923] is voor de mijnstreek, en meer speciaal voor de Staatsmijn Emma, een belangrijke dag. Dan wordt n.l. officieel (men zegt zelfs, in tegenwoordigheid van een drietal ministers) de nieuwe elektrische tramlijn Sittard-Amstenrade-Hoensbroek-Heerlerheide-Heerlen geopend. Of de inwoners van Heerlen hier nu juist zoo bijzonder mee ingenomen zullen zijn, valt zeer te betwijfelen. Langen tijd n.l. is Heerlen het centrum der mijnstreek geweest. Wie iets minder alledaags moest koopen, was aangewezen op „de meest Amerikaansche stad van Nederland” (zooals de Heerlenaars hunne stad gaarne noemen, omdat het aantal inwoners in de laatste 20 jaren meer dan verdubbeld is, en de stad van een onaanzienlijk, morsig dorp is opgeklommen tot een plaats met meer „metropolistische” allures).

Brunssum, Staatsmijn Emma, Hoensbroek, Heerlerheide, Terwinselen en nog meer dorpen uit den omtrek hebben tot nu toe steeds hun inkoop in Heerlen gedaan. Op loondagen brachten tram, autobus of fiets scharen kooplustigen naar de stad. Vroom en Dreesman, Hollekamp, Wolf en Hertzdahl, en nog meer groote zaken hebben er dan ook waarlijk grootsteedsche winkel paleizen opgericht, om den mijnwerker, die op loondag meestal erg royaal is, in zijn royaliteit tegemoet te komen. En, doordat de zakenmensen zeer goed wisten, dat men alleen maar in Heerlen terecht kon, was de prijszetting er in den regel hooger, dan in andere deelen van ons land.

Nu dreigt echter concurrentie. Iedereen in de mijnstreek weet, dat de prijzen van verschillende artikelen in Sittard lager zijn dan in Heerlen. Alleen de

79 Zie Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 268. Per saldo zijn bij Staatsmijnen tussen 1921 en 1923 110 beambten afgevoeid.

80 'Brieven uit de Mijnstreek XVI', *Nieuwsblad van Friesland/ Hepkema's Courant*, 23-10-1923 (Avondblad).

Elektrische trams bij het spoorwegstation van Heerlen, ca. 1930. Op de achtergrond de Oranje Nassaumijn I. Fotocollectie SHCL.

afgelegen ligging van eerstgenoemd stadje weerhield velen er van, aldaar hun inkoop te doen. Nu echter de mijnstreek door een electriche tramlijn verbonden is met Sittard, kan hierin wel eens verandering komen. Tenzij men in Heerlen gedachtig is aan het spreekwoord: als het getij verloopt, verzet men de bakens. Mits men er niet alleen aan denkt, maar het ook toepast.

In een ander opzicht echter kan het in gebruik nemen der nieuwe tramlijn ook een schadepost voor Heerlen beteekenen. Wie b.v. van Brunssum of Staatsmijn Emma een reis moest ondernemen naar het N. van ons land, was gedwongen, den omweg over Heerlen te maken, dus eerst Zuidwaarts, hoewel Sittard slechts 8 K.M. van Staatsmijn Emma verwijderd ligt. Handelsreizigers vooral ondervonden hiervan den last. Als ze een geheelen dag in de mijnstreek gewerkt hadden, en den volgenden morgen met de eerste gelegenheid Zuid-Limburg wilden verlaten, waren ze gedwongen, 's avonds Heerlen weer op te zoeken, om aldaar te overnachten. Nu echter kunnen ze 's avonds nog een trammetje naar Sittard nemen en vandaar 's morgens met geschikter gelegenheid noordwaarts reizen. 't is dus geenszins te verwonderen, dat de nieuwe tramlijn meer schade dan voordeelen zal opleveren voor Heerlen.

Ook de hoogere autoriteiten hebben tenvolle het groote belang begrepen, dat Zuid-Limburg, en meer speciaal de mijnstreek, heeft bij deze nieuwe tramlijnen. Terwijl het vorige jaar reeds, uit bezuinigingsoogpunt, talrijke, soms reeds half

toegezegde subsidies, voor dergelijke werken werden ingetrokken, zijn die voor de elektrische lijnen in Zuid-Limburg ten volle uitbetaald. Want niet alleen is bovengenoemde lijn aangelegd, doch ook verkeerden andere, evenzeer belangrijke verbindingen, in een meer of minder vergevorderd stadium van voltooiing. Zoo is men momenteel reeds bezig met de lijnen: Sittard-Staatsmijn Maurits; Heerlen-Brunssum-Schinveld; Staatsmijn Emma-Staatsmijn Hendrik; Heerlen-de Locht (aan de Duitse grens, tegenover Herzogenrath), terwijl men nog bezig is met de ontwerpen van andere tramverbindingen. Wat dit beteekent voor de werkloosheidsvoorziening in Zuid-Limburg, zal een ieder volkomen begrijpen.

Over de moeilijkheden, die men hier in dit heuvelland heeft te overwinnen bij het aanleggen van genoemde tramlijnen, kan een bewoner van het vlakke Noorden van ons land zich moeilijk een denkbeeld vormen. Groote gedeelten van heuvels heeft men moeten vergraven, om den weg minder steil te maken, of om al te scherpe bochten te vermijden. In Heerlerheide heeft men bovendien die afgegraven gedeelten door beton- en metselwerken tegen instorting moeten beveiligen, daar vlak aan den rand heele straten staan. Vooral de lijn Heerlen-Brunssum kost veel werk. De verkeersweg is bijzonder smal en op vele plaatsen in de heuvels uitgegraven, zoodat er een z.g. holle weg is ontstaan. Op dezen weg is voor een tramlijn geen plaats, zoodat men deze er naast moet aanleggen, wat weer een enorme aarde-verplaatsing vereischt. Zijn bovengenoemde lijnen echter eenmaal klaar, dan bezit Zuid-Limburg een electrisch verkeersnet, zooals men dat in heel weinig andere gedeelten van ons land zal aantreffen.

De personeelsvoorziening⁸¹

(...) Buiten den strijd tusschen werkgever en werknemer kent de mijnstreek een vooral niet minder belangrijk probleem betreffende de arbeiders. Ik bedoel n.l. het vraagstuk van aanvoer en huisvesting van werkkrachten, benodigd in de 10 Limburgsche kolenmijnen, waarbij zich in afzienbaren tijd de Maurits (Staatsmijn) en de Nederlandsch-Fransche Oranje Nassau IV zullen voegen.⁸² Wel heeft zich in Zuid-Limburg gedurende tientallen van jaren een soort mijnwerkersstam gevormd onder de oerbevolking, maar deze is op verre na niet in staat, voldoende geschoold personeel voor al deze mijnen te leveren. In oorlogstijd werd dit tekort aangevuld door Noord-Nederlanders en Belgische geïnterneerden, terwijl na den oorlog een invasie van Duitse werkkrachten plaats vond, gelokt als deze werden door de voor hen gunstige valuta-verhoudingen. Hoewel, het dient gezegd, ook de mijn-directie's hiervan profiteerden. Menig dure Nederlandsche werknemer heeft plaats moeten maken voor een goedkoopere, en meestal ook een meer slaafschen, Duitschen „koempel”.

81 'Brieven uit de Mijnstreek XIX', *Nieuwsblad van Friesland/ Hepkema's Courant*, 4-12-1923 (Avondblad). N.a.v. aanleiding van een artikel in *De Maasbode*.

82 De Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen, uitbater van de Oranje-Nassau Mijnen I, II, III en IV, was een naamloze vennootschap naar Nederlands recht, maar alle aandelen waren sinds 1908 in handen van de Frans-Lotharingse familie De Wendel.

In den laatsten tijd is de toeloop van Duitsche arbeiders uit Ruhr- en Wurm-bekken onrustbarend geworden; niet alleen onder de arbeiders doch ook onder de opzichters treft men hen in grooten getale aan. Het gevolg is, dat vele Nederlandsche meesterhousers, met het opzichters-diploma in den zak, vergeefs op een aanstelling wachten. Maar nog erger is het, dat vele Zuid-Limburgsche werkloozen tevergeefs aanklopten op de Nederlandsche mijnen om werk, en ze door diverse gemeentebesturen zijn prijsgegeeven aan de tallooze moreele en physiske gevaren der Winterslagsche en andere Belgisch-Limburgsche mijnen (...).⁸³

Momenteel is er dus nog geen gebrek aan werkkrachten in de Nederlandsche mijnindustrie. Maar of dit zoo blijven zal? De voorteekenen wijzen op naderende verwikkelingen, die echter voor de mijnwerkers in financieel gunstigen zin kunnen werken. Ten eerste is daar Staatsmijn Maurits. Binnen betrekkelijk korten tijd zal deze mijn 10 à 12.000 arbeiders eischen. (Op haar volle exploitatie gekomen zijnde, zal het de grootste en best-ingerichte mijn van Europa zijn). Ten tweede komen er een reeks nieuwe mijnen in Belgisch-Limburg, slechts even over onze grenzen. Ook deze zullen na verloop van enkele jaren duizenden en nog eens duizenden werkkrachten verlangen. En wat zal hiervan het gevolg zijn voor de Nederlandsche mijn-industrie? Laten we eens even den toestand, zooals die nu is, in oogenschouw nemen. Momenteel werken er op de Limburgsche mijnen 24.848 personen, gevestigd in Nederland (wat dus nog niet wil zeggen, dat het allen Hollanders zijn), 2677 Duitschers en slechts 13 Belgen. Die eerst-genoemde 24.848 arbeiders wonen echter niet allen in de mijnstreek. Zoo levert Maastricht er 688, Sittard 519, Geleen 361, Echt 352, Stem 308, Schinnen 270, Elsloo 178, Beek 154, Itteren 149, Roermond 140, Urmond 77, Grevenbicht 77, Heer 76, Bunde 52, enz.

Daar velen dezer een langen weg met spoor of fiets, soms wel met beide voermiddelen, moeten afleggen, om hun werk te bereiken, zullen die, zoowel uit financieel als uit gemakkelijksheidsoogpunt, hun werk gaarne wat dichter bij hebben. Voor hen toch gaan er dag aan dag vele uren met komen en gaan verloren; bovendien kost het hun aan rijwiel-onderhoud en spoorkaarten item zooveel per maand. En sla nu eens een oog op de kaart. Staatsmijn Maurits is gelegen in den hoek, gevormd door de spoorlijnen Maastricht-Sittard en Heerlen-Sittard, dichtbij het station Lutterade-Geleen. Bovendien is er, door een electriche lijn, nog verbinding met Sittard. Eén oogopslag doet u al zien, dat alle arbeiders uit bovenstaand lijstje veel gemakkelijker naar de Maurits dan naar de Heerlensche mijnen kunnen gaan. 't Is dus zoo goed als zeker, dat zij allen, ruim 4000 in getal, 't welk bijna 17 % uitmaakt van alle mijnwerkers in Limburg, zoo spoedig mogelijk wenschen over te gaan naar de Maurits. Deze mijn moet echter nog een 6000 arbeiders hebben, zoodat er nog wel een flink aantal uit de andere mijnen naar toe zal trekken. Ook talrijke Duitsche arbeiders kunnen veel gemakkelijker Sittard dan Heerlen bereiken, zoodat ook velen van hen hiervan zullen willen profiteeren.

83 Onleesbaar.

Dit is echter nog maar de naaste toekomst. Het verschiet opent nog andere perspectieven. De in aanleg zijnde Belgisch-Limburgsche mijnen zullen personeel vragen. De tegenwoordig daar heerschende toestanden maken een dienstverband aldaar nog niet aantrekkelijk. Maar hierin kan, en zal hoogstwaarschijnlijk ook, verandering komen. Dan doen de steenkolenvelden bij Vlodrop en in de Peel nog het ontstaan van meerdere mijnen verwachten. Wel mag men dus spreken van een ingewikkeld arbeiders-vraagstuk voor de Limburgsche mijnindustrie, dat toch in betrekkelijk korten tijd zal moeten worden opgelost.

Waarschuwing⁸⁴

In den laatsten tijd wordt op vele plaatsen in ons land reclame gemaakt voor de Belgische mijn „Winterslag” bij Genk in Belgisch Limburg, welke mijn eerst onlangs in exploitatie is genomen. Dit geschiedt met het doel werkkrachten te lokken, waaraan daar gebrek schijnt te zijn. Vele werklozen, vooral uit Limburg, doch ook uit andere deelen van ons land, zijn op die mooie aanbiedingen ingegaan, om steeds spoedig ontnuchterd terug te keeren. De toestanden op die mijn tarten iedere beschrijving, en daar men in de laatste weken ook in ‘t Noorden op werving is uitgegaan, lijkt het me niet ondienstig, de volgende waarschuwing over te nemen van den Nederl. R.-K. Bond van Transportarbeiders „St. Bonifacius”, dit ter voorkoming van eventueele teleurstelling of erger.

Bovengenoemde bond heeft er een commissie op uit gestuurd, die van haar bevindingen een zeer uitgebreid rapport heeft opgesteld. Haar conclusies zijn zeer voorzichtig gesteld, maar niettemin spreken deze voor den goeden verstaander boekdeelen.

Deze commissie meent te moeten waarschuwen tegen een dienstverband op de mijn „Winterslag”:

- 1^e. op grond van de omstandigheid, dat de aldaar betaalde loonen niet zoodanig zijn, dat zij eenigermate gelijken tred houden met de loonen voor denzelfden arbeid in Nederlandsche kolenmijnen, terwijl in verhouding tot het te betalen kostgeld er eveneens bijna geen mogelijkheid is om zich na betaling van hetzelfde, nog van andere, strikt noodzakelijke behoeften te voorzien van het te verdienen loon;
- 2^e. omdat het gevaaren-percentages, als gevolg van de zeer eigenaardige (sic!) exploitatie, welke men op de mijn „Winterslag” toepast, zoodanig is, dat het moeilijk voor de Nederlandsche autoriteiten te verantwoorden kan worden geacht, de werkloze arbeiders daarheen te zenden, terwijl dit met het oog op de Belgische Ongevallen-verzekering nog moeilijker wordt;
- 3^e omdat, wat de moreele en hygiënische bezwaren betreft, zij niet te veel gelooven te zeggen, wanneer zij hier, het rapport beoordeelend, deze toestanden schreeuwend achten, en een buitengewoon groot gevaar in zich bevattend voor moreelen ondergang der betrokken arbeiders.

84 Postscriptum bij ‘Brieven uit de Mijnstreek V’, *Nieuwsblad van Friesland/ Hepkema’s Courant*, 17-7-1923, nr. 57 (Avondblad).

Wie aan deze waarschuwing nog niet genoeg heeft, informeere eens nader bij 't bestuur van „St. Bonifacius”, en wanneer hem dan enkele feiten worden medegedeeld, zal hij zich wel wachten, werk te zoeken bij bovengenoemde mijn.

Bruinkolen⁸⁵

(...)⁸⁶ In den oorlog is er, door het heerschende gebrek aan brandstoffen, in Zuid-Limburg een imitatie-mijnbouw ontstaan, n.l. de bruinkolenontginning. Voor dien heette bruinkool zoo goed als onbruikbaar voor industrieele doeleinden, maar in de jaren 1914-1918 heeft men haar waarde leeren begrijpen. Men kwam werkkrachten te kort en de loonen, die hier in den druksten tijd in de bruinkolen-ontginningen werden uitbetaald, grensden aan het fabelachtige. Dit was ook niet meer dan logisch, daar men moest concurreeren tegen de toch al hooge loonen in het mijnbedrijf. Na 1918 had men geen afzet meer voor bruinkolen, zoodat het bedrijf werd stopgezet. Groote machines hebben jaren lang stil gestaan, ten prooi aan de inwerking van weer en wind, die er hun duidelijke sporen op hebben achtergelaten. Uitgestrekte terreinen zijn tot op 6 M. diepte uitgegraven en daarna vol water geloopt, waardoor kleine meertjes zijn ontstaan.

In den laatsten tijd is er echter weer een opleving in de bruinkolen-industrie gekomen.⁸⁷ De maatschappij tot exploitatie van bruinkolenvelden „De Carisborg” laat momenteel een groote bruinkolen-briketten-fabriek vlak bij het Emma-terrein bouwen, welke fabriek hare voltooiing nadert. Ondertusschen wordt een groot bruinkolenveld voor exploitatie gereed gemaakt. Zooals men weet, is bruinkool een vóórformatie van steenkool. In tegenstelling met de steenkool, die in diepere lagen moet worden gezocht bevindt bruinkool zich aan of bij de oppervlakte. 't Is een bruinachtig-zwarte massa, zeer poreus, die op de „Carisborg” voorkomt in een heuvel. Groote machines bijten a. h. w. stukken grond uit den heuvel en voeren het in zandbakken, die door een locomotief naar elders worden vervoerd, waar dit zand dient tot demping van vroegere ontginningen. Wanneer de geul breed en diep genoeg is, wordt door een baggermachine met een lange, zeer schuin-oplopende Jacobs ladder de bodem verder „afgevreten” totdat de bruinkool bloot ligt. Op die manier heeft men de bruinkool aan de oppervlakte gebracht op een terrein, dat zeker 3/4 K.M. lang en een 150 M. breed is, terwijl bovendien de laag een gemiddelde dikte heeft van minstens 6 M. Hiervan kunnen dus ettelijke briketten gemaakt worden. Voor de fabricatie hiervan heeft men pek nodig, dat echter op de Emma in groote hoeveelheden aangemaakt wordt (...).⁸⁸

85 'Brieven uit de Mijnstreek IV', *Nieuwsblad van Friesland/Hepkema's Courant*, 6-7-1923, nr. 54 (Avondblad).

86 Deze brief begint met een uitweiding over de Bokkenrijders.

87 In 1923 veroorzaakten de politieke en sociale onrust in de Ruhrstreek een sterkere vraag naar Limburgse kolen en een stijging van de prijzen, waardoor er ook weer perspectief ontstond voor de kwijnende bruinkolenindustrie.

88 Zie brief XV.

De Maatschappij tot Ontginning van Bruinkolen-velden “De Carisborg”⁸⁹

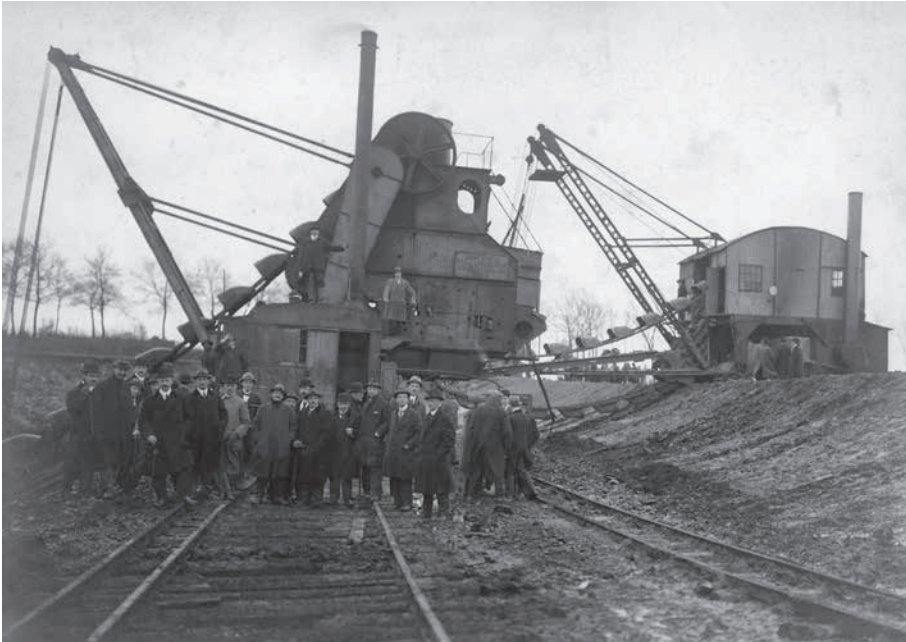
Sedert eenigen tijd is er een industrie in Nederland ontstaan, die er tot nu toe nog niet voorkwam. Nog is „de Carisborg” de eenige vertegenwoordiger van de door mij bedoelde industrie, doch de zaken schijnen zoo uitstekend te marcheerren, dat navolging zeker niet zal uitblijven. Ik heb hier op ‘t oog de fabricatie van bruinkolenbriketten, waarvan bovengenoemde maatschappij momenteel het monopolie heeft in Nederland. De bruinkolenbriketten, die vooral vóór den oorlog veel gebruikt werden, waren of geheel „bruinkool-loos”, doch gemaakt van steenkolengruis, zooals dat op Staatsmijn Wilhelmina geschiedt, of ze kwamen uit het buitenland, in dit geval uit Duitschland.

Dat er bruinkolenvelden in ons land voorkomen, wist men reeds lang, maar tot 1914 achtte men bruinkool zoo goed als waardeloos. Toen kwam echter de kolennood; de Maatschappij tot Exploitatie van bruinkolenvelden “de Carisborg” werd opgericht en verkreeg spoedig concessie tot ontginning van uitgestrekte bruinkolenvelden in de nabijheid van Staatsmijn Emma. De exploitatie was al bijzonder eenvoudig. Op de manier, reeds door mij beschreven in een mijner vorige brieven, werd de bovenliggende aardlaag (van 15 tot 25 M. dik) verwijderd en kwam de bruinkool bloot. (Op het nu in exploitatie zijnde veld is die laag p.m. 15 M. dik, terwijl ze een oppervlakte heeft van meer dan 30 H.A.). Ze behoefde maar opgedolven te worden en werd dan in haar oorspronkelijke vorm aan de diverse afnemers verzonden. Het arbeidsloon was, niettegenstaande er zeer hooge loonen werden uitbetaald, zeer gering, daar bijna alle arbeid verricht werd door baggermachines. Toen echter de wapenstilstand gesloten werd en de steenkolennood allengs verminderde, was er spoedig geen vraag meer naar bruinkool, zoodat het bedrijf volkomen werd stopgezet. Gedurende eenige jaren hebben toen de machines renteloos ten prooi gestaan aan weer en wind, totdat de Carisborg haar bedrijf in nieuwe banen leidde.

Op een terrein, onmiddellijk grenzend aan Staatsmijn Emma, verrees een groote fabriek voor bruinkolenbriketten, welke in September j.l. in werking is gesteld. Dat deze fabriek in een groote behoefte voorzagt, is zeker. In de paar maanden van haar bestaan is de vraag naar haar producten zoo toegenomen, dat men, hoewel het volle productie-vermogen der fabriek 800 ton (zegge 800.000 K.G.) per etmaal bedraagt, de bestellingen onmogelijk kan nakomen, en er nu al over uitbreiding der fabriek wordt gedacht.

Door de welwillendheid der directie daartoe in staat gesteld, heb ik in ‘t laatst van November dit jonge bedrijf geheel kunnen bezichtigen. Allereerst werd ik geleid naar het ketelhuis, waar zeven enorm groote stoomketels de machines voorzien van drijfkracht. Eigenaardig doet het aan, in dit groote gebouw slechts 2 werklieden aan te treffen. Bijna alles is automatisch ingericht zoodat er heel weinig werkkrachten noodig zijn. Vier groote pompen voorzien de ketels van het noodige water, terwijl de afgewerkte stoom in een reservoir van meer dan 1000 kubieke meter inhoud gecondenseerd wordt. Het bedrijf levert zelf de

89 ‘Brieven uit de Mijnstreek XXI’, *Nieuwsblad van Friesland/ Hefkema’s Courant*, 11-1-1924 (Avondblad).

*Een gezelschap van keurige heren voor een excavateur in de Carisborg-groeve te Treebeek, 1930.
Fotocollectie SHCL.*

benodigde brandstof. Met een lift worden kipkarren met bruinkool op het dak van het ketelhuis gebracht, waar ze langs smalspoor-rails gevoerd worden naar een zevental openingen, die toegang geven tot de ketelmonden. De bruinkool wordt op een groot aantal schuinliggende roosters uitgestort, zodat de lucht goed kan toetreden en de verbranding uitermate hevig is. In de keurig ingerichte machine-kamer drevén vier groote stoommachines in bijna geruischloozen gang het geheele bedrijf. Daarna volgden we den loop der bruinkool door het geheele gebouw. Met wagons wordt de ruwe grondstof naar de fabriek gevoerd, waar ze gestort wordt in de z.g. bunkers, die zich in de kelders van het gebouw bevinden. Vandaar gaat ze door middel van elevatoren naar de bovenste étage van de vier verdiepingen hooge zeef-afdeeling, waar ze over een drietal zeven gevoerd wordt, die steeds in schuddende beweging zijn. De grofste stukken glijden over de zeef heen en komen dan terecht op een transportband, die ze naar het ketelhuis transporteert, waar ze gebruikt worden als brandstof. De fijnere bruinkool valt op den transportband, die onder de zeef doorloopt, en gaat dan naar een tweede, en vervolgens naar een derde zeef, zoodat alleen de voor briketfabricatie geschikte bruinkool overblijft. Van de zeven gaat het naar de „molens”. Ik zet molens tusschen aanhalingsteekens, omdat ze daarmee alleen maar den naam gemeen hebben. Van malen is n.l. geen sprake. De bruinkool wordt met groote kracht tegen een ijzeren raam geslagen, dat een netwerk van stalen staafjes bevat, zoodat de bruinkool hierdoor in fijn verdeelden toestand

wordt gebracht. Deze fijnere bruinkool moet nu nog gedroogd worden; een transportschroef brengt ze naar de drogerij, een lokaal van reusachtige afmetingen, waarin een vijftal droogketels staan. Elke ketel heeft een hoogte van p.m. 5 M. bij een diameter van $2\frac{1}{2}$ M., terwijl hij door ijzeren bodems in een twintigtal verdiepingen is verdeeld.

In 't midden van den ketel loopt van beneden naar boven een as, die op elke verdieping een paar ijzeren schoppen in draaiende beweging brengt, echter zoo, dat de schoppen van twee op elkaar volgende afdeelingen in tegenovergestelde richting draaien. Bovendien is uit elken bodem een strook ter breedte van p.m. 5 c.M. verwijderd, loopende vanaf het middelpunt naar den omtrek en zoodanig, dat deze openingen niet boven elkaar, maar links en rechts van elkaar liggen. De bruinkool valt nu eerst op de hoogst gelegen ijzeren plaat; de schoppen schuiven ze langzaam over de geheele plaat, waarna ze door de opening valt op den tweeden bodem. Hier wordt de bruinkool weer in tegenovergestelde richting verschoven, valt naar beneden op de derde plaat, en deze beweging herhaalt zich, totdat de bruinkool op den onder de droogketels loopenden transportband terecht komt en dan het toestel verlaat. Daar dit geheele toestel door stoom verwarmd wordt, verdwijnt zoo uit de bruinkool alle vocht, dat in dampvorm opgezogen wordt naar de ontstoffings-inrichting, waarover straks.

Om ontbrandingsgevaar te voorkomen, wordt de nu warme bruinkool door middel van een lange transportschroef naar de hoogste verdieping van den 12 M. hoogen koeltoren gevoerd. Van boven naar beneden glijdt ze over een groot aantal schuinliggende koude ijzeren platen, zoodat ze in volkomen afgekoelden toestand arriveert op den beganen grond, vanwaar ze, natuurlijk alweer met een transportschroef, gaat naar de persinrichting. Hier staan vijf persen, die elk per minuut p.m. 100 briketten leveren. De losse bruinkool valt ter breedte van p.m. 10 c.M. op een geslepen ijzeren plaat, die hetzelfde profiel heeft als een overlans doorsneden briket. De stempel, voorzien van de bekende kruisende hamertjes en het fabrieksmerk, drukt de bruinkool nu ineens tot de dikte van een briket (p.m. 8 cM.). Door den enormen druk ontstaat er zooveel warmte, dat een gedeelte van de bruinkool week wordt, zoodat na opheffing van den druk de briket door de even plotselinge afkoeling verhardt.

Om voldoende tegendruk te krijgen, is de gepolijste ijzeren plaat een paar d.M. van het stempeluiteinde over een afstand van enkele cM. een paar m.M. vernauwd. De reeds gefabriceerde briketten moeten door deze vernauwing worden gedreven, en vormen zodoende den tegendruk voor de stempels. Na gebruik gedurende 8 dagen is deze vernauwing er uit geslepen, zoodat er een nieuw stuk moet worden ingezet en het andere opnieuw moet worden opgeslepen. Door den druk van de stempels worden de gefabriceerde briketten over lange goten gedreven naar de verlaad-inrichting, waar ze opgevangen worden op ijzers, die een dertigtal kunnen bevatten en zoo door werklieden in de geredstaande wagons geladen.

Er rest me nu nog iets te vertellen van de ontstoffingsinrichting. De waterdamp, die aan de bruinkool is onttrokken, wordt met kracht weggezogen maar

neemt natuurlijk meteen talloze fijne stofdeeltjes van de bruinkolen mee. Niet alleen zou er op deze manier vrij veel grondstof verloren gaan, maar ook is het ontbrandingsgevaar heel groot. Daarom wordt deze met bruinkooldeeltjes bezwangerde damp gevoerd naar groote ijzeren trommels, waarin een bus, voorzien van talloze gaatjes, met groote snelheid ronddraait. Door die gaatjes wordt water in de trommels geslingerd, die natuurlijk de bruinkolendeeltjes meevoert. De waterdamp en andere gassen, die er nog in voorkomen worden door groote ventilatoren naar buiten gedreven; terwijl de neergeslagen bruinkool weer door middel van transportbanden gevoerd wordt naar de drogerij: uit bovenstaande blijkt dus wel, dat, door het gebruik van zoo weinig mogelijk menselijke arbeidskrachten en door toepassing van de nieuwste hulpmiddelen der moderne techniek het bedrijf van „de Carisborg” zoo economisch mogelijk is ingericht.

Valuta-reisje naar Aken⁹⁰

Langen tijd heeft het halen van goederen tegen den goedkoopsten marktprijs in Duitschland stilgestaan, vooral door de strenge, beperkende bepalingen der Duitschers, maar sedert de Belgische bezetting in Aken en omstreken de lakens uitdeelt, is het weer met hernieuwde woede begonnen. Alles mag worden uitgevoerd, en dat de Hollanders er een druk gebruik van maken, is te begrijpen. Passen, visa enz. zijn onnoodig. De voorzichtigen doen het met een bewijs van Nederlanderschap, desnoods met hun trouwboekje, doch ook ettelijken wagen zich zonder eenig legitimatie-bewijs over de grenzen en ... komen zonder moeilijkheden ondervonden te hebben, weer terug. Zoo heb ik me omstreeks midden Juni dan ook maar, met m'n trouwboekje gewapend, in Aken gewaagd en geen mensch is me lastig gevallen. De mark was juist gedaald (gestegen zegt men hier, waarmee dan bedoeld wordt, dat het getal marken, gelijkwaardig aan een gulden, hooger is geworden) van 42.000 op 46.000, 's middags 4 uur stond ze op 51.000, terwijl de koers sloot op 50.000. De winkeliers konden die plotselinge dalingen niet zoo spoedig achterhalen door prijsverhooging, en dus was het in Aken spot-goedkoop. Van Heerlen ging het per fiets over Heerlerbaan naar Horbach, het eerste plaatsje op Duitsch gebied, vanwaar de „Aachener Kleinbahn” u in een half uurtje in Aken brengt. Wij prefereerden echter ons rijwiel, daar de trams, niettegenstaande het dubbele tarief, dat voor uitlanders wordt berekend, stopvol zaten. Bij Richterich sluit deze lijn aan op de elektrische van Herzogenrath naar Aken. 't Fietsen was echter geen pleziertje, daar de weg vol kuilen en gaten was. Aan wegonderhoud doet men in Duitschland zoo goed als niets, naar 't schijnt. Bovendien klom de weg geweldig, maar onze moeite werd ruimschoots beloond, door het prachtige vergezicht dat men vanaf den top op de oude bisschopstad heeft. Vooral mooi is het uitzicht op den hoogen Luschberg, even ten N. van Aken, wiens top geheel met bosch bedekt is, waaruit nog even de torens van een groot klooster komen kijken.

90 'Brieven uit de Mijnstreek V', *Nieuwsblad van Friesland/ Hepkema's Courant*, 17-7-1923, nr. 57 (Avondblad).

Bergaf was Aken nu gauw bereikt; in een café'tje werden de fietsen gestald en verfrachten we ons met een heerlijk glas limonade (4 ct. per persoon). Daarna trokken we onder de eeuwenoude „Ponttor” door de stad binnen. Allereerst moesten we onze Hollandsche guldens in marken omzetten, wat men voordeliger in Duitschland kan doen dan in Holland. Moeilijkheden levert dit niet op, daar aan „Tietz” het reuzengroote warenhuis met zijn drie etages, waarheen de meeste Hollanders trekken, een wisselbureau is verbonden. De koers was op dat oogenblik 51.000. Met enkele honderdduizend markbiljetten werd nu de ommevang door 't gebouw begonnen. 't Was vol, meer dan vol, daar Tietz slechts van 4-6 [uur] was geopend. („De overige tijd van den dag wordt gebruikt voor het tellen der Inkomsten,” beweerde een grappenmaker). Alle prijzen te noemen is natuurlijk ondoenlijk, maar dat de Hollanders hier zooveel mogelijk hun inkoop doen in Aken, zal u blijken uit de volgende voorbeelden: een prachtstrik 22.000 mark is 44 cent; een fornuis (reuzengroot en geëmailleerd) 1.000.000 mark is f 20; een motorfiets 15.000.000 mark is f 300; muziek dezelfde waarvoor men in Holland f 2 per bundel betaalt, 20.000 mark is 40 cent, enz. De wandeling door het gebouw werd besloten door een bezoek aan de restauratieafdeeling. Koffie en gebak voor 3 personen, totaal 16.000 mark is f 0,52 (fooi inbegrepen).

Van lijdelijk verzet⁹¹ tegen de Belgische bezetting heb ik in Aken niets gemerkt. Integendeel! Geen winkel was er, waar geweigerd werd aan Franschen of Belgen te leveren. In de café's zaten Duitschers en Belgen in de beste eendracht een glas bier te drinken; bij Tietz stond zelfs aangeplakt, dat aan bezettingstroepen tegen dezelfde prijzen werd geleverd als aan de Duitschers. Ook was er van afkeer tegen de koopjeshalende Hollanders niets te merken. Ik veronderstel zelfs, dat de Akenaars over het algemeen hiermee wel zijn ingenomen, daar er natuurlijk reusachtig aan wordt verdiend. Trouwens, de Duitschers zelf vormen nog steeds een groot gedeelte van het kooplustige publiek. De enorme daling van de mark heeft bij allen een koortsachtigen drang doen ontstaan, hun denkbeeldig papier-bezit om te zetten in een even denkbeeldig „zaakwaren”-bezit. Maar zoo diep denkt de Duitscher niet na en hij is al blij, dat hij zijn marken kwijt is en er iets tastbaars voor in bezit heeft gekregen. Sommige winkeliers sluiten 'n paar dagen zelfs hun zaken om zodoende, bij den enormen val der mark, nog meer te verdienen dan bij verkoop.

Om 7 uur (Duitsche tijd 6.40) ondernamen we den terugtocht naar Holland, daar voor achten het Deutsche tolambt moest zijn gepasseerd. En nu begon de ellende. Aan het „zollamt” stond een lange file personen, dol begeerig om hun 10 % „steuer” te betalen aan de Belgische bezetting. Op den terugweg zelf kregen we een goed idee van de geweldige vlucht, die de „Valuta-schweineri”, zooals de Duitscher zegt, had genomen. Te voet, per fiets, met auto en tram, zelfs met transportwagens, trok ieder, bepakt en bezakt, weer naar Holland terug. Het „zollamt” zelf was voor zoo'n reuzendrukke niet berekend. Voor een loketje van

91 In reactie op de bezetting legden mijnwerkers en fabrieksarbeiders in het Ruhrgebied massaal het werk neer.

20 cM. in 't vierkant moest één Belgische beambte de 10 % uitvoer "steuer" in ontvangst nemen en bovendien als bewijs aan ieder afgeven een kwitantie, waarop vermeld moet worden: naam en woonplaats van den persoon, aard en waarde der uit te voeren artikelen, benevens het betaald bedrag. Geen wonder, dat de stoet der wachtenden steeds in omvang toenam. Bovendien liep het naar 8 uur en op dat tijdstip werd het kantoor onverbiddelijk gesloten, terwijl dan voor den volgenden morgen 8 uur niets meer mocht worden uitgevoerd. Wie dan nog niet geholpen was, kon z'n inkoop op het zollamt achterlaten en ze er den volgenden dag weer vandaan halen.

't Was te voorzien, dat wij ook tot die gelukkigen zouden behooren. Het geweldige gedrang stelde ons echter in de gelegenheid te doen, alsof we de uitvoer-belasting betaald hadden. Een tweede beambte vertrouwde ons zeker op ons eerlijk gezicht en liet den rolboom voor ons op, zoodat we onzen weg konden vervolgen. Wel beleefden we nog een minuut van spanning, toen we door een paar Belgische soldaten een twintig meter vóór de grens een auto zagen aanhouden, daar we bevreesd waren, dat ze ook ons naar de „steuerschein" (de kwitantie van uitvoerbelasting) zouden vragen. In dat geval toch zouden onze inkoop in beslag zijn genomen en we beboet zijn met minstens honderduizend mark, maar gelukkig lieten ze ons ongemoeid, zoodat we eenige oogeblikken later gelukkig en wel in Holland waren teruggekeerd. Nog 5 procent invoerrechten betaald op het Hollandsche douanekantoor, toen de spurt er ingezet naar Heerlen, en het „valuta-reisje" behoorde tot het verleden.

Processie in Treebeek ⁹²

Mei en Juni zijn in Limburg de processie maanden. Dan wordt er in bijna ieder dorp een plechtige ommegang gemaakt. Voor het eerst heeft de Directie der Staatsmijnen dit jaar [1923] toestemming gegeven tot het houden van een processie te Treebeek, de mijnkolonie aan de Emma. Natuurlijk is hierdoor, in figuurlijken zin gesproken, veel stof opgejaagd, want daar de Katholieken hier niet in de meerderheid zijn, meenden velen hun het goed recht op een processie te moeten bestrijden. Sommigen hebben zelfs gevreesd voor manifestaties op den processiedag, doch zoover is het niet gekomen.

De processie is Zondag 3 Juni gehouden en vlot van stapel geloopt, tot verheugenis der Limburgsche katholieken, tot ergernis van hun tegenstanders en tot ergernis van sommige katholieken uit andere gewesten, die zich niet met een processie kunnen vereenigen. Want zulken zijn er ook! In de processie wordt n.l. het Allerheiligste, de Heilige Hostie, door een priester in kerkelijk gewaad meedragen. En hieraan stootten zich vele katholieken, die het een profanatie achten en meenen, dat het Allerheiligste niet op straat mag komen, maar in de kerk thuis behoort. Voor den Limburgschen katholieke, die van jongs af aan aan processies gewoon is geweest, en voor wien het katholiek geloof culmineert in een devoten ommegang, zijn deze scrupules echter geheel onbegrijpelijk. Hoe

92 'Brieven uit de Mijnstreek VI', *Nieuwsblad van Friesland/Hepkema's Courant*, 27-7-1923, nr. 60 (Avondblad).

het ook zij, de processie is gehouden en de velen, die nog nooit zoo iets hadden meegemaakt, zijn getuige geweest van een echt Limburgsch schouwspel.

Reeds des Zaterdagmiddags was de geheele Katholieke bevolking in de weer. Eerepoorten werden opgericht, vlaggen en wimpels wapperden, en langs alle straten, die gelegen waren in de route der processie, werden versieringen aangebracht. Wonder boven wonder bleef het dien nacht en ook 's Zondagsmorgens droog, zoodat niets bedorven werd.

Op den morgen van den processie-dag werd de geheele route van den omme-gang op straat aangeduid met werkelijk smaakvolle versieringen van wit en gekleurd zand, waartusschen hier en daar reusachtig groote kruisen, ook van zand, geteekend waren, terwijl dit alles werd bestrooid met een overvloed van bloemen, groen en loovers. Aan rustaltaren werd de laatste hand gelegd. Ieder, die kon, richtte voor het open raam of voor de deur een huisaltaar op, waarop kruisen, heiligenbeelden en schilderijen werden geplaatst, zoodat, toen om tien uur de stoet onder klokgelui de kerk verliet, alles in gereedheid was. Voorop gingen de leerlingen der Katholieke school, dan volgde een muziekcors, daarna wel een tweehonderd bruidjes, kleine meisjes, in 't wit gekleed, sommigen geheel gehuld in een fijn witten sluier. Een achttal grootere meisjes, gekleed in lange witte kleeren, een gouden band om het voorhoofd, het haar los op den rug, droegen statig een groot Christus-beeld, en daar weer achter rijen vrouwen, den rozenkrans optellende; enkelen, die voorbaden, terwijl de anderen monotoon de gebeden lieten volgen. Daarna weer een muziekcors met mannenkoor, dat plechtig misliederen zong waarvan de muziek op zeer schoone wijze 't deemoedig karakter van de plechtigheid deed uitkomen. En dan eindelijk het Allerheiligste, gedragen door een priester in misgewaad. Onder een troonhemel, door vier mannen gedragen, schreed hij voort, terwijl koorknappen wierookvaten zwaaiden en alom de geloovigen knielden als de Heilige Hostie (Onze-Lieve Heer, als de Limburger op vertrouwelijkken toon zegt) langs ging. Zoo had de stoet een weg van bijna 7 K.M. te gaan, alvorens hij weer zijn punt van uitgang had bereikt. De onbevooroordeelde toeschouwer was getuige van een schouwspel, dat hem beter heeft leeren kennen het karakter en den aard van den Limburger.

Postduiven⁹³

Voor al in zijn volksspelen onderscheidt 't Limburgsche volk zich van de bewoners van het noordelijk deel van ons land. Zooals in Friesland het kaatsen, hardzeilen en hardrijden, zijn hier schuttersfeesten, postduivenvlucht en wielrennen inheemsch. Aan voetballen doet men hier ook zeer veel, doch korfballen is, tenminste op het platteland, geheel onbekend. Van de postduivenvlucht wil ik in dezen brief eens iets naders vertellen. Elk rechtgeaard Limburger houdt er postduiven op na, waaraan hij de uiterste zorg besteedt. Niet zelden heeft hij aan z'n vogels een zolderkamertje afgestaan, om de beestjes maar zoo goed

93 'Brieven uit de Mijnstreek X', *Nieuwsblad van Friesland/ Hepkema's Courant*, 31-8-1923, nr. 70 (Avondblad).

Het keuren van de duiven van 'het fonds', 1946. Op het SBB-terrein werden op kosten van het Fonds voor Sociale Instellingen duiven gekweekt en ter beschikking gesteld van duivenmelkers die hun duiven tijdens de oorlog verloren hadden. RHCL, fotocollectie DSM.

mogelijk te huisvesten. Bijna elken Zondag worden er wedvluchten gehouden, niet zelden over trajecten van honderden kilometers lengte. 's Vrijdags of 's Zaterdags worden de duiven in groote, gevlochten manden weggezonden, meestal naar België of Frankrijk, waar men ook veel aan de postduivensport doet. 's Zondagsmorgens op een vooraf bepaald uur worden ze daar losgelaten, en dan verkeert gedurende zoo'n dag het ledenaantal van de duivenvereniging in de uiterste spanning. Want niet alleen zijn er voor de eerstaankomende duiven flinke prijzen beschikbaar gesteld, maar ook wordt er soms vrij zwaar gewed.

Zoals bekend is, zoekt een postduif, zodra ze in den vreemde haar vrijheid heeft verkregen, haar eigen til weer op. Aan voedsel of drinken denkt ze op zoo'n reis niet; even schijnt ze zich te oriënteren, en dan gaat het in snelle vaart linea recta op haar eigen home aan. Onbegrijpelijk is het, dat de dieren zoo maar dadelijk de juiste richting weten te bepalen, hoewel ze soms 3 à 4 honderd kilometer van haar woonplaats verwijderd zijn. En toch vergist een goede postduif zich bijna nooit. Wel komen ze soms niet terug, maar heel vaak moet de oorzaak hiervan gezocht worden in onweer (storm), roofvogels of „roofmensen”. Hoe nu zoo'n wedvlucht (de naam zegt al voldoende) wordt gehouden? De postduivenvereniging heeft domicilie gekozen in één of ander café. Daar

houdt ze haar vergaderingen, daar wordt het postduivennieuws verkondigd, aantekening gehouden van de weddenschappen, kortom daar is het middelpunt van het postduifminnende deel der bevolking. Nemen we als voorbeeld een wedvlucht, zooals hier enkele weken geleden gehouden is, van Bordeaux. Reeds 's Donderdagsavonds verschijnen de deelnemers met hun duiven in de „sociëteit”; de duiven worden van een ring voorzien, zoodat ieder z'n eigen nummer heeft. Weddenschappen worden aangegaan en op een bepaald uur wordt de lijst gesloten. In groote manden worden daarna de duiven naar 'n postduiven-vereening in Bordeaux gezonden, waarmee men in correspondentie staat, en daar zorgt men er voor, dat de duiven 's Zondags op een afgesproken uur „gelost” worden.

Zoo'n Zondag is in erge mate spannend voor de leden. Reeds vroeg verzamelen ze zich in hun stam-café, om de klokken in ontvangst te nemen. Dit zijn uurwerken, die in vorm en grootte veel overeenkomst toonen met een sigarenkistje. Ze loopen volkomen gelijk en zijn geheel afgesloten. Alleen de wijzerplaat is zichtbaar. Degene die zoo'n klok in bezit heeft, kan er dus onmogelijk fraude mee plegen. Daarna spoedt ieder zich naar huis, om de terugkomst der duiven af te wachten. De ingang tot de til is door draaibare tralies zoo ingericht, dat de duiven wel in de til kunnen komen, maar haar niet weer kunnen verlaten. Onafgebroken, uren achtereensoms, staart men de lucht in en houdt men het plat in 't oog, want enkele seconden verschil kan winst of verlies tengevolge hebben. Zoodra een duif binnen is, wordt ze gevangen en van den ring ontdaan. Door een gleuf wordt de ring in den tijdmetre geworpen, waarop het uurwerk oogenblikkelijk stilstaat, zoodat de juiste tijd van komst automatisch is genoteerd.

Na afloop vereenigt men zich in het afdeulingsgebouw. De verschillende leden wonen natuurlijk niet allen vlakbij, zoodat de eene duif langer afstand moet afleggen dan de andere. Volgens een zoo nauwkeurig mogelijke schaal worden die verschillen weggewerkt, zoodat men dan kan uitrekenen, welke duiven het vlugst den afstand hebben afgelegd. De prijzen worden uitbetaald, de weddenschappen geregeld, en de vlucht heeft zoo veel stof tot praten opgeleverd, dat de kelen dorstig zijn geworden. Een remedie daartegen is gelukkig zeer dichtbij, en onder 't genot van meerdere glazen bier wordt de tijd heel gezellig gesleten, zoodat het sluitingsuur is aangebroken, voor men er aan denkt. In heel wat minder rechte lijn, dan z'n diertjes dat hebben gedaan, zoekt menig duivenliefhebber zijn huis weer op. 't Is dus te begrijpen, dat vele huismoeders minder ingenomen zijn met de duivenliefhebberij hunner echtgenooten.

Schuttersfeesten ⁹⁴

Nog meer dan de duivenvlucht mag zich de schutterij in de gunst van de Limburgsche bevolking verheugen. Zoo ergens, dan blijkt wel hierbij het verschil in mentaliteit tusschen de bevolking van Limburg en die van onze Noordelijke

94 'Brieven uit de Mijnstreek XI', *Nieuwsblad van Friesland/ Hepkema's Courant*, 7-9-1923 (Avondblad).

provinciën. Hoe zoudt gij het b.v. vinden, lezer, een deel van uw Zondag te besteden aan exerceren en marcheeren; u te oefenen in het hanteeren van een groot, ouderwetsch en buitengewoon zwaar geweer; gedrild te worden door een „generaal”, die in het dagelijksch leven misschien uw klee- of schoenmaker is, maar die het in zijn diensttijd gebracht heeft tot sergeant, waardoor hij dus volkomen thuis is geworden in de geheimen der hoogere krijgskunde?

En dan daarbij gekleed te zijn in een uniform, die sterk doet herinneren aan den Napoleontischen tijd? Hier geldt dus wel het spreekwoord: „‘s lands wijs, ‘s lands eer”. Want niet alleen vindt de Limburger dit iets heel gewoons, maar hij doet het met geheel zijn hart en met een enthousiasme, een betere zaak waardig. Als schooljongen geniet hij van schuttersoptochten en schuttersfeesten; welk een eer reeds, voor zijn ouderen broer of zijn vader het geweer te mogen dragen (n.l. een last, waaronder hij gebukt moet gaan). En dan als jongeling! Hoe verteert hij van jalouzie, als zijn oudere makker is ingelijfd, terwijl hij zelf nog niet mee mag doen. Wat voor den Germaanschen jongeling het schild was, is voor hem het geweer. Het is de bevestiging, het van zijn man-zijn. Pas nu, nu hij voor ‘t geheele dorp is ingelijfd bij de volwassenen, staan de daarbij behorende genoegens voor hem open. Lid der schutterij! Het geeft hem een streep (en welk een streep) vóór bij de dorps-schoonen, het opent voor hem de deur der balzaal, het geeft hem het recht, in den kring der volwassenen zijn potteken bier te drinken en een pandoertje te leggen in de „staminé”.

Met hart en ziel legt hij zich toe op het verkrijgen van een veerkrachtigen tred, van een krijgshaftige houding. Hij leest de bevelen van den „generaal” van diens lippen, volgt ze op met ‘n bewonderenswaardige stiptheid; een pluimpje, in het publiek gegeven, doet hem blozen van genoegen en opent voor hem roemvolle perspectieven. Zooals Napoleons soldaten droomden van den marschalsstaf, ziet hij in ‘t verschiet den koningsmantel wenken. Schutterskoning te worden, ziedaar zijn droom. Kunstmatig wordt zijn enthousiasme aangekweekt door het houden van schuttersfeesten. De benaming „feest” zegt hier niets. Het is voor hem wat het examen is voor den aanstaanden onderwijzer, wat de huwelijksdag is voor den bruidegom. Geen oogenblik mag op zoo’n dag zijn aandacht verflauwen. Zijn uniform moet in de puntjes zijn, z’n wapen moet blinken als het oorijzer van een Friesche boerin, zijn houding zij als die van een overwinnaar eener taai verdedigde stad. Want niets ontsnapt aan het alziend oog der jury-leden. Niets mag hun ook ontgaan, want eeretekenen zijn beschikbaar gesteld voor: a. den besten schutter (den schutterskoning); b. den besten generaal; c. de mooiste generaals-uniform; d. de krijgshaftigste houding; e. het best marcheeren; f. het mooiste de wei binnenkomen; g. den besten tamboer; h. de mooiste uniformen, enz. enz.

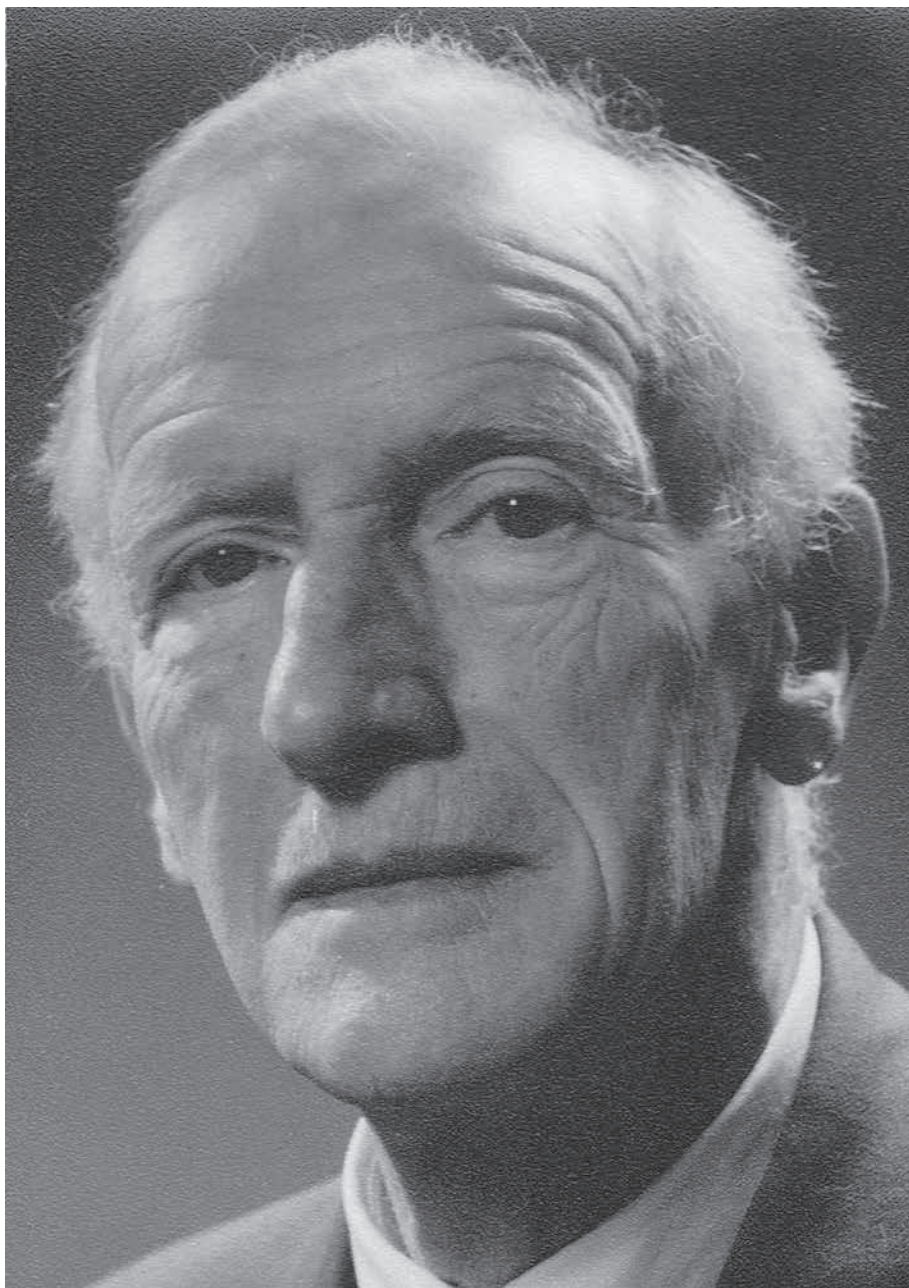
Geen onderdeelje is vergeten. En als ik u daarbij dan nog vertel, dat de eer der schutterij identiek ‘s met de eer van het dorp, dan zult ge beseffen, hoe verantwoordelijk het is, lid der schutterij te zijn. Geen wonder, dat elk zich beijvert, de bevelen van zijn „generaal” stipt na te komen, daar de reputatie van het dorp er mee staat en valt. Een goede „generaal” wordt dan ook op de handen

gedragen en geen geldelijk offer acht men te groot, om hem maar aan zich te binden. Want aan alle kanten dreigt gevaar van concurrerende vereenigingen, die elk middel te baat nemen, om haar bevoorrechte zuster den „generaal” af te troggelen. Hierdoor zijn dorpsveeten ontstaan, wier oorzaak niet meer is na te vorschen, maar die desalniettemin overgaan van geslacht op geslacht en die zich niet zelden uiten in meer of minder bloedige ontmoetingen.

Na den generaal is diens uniform een voorwerp van bijzondere verzorging, want hierin weerspiegelt zich niet alleen de eer van het dorp, maar treden vooral de dorpsfinanciën op den voorgrond. Kwistig bestikt met gouddraad, bekroond met gouden tressen en voorzien van gouden borduursel, overtreft ze niet zelden de uniformen van een echten generaal in hoog tenu, en vertegenwoordigt ze vaak een waarde van ettelijke honderden guldens. Late de „montage” van zoo'n uniform dan ook strijden met de eenvoudigste beginselen der aethetica, men is gevrijwaard voor de grofste beleediging, die een schutterij en daardoor dus het dorp kan worden aangedaan, n.l. de benaming: een kale generaal (kaal hier in de beteekenis van schorem⁹⁵ s.v.p.).

Zooals u uit bovenstaande reeds hebt begrepen, is een schuttersfeest de clou van het seizoen. Uit wijden omtrek komen de schutterijen samen; te paard, in Jan Pleiziers, met vrachtauto's trekken ze naar het feestvierende dorp; onder tromgeroffel en fanfares marcheeren ze de feestelijk versierde wei binnen en den geheelen dag weerklinken de militair-korte bevelen der aanvoerders, knallen de schoten uit de geweren der elkaar bekampende schutters, en is het een drukte en gewoel, zooals een meer flegmatisch aangelegd bewoner van onze Noordelijke provinciën zich niet kan voorstellen. Vooral het prijs-schieten mag zich in de algemeene belangstelling verheugen en de schutterskoning wordt door zijn dorpsgenooten op de handen gedragen. Hij toch is het, die de eer van zijn dorp heeft opgehouden. Zijn naam en die zijner woonplaats zijn op aller lippen, ieder dient hem op zijn wenken, terwijl hij geëerd wordt als een regeerend vorst. En is hij dan bovendien nog een „vrije jongen”, dan zijn de gevolgen zijner overwinning niet te overzien. Hier geldt met recht: „aan elken vinger een”; de dorps-schoonen vechten om hem, hij kan te kust en te keur gaan en menige vrij-age is door hem, vaak onwetens en onwillens verbroken. Verwickelingen zonder tal zijn het gevolg van zijn overwinning, en niet zelden loopen deze af met bloedneuzen, blauwe oogen, of erger. Maar desondanks: „Leve de Schutterij!”

95 Armoedzaaier.

Ir. David Cornelis van Schaik, 1958. Foto genomen door F. Lahaye, afkomstig uit fotoalbum Wim van Schaik. Collectie Ed de Grood.

Lucie Bastiaens

'Hij, die zijn naam voor eeuwig verbond aan de Sint-Pietersberg'. Ir. David Cornelis van Schaik (1888-1972) en de wording van een natuurmonument¹

Wie aan Maastricht denkt, denkt aan de Sint-Pietersberg. Jaarlijks bezoeken vele toeristen de berg voor een rondleiding door een van de grottenstelsels, als begin- of eindpunt van het 'Pieterpad', of vanwege het natuurschoon. Toch is de waardering voor de cultuurhistorische elementen, voor de bijzondere flora en fauna, en voor de recreatieve betekenis van de berg niet zomaar ontstaan. In de diverse organisaties die zich daar in de loop van de twintigste eeuw mee zijn gaan bezighouden, trekt één persoon in het bijzonder de aandacht: ingenieur David Cornelis van Schaik. Aan het eind van de jaren 1920 kwam Van Schaik door werkgerelateerde opdrachten in contact met de Sint-Pietersberg. Deze kreeg hem al snel in zijn greep. Van Schaik's fascinatie voor de berg uitte zich in een onnavolgbare toewijding en inzet om hem meer bekendheid te geven en hem te beschermen en te behouden. Dit artikel gaat over de rol van Van Schaik in het propageren en beschermen van de Sint-Pietersberg. Deze rol kon hij vervullen door het uitgebreide netwerk dat hij opbouwde. Intrigerend daarbij is dat hij enerzijds als natuurbeschermer inging tegen de uitbreiding van de cementindustrie, terwijl hij anderzijds, vooral in zijn latere leven, ook financiële steun van de ENCI accepteerde om zijn werk over de Sint-Pietersberg voort te zetten. Het is één van de paradoxen rond Van Schaik, zoals zal blijken uit het navolgend overzicht van zijn werkzaamheden.

Een protestantse 'Hollander' in de greep van de Sint-Pietersberg

David Cornelis van Schaik werd geboren op 13 oktober 1888 in Rotterdam.² Als elektrotechnisch ingenieur maakte hij in 1927 kennis met de onderaardse wereld van de Sint-Pietersberg, nadat hij van de N.V. Kalkmergel-Mij 'Sint Pietersberg', een bedrijf dat kalkmergel afgroef aan de westkant van de berg, een opdracht had verworven om een tunnel aan te leggen.³ De bouw van deze 'Van Schaik-tunnel' duurde tot 1931. Van Schaik had als elektrotechnicus eerder meegewerkt aan de bouw van een kabelbaan over de berg om de mergel te vervoeren. Het aanleggen van een tunnel betekende dat hij zich moest gaan verdiepen in de mijnbouwkunde. De onderaardse wereld van de Sint-Pietersberg ging hem fas-

1 Dit artikel is gebaseerd op mijn bachelorscriptie *'Hij, die zijn naam voor eeuwig verbond aan de Sint Pietersberg'. Ir. David Cornelis van Schaik, de wording van een icoon* (Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen Universiteit Maastricht 2012). Het citaat in de titel is ontleend aan het bericht naar aanleiding van het overlijden van Van Schaik, ere-bestuurslid van de VVV Maastricht, in het jaarverslag van VVV Maastricht 1972/1973: RHCL, archief VVV Maastricht, 21.393, doos 1: 'Jaarverslag 1972/1973', 9.

2 Gemeentearchief Rotterdam, Digitale stamboom, 'Willem Cornelis Loran van Schaik': <http://rotterdam.digitaalstamboom.nl/detailx.aspx?p=15750610&ID=264774&book=G&role=C&page=4,14-5-2012>.

3 E.M. Kruytzer, 'Uit eigen kring. Ir. D.C. van Schaik 80 jaar', *Natuurhistorisch Maandblad* 57 (1968) 150.

Ingang van de tunnel, de aanleg van de tunnel is hier al behoorlijk gevorderd. Er is al een spoor te zien, met een dieseltreintje erop dat wagonnetjes met mergel vervoert. Collectie Jan Spee.

cineren, zo schreef hij later: ‘Wanneer men voor het eerst het warnet van onderaardsche gangen betreedt, maakt dit, mede door de daar heerschende diepe duisternis, een wonderlijken en machtigen indruk’.⁴ En elders: ‘Ik werd bezeten door de berg, in de goede zin van het woord dan. Ik moest en zou weten wat hij herbergde aan geheimzinnige gangen, vleermuizen, fossielen en wat al niet’.⁵

In 1930 verhuisde Van Schaik met zijn vrouw en zes kinderen naar Maastricht, en later naar Heer.⁶ Het geloof speelde in het gezin Van Schaik een belangrijke rol, maar zijn lidmaatschap van de Nederlands Hervormde Kerk lijkt zijn activiteiten in het zeer katholieke Zuid-Limburg niet te hebben belemmerd. Door zijn regelmatige bezoeken aan de berg in verband met zijn werk werd Van Schaik een bekende voor de inwoners van het dorp Sint-Pieter. Door bij hen langs te gaan en af en toe een praatje te maken, raakte men aan hem gewend en ging men hem accepteren. Op de buitenwereld maakte Van Schaik de indruk van een zeer beschaafde, fatsoenlijke en vriendelijke man. Door zijn intellectuele achtergrond en kennis kreeg hij bovendien naamsbekendheid en status. Niemand had

4 Ir. D.C. van Schaik e.a., *De Sint Pietersberg: met aanvullend gedeelte van 1938-1983* (Thorn 1983; oorspr. 1938) 49.

5 ‘Morgen afscheid in Kasteel Neercanne. Limburgs Landschap verliest ir. D. van Schaik, ontdekker van de interne St. Pietersberg’, *De Nieuwe Limburger* 28 januari 1970.

6 RHCL, GA Maastricht, H241 Heer, bevolkingsregister 1921-1940, nr. 18, folio 1962 t/m 1991 en Rik Valkenburg, *Ondergronds Verzet: illegale transporten door de grotten van de Sint Pietersberg-Maastricht in 1940-1944. Maastricht in oorlogstijd* (Utrecht 1994) 56.

Het gezin Van Schaik, 1920. Foto afkomstig uit fotoalbum Wim van Schaik. Collectie Ed de Grood.

zich eerder zo verdiept in de gangenstelsels van de Sint-Pietersberg; men zag Van Schaik daarom als iemand die 'iets te melden' had.⁷

Door de economische crisis kon Van Schaik na het voltooiën van de tunnel in 1931 moeilijk werk vinden. Hij kreeg wel een aantal opdrachten als technisch adviseur en schreef artikelen voor allerlei tijdschriften. In deze periode begon hij zich verder in de Sint-Pietersberg te verdiepen. Zijn interesse in de berg zette hij om in werk door stukken te schrijven voor verschillende kranten en tijdschriften en regelmatig lezingen te geven.⁸ In 1935 publiceerde Van Schaik zijn eerste boekje over de Sint-Pietersberg: *De onderaardse gangen in de Sint Pietersberg: geïllustreerde beschrijving van het Noordelijk gangencomplex*. Dit was zijn eerste poging om de Sint-Pietersberg meer bekendheid te geven. In de jaren daarna bracht Van Schaik meer soortgelijke boekjes uit.

In de jaren 1930 deed Van Schaik meerdere keren onderzoek in archieven in Parijs.⁹ Bij de aanleg van de tunnel had hij gebruik kunnen maken van afschriften van oude Franse tekeningen die zich in het gemeentearchief van Maastricht bevonden. Deze tekeningen waren tijdens de Franse bezetting van Maastricht aan het eind van de achttiende eeuw gemaakt door Franse ingenieurs en bleken erg nauwkeurig. In Parijs vond Van

7 Interviews met Ed de Grood, 27-4-2012, te 's-Gravenvoeren, Henri Ceha, 12-5-2012, te Swier en Ton Henrar, 22-5-2012, te Maastricht.

8 RHCL, collectie Ir. D.C. van Schaik, 21.170A, inv. nr. 2: Verschillende briefwisselingen.

9 *Ibidem*, inv. nr. 152: 'Rapport november 1933', 1-2.

Schaïk meer stukken en tekeningen van Maastricht en de Sint-Pietersberg, inclusief Fort Sint Pieter.¹⁰ Daarop mocht hij op kosten van de gemeente Maastricht verder onderzoek doen. In 1933 leidde dit tot een rapport voor de gemeente Maastricht over zijn bevindingen.¹¹ Tot 1936 reisde hij nog zes keer terug naar Parijs om onderzoek te doen.¹² Het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen had hem daarvoor een rijkssubsidie toegekend.

Van Schaïks pogingen om van zijn fascinatie voor de Sint-Pietersberg zijn werk te maken, kwamen langzaam maar zeker van de grond. In 1933 kreeg Van Schaïk van de ENCI (Eerste Nederlandse Cement Industrie, groef vanaf 1926 kalkmergel af) opdracht om foto's te maken van opschriften in het gangenstelsel Slavante. De ENCI wilde deze gangen volspuiten met een mengsel van water en afvalstoffen, waardoor de opschriften op de wanden verloren zouden gaan. Veel van de opschriften waren afkomstig van de paters van het klooster Slavante. Door ze te fotograferen konden ze enigszins bewaard blijven.¹³ Deze opdracht leverde Van Schaïk geld op dat hij hard nodig had, en bood hem een kans om de ondergrondse wereld van de Sint-Pietersberg beter te leren kennen.

De opdracht stond aan het begin van een levenslange, maar dubbelzinnige relatie tussen Van Schaïk en de ENCI. Veel van Van Schaïks werkzaamheden hingen direct of indirect samen met de activiteiten van de ENCI. Zo kwam Van Schaïk naar aanleiding van vergunningaanvragen van de ENCI tot uitbreiding van de afgraafgebieden in een aantal commissies terecht. Bovendien speelde de ENCI een rol in de erkenning voor Van Schaïk. Tegelijkertijd bestreed Van Schaïk de werkzaamheden van de ENCI, omdat die de door Van Schaïk zo geliefde berg lieten verdwijnen. Zo ontstond er een relatie vol tegenstrijdigheden, die hoge eisen stelde aan Van Schaïks diplomatieke vermogens.

Natuurhistorisch Genootschap en Limburgs Landschap

In de jaren 1930 bouwde Van Schaïk een netwerk op in elitekringen in Zuid-Limburg door deel uit te gaan maken van twee belangrijke organisaties, het Natuurhistorisch Genootschap Limburg en de Stichting het Limburgs Landschap. Het Natuurhistorisch Genootschap was in 1910 opgericht door rector J. Cremers, J. van Tien en A. de Wever. In 1912 begon het met de uitgave van het *Natuurhistorisch Maandblad* en stichtte het een Natuurhistorisch Museum in Maastricht.¹⁴ Van Schaïk werd in mei 1930 lid van het Genootschap.¹⁵ Zijn betrokkenheid blijkt uit de verslagen van de maandvergaderingen in het

¹⁰ *Ibidem*, 2.

¹¹ *Ibidem*, 2-4.

¹² *Ibidem*, inv. nr. 148: Archiefonderzoek Parijs, algemeen overzicht.

¹³ Valkenburg, *Ondergronds Verzet*, 19-20; E. Staal, 'Ondergronds natuurbeschermen. Zoon van medegondlegger Limburgs Landschap vertelt', *Limburgs Landschap zomer* (2002) 12-17, 14; interview Henri Ceha, 12-5-2012 te Swier.

¹⁴ Natuurhistorisch Museum Maastricht, 'Biografische schets van Rector Cremers': <http://www.nhmmaastricht.nl/nederlands/nieuws/nieuwsarchief03b.htm>, 17-5-2012.

¹⁵ Natuurhistorisch Genootschap Limburg, 'Vergadering's notulen', *Natuurhistorisch Maandblad* 19 (1930) 52.

Van Schaik tussen zijn geliefde natuur, 1941. Foto afkomstig uit fotoalbum Wim van Schaik. Collectie Ed de Groot.

Natuurhistorisch Maandblad: in de jaren 1930 woonde hij als een van de weinige leden bijna iedere maandvergadering bij. Ook op andere wijze raakte hij bij het Genootschap betrokken. Van Schaik nam regelmatig dingen mee die hij in de natuur of in de Sint-Pietersberg had gevonden, zoals fossielen. Bovendien ging hij artikelen schrijven voor het maandblad.

Door zijn werk in de berg maakte Van Schaik kennis met de vleermuizen. Om deze diertjes te bestuderen was hij uren in de gangen te vinden, al fotograferend, meestal samen met zijn zoon.¹⁶ Bij het Natuurhistorisch Genootschap leerde Van Schaik J. Cremers en G.H. Waage kennen, pioniers op het gebied van het vleermuizenonderzoek. In de jaren 1930 hielp Van Schaik, die de gangenstelsels ondertussen goed kende, Waage regelmatig bij het zoeken naar vleermuizen.¹⁷ Vanaf 1937 startte er langdurig onderzoek naar allerlei aspecten van de vleermuizen. Van Schaik kwam in contact met de broers Pieter en Leo Bels, studenten biologie in Utrecht, die beiden lid werden van het Natuurhistorisch Genootschap.¹⁸ Zij gingen vleermuizen ringen en begonnen met experimenten. Vanwege zijn kennis van de berg en interesse voor de vleermuizen ging Van Schaik vanaf december 1938 mee op excursies.¹⁹ Voor het maken van tochten en

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Zie het artikel van Marjolein Bax in dit jaarboek.

¹⁸ Natuurhistorisch Genootschap Limburg, 'Vergadering's notulen', *Natuurhistorisch Maandblad* 26 (1937) 133.

¹⁹ Aldo Voûte en Wim Bongers, 'De vroege geschiedenis van het vleermuisonderzoek in Zuid-Limburg. Ter nagedachtenis aan een stel oude SOKken', *SOK mededelingen* 36 (2001) 20.

het vangen en levend versturen van vleermuizen kregen ook andere geïnteresseerden hulp van Van Schaïk. De waardering voor Van Schaïks bijdrage blijkt uit de naar hem vernoemde vleermuizensoort *Notoedres vanschaiki*.²⁰ Vanaf 1939 schreef Van Schaïk diverse stukken over de vleermuizen in het *Natuurhistorisch Maandblad* en in andere tijdschriften.

In 1931 namen mr. P.G. van Tienhoven (bestuurslid en later voorzitter van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten)²¹ en baron jhr. mr. M.W. Michiels van Kessenich (vanaf 1937 burgemeester van Maastricht) het initiatief voor de oprichting van een stichting voor natuur- en landschapsbehoud: de Stichting het Limburgs Landschap.²² Van Schaïk stond bij de oprichting vooraan in de rij van geïnteresseerden. Het bestuur benoemde hem tot inspecteur. Van Schaïk zelf zei daar later over:

Er moest iemand zijn om te zorgen voor het contact tussen onze gesprekken en onderzoeken en de werkelijkheid. Dat niet alleen. Ik moest adviseren als het bestuur aankopen wilde doen. Ik moest aanvragen onderzoeken voor afgravingen en deed er meteen administratief werk bij.²³

Van Schaïk deed zo zijn intrede in een eliteclub bestaande uit gouverneurs, barons, directeuren en intellectuelen. Later werd Van Schaïk secretaris en lid van het algemeen bestuur. Dit laatste bleef hij tot zijn 82ste.²⁴ De betrokkenheid van Van Schaïk blijkt uit het feit dat bijna alle stukken in het *Jaarverslag over 1943-1944-1945* van zijn hand waren. Daarin vestigde hij nadrukkelijk de aandacht op het belang van het behoud van natuur en landschap.²⁵ Met de bestuursleden Michiels van Kessenich en ir. C.F. Egelie (hoofdingenieur van Rijkswaterstaat in Limburg en vanaf 1940 hoofdingenieur-directeur van Provinciale Waterstaat in Limburg) maakte Van Schaïk in de jaren 1940 deel uit van een speciale commissie binnen de stichting die zich bezighield met de afgraving van de Sint-Pietersberg door de ENCI.²⁶ In 1948 had de ENCI een concessie aangevraagd voor een grote uitbreiding van het afgraafgebied. Namens Limburgs Landschap schreef Van Schaïk als reactie op deze aanvraag brieven aan verschillende ministeries om te wijzen op het belang van het gebied voor biologisch, geologisch, geografisch en paleontologisch onderzoek. Daarnaast moest men de functie van de Sint-Pietersberg als recreatiegebied niet verge-

20 *Ibidem*, 24.

21 E. Pelzers, 'Tienhoven, Pieter Gerbrand van (1875-1953)', *Biografisch Woordenboek van Nederland: 1880-2000* (1994): <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/tienhoven>, 20-5-2012.

22 E. Staal en I. Vos, *Het verhaal achter ... Jubileumboek t.g.v. het 75-jarig bestaan van Stichting Het Limburgs Landschap* (2006) 5.

23 'Morgen afscheid in Kasteel Neercanne. Limburg Landschap verliest ir. D. van Schaïk, ontdekker van interne St. Pietersberg', *De Nieuwe Limburger* 28 januari 1970.

24 *Ibidem*.

25 RHCL, collectie Ir. D.C. van Schaïk, 21.170A, inv. nr. 157: 'Jaarverslag 1943-1944-1945'.

26 *Ibidem*, 8.

ten.²⁷ Door zijn betrokkenheid bij Limburgs Landschap kon Van Schaïk zich inzetten voor het behoud van de Sint-Pietersberg.

Overigens werd Limburgs Landschap ook door de ENCI gesteund met financiële bijdragen, bijvoorbeeld voor de aankoop en restauratie van het zeer vervalen Kasteel Neercanne.²⁸ Daaruit blijkt dat de ENCI ook relaties onderhield met organisaties die tegen de afgravingen van de ENCI waren. Van Schaïks rol in het behoud van berg hoefde dus niet per se strijdig te zijn met zijn activiteiten voor de ENCI.

In 1938 resulteerde Van Schaïks liefde voor de Sint-Pietersberg in de uitgave van een bundel over verschillende waardevolle elementen van de berg, simpelweg *De Sint Pietersberg* geheten. Met dit boek hoopte Van Schaïk bij te dragen aan de waardering voor de berg.²⁹ Aan het boek werkten verschillende specialisten mee. De meeste kende hij via het Natuurhistorisch Genootschap. Van Schaïk droeg het boek op aan het Genootschap, waar hij het naar eigen zeggen aan te danken had:

[...] mijn zeer bijzondere belangstelling voor het natuurleven in Zuid-Limburg, die één was met mijn afhankelijkheid aan het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, [heeft] mij aangezet om tot een, op verschillende gebied zooveel mogelijk omvattende beschrijving van den Sint Pietersberg te geraken. Dat ik daarbij een zóó spontane en welwillende medewerking van deskundigen op verschillend gebied heb mogen onder vinden, heeft mij de samenstelling wel heel gemakkelijk gemaakt.³⁰

Door de publicatie van *De Sint Pietersberg* bracht Van Schaïk niet alleen de berg onder de aandacht, maar ook zichzelf. Men erkende het boek direct als standaardwerk en Van Schaïk als dé kenner van de berg.³¹ Hij had het echter niet alleen tot stand gebracht. Zijn netwerk had hem in staat gesteld om het te publiceren. Net als Limburgs Landschap was het Natuurhistorisch Genootschap een ingang voor Van Schaïk om toegang te krijgen tot de intellectuele elite van Limburg. Overigens werden de belangrijke posities in organisaties als Limburgs Landschap en het Natuurhistorisch Genootschap veelal door dezelfde mensen bekleed. Bovendien was een aantal leden werkzaam bij de ENCI.³² Hun lidmaatschap laat wederom zien dat de ENCI, ondanks tegengestelde belangen, op goede voet stond met organisaties die zich tegen de verdere afgraving van de Sint-Pietersberg verzetten.

27 J.Th.M. Rokx, *Belgisch-Nederlandse Wetenschappelijke Commissie ter bescherming van de Sint Pietersberg* (Utrecht 1978) 17.

28 Archief ENCI, opschrift doos 290: Brief Stichting Limburgs Landschap, 22-4-1950.

29 Van Schaïk e.a., *De Sint Pietersberg*, 19-20.

30 *Ibidem*, 19. Dit bleef in het Genootschap niet onopgemerkt: 'Vergadering's notulen', *Natuurhistorisch Maandblad* 27 (1938) 88.

31 J. Nypels, 'De St .Pietersberg', *Natuurhistorisch Maandblad* 27 (1938) 89-92.

32 Natuurhistorisch Genootschap Limburg, 'Lijst der leden van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg', *Natuurhistorisch Maandblad* 19 (1930) 5, en Natuurhistorisch Genootschap Limburg, 'Vergadering's notulen', *ibidem* 39 (1950) 14.

De 'Commissie St. Pietersberg'

In 1938 riep de gemeente Maastricht een 'Commissie St. Pietersberg' in het leven, met als taak: 'het opstellen van een plan, dat, uitvoerbaar in werkverschaffing, het hoogst mogelijk nuttig recreatief rendement ontleent aan den St. Pietersberg voor de stedelijke bevolking'.³³ Het hoofddoel was dus de Sint-Pietersberg op de kaart te zetten als recreatieve trekpleister. Van Schaik werd aangesteld als adviserend lid van de commissie.³⁴ Mogelijk achtte men hem onmisbaar door zijn zojuist verschenen boek *De Sint Pietersberg*. De commissie was samengesteld door burgemeester Michiels van Kessenich, die Van Schaik al langer kende door zijn werk voor Limburgs Landschap. De grote betrokkenheid van Michiels van Kessenich blijkt uit het feit dat hij bijna alle vergaderingen van de commissie voorzat, hoewel hij niet de officiële voorzitter was. Michiels van Kessenich vormde een belangrijke schakel in Van Schaiks netwerk, dat dus ook hier weer een belangrijke rol lijkt te hebben gespeeld in zijn activiteiten voor de Sint-Pietersberg. Uit de notulen van de commissie blijkt dat de leden zich niet alleen bezighielden met de recreatie, maar zich tevens bekommerden om de bescherming en het behoud van de natuur op de berg. Van Schaik was daarin zeer gedreven. Zo stelde hij voor een stichting tot instandhouding van de Sint-Pietersberg in het leven te roepen. Hij merkte daarbij op 'dat men toch ook moet denken aan de ondergrondse wereld'.³⁵

In de opdracht van de commissie ging het niet in de eerste plaats om de ENCI, maar zij kon uiteraard niet om de aanwezigheid van de ENCI heen, zeker niet nadat het bedrijf in april 1939 een vergunning had gekregen voor een flinke uitbreiding van het afgraafgebied. Overigens werd die uitbreiding door de Duitse bezetters later weer beperkt.³⁶ De commissie kreeg een belangrijke rol in deze vergunningenkwestie. Zij werd betrokken bij het provinciaal overleg over de Sint-Pietersberg en de te verlenen afgraafvergunningen voor de ENCI.³⁷ In haar eindrapport van 8 mei 1942 beschreef de commissie waar volgens haar de grenzen van het afgraafgebied moesten liggen. Deze gebieden zouden na afgraving 'natuurruimte' moeten worden.³⁸ Ook in dit eindrapport blijkt weer dat de commissie niet alleen aandacht had voor de recreatieve aspecten, maar ook voor de natuurbescherming. De veronderstelling ligt voor de hand dat dit mede onder invloed van Van Schaik was gebeurd.³⁹

Terwijl Van Schaik zich in de Commissie St. Pietersberg bezighield met de begrenzing van het afgraafgebied van de ENCI, werkte hij ook in opdracht van

33 RHCL, archief Secretarie Maastricht, 20.007C, doos 1979: Notulen eerste vergadering op 28-10-1938.

34 *Ibidem*: Brief gemeente Maastricht commissieleden 19-10-1938.

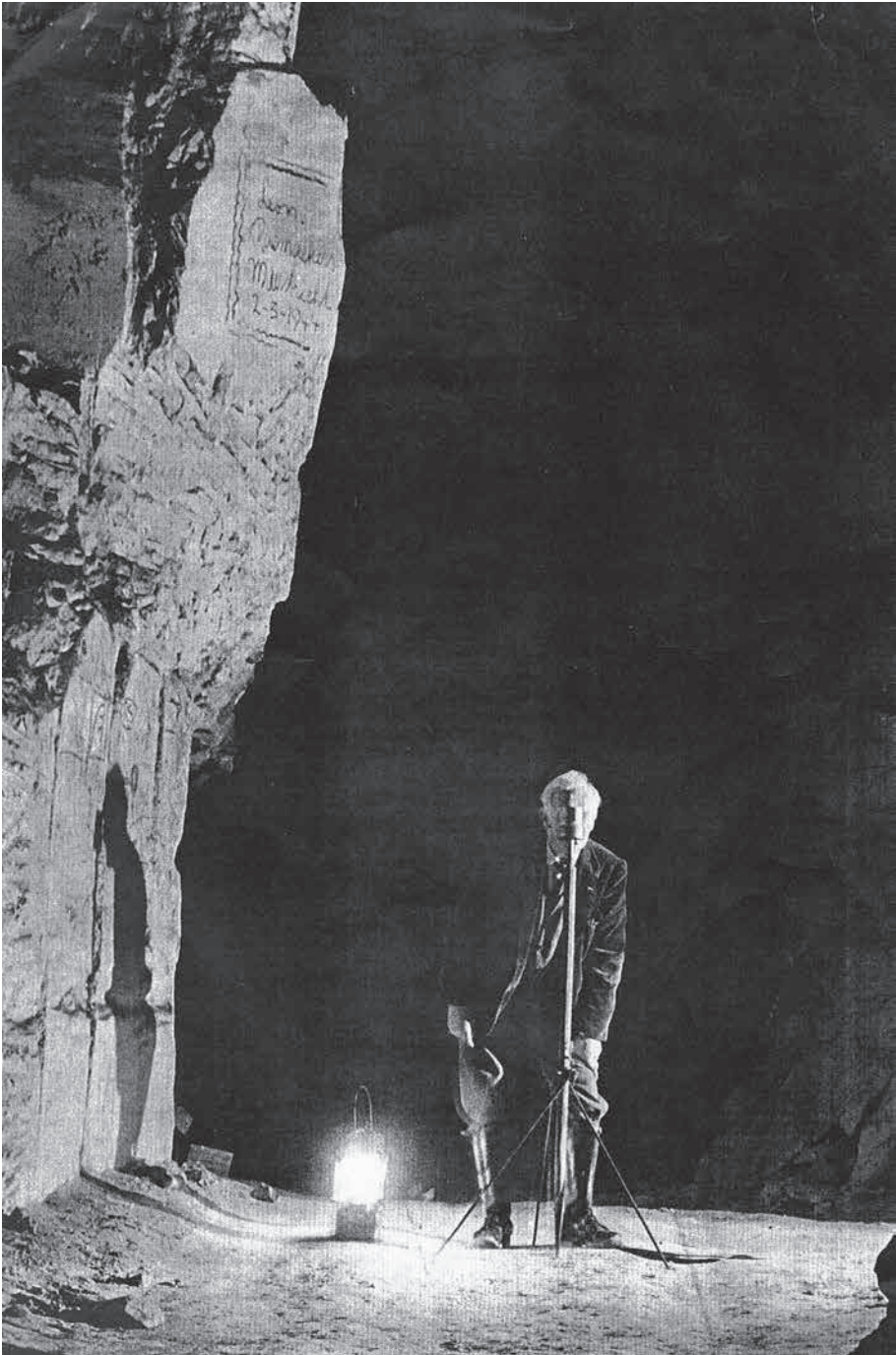
35 *Ibidem*: Notulen tweede vergadering op 07-12-1938.

36 A. Nieste, *70 jaar ENCI. Van mergel tot cement. 1926-1996* (Maastricht 1996) 131.

37 RHCL, archief Secretarie Maastricht, 20.007C, doos 1979: Bespreking Sint Pietersberg Commissie op het Provinciaal Gouvernement, 18-4-1941.

38 RHCL, collectie Ir. D.C. van Schaik, 21.170A, inv. nr. 13: 'De Toekomst van den Sint Pietersberg' 8-5-1942.

39 RHCL, archief Secretarie Maastricht, 20.007C, doos 1979: Brief van de commissie aan de burgemeester, 12-9-1942.

Van Schaik aan het werk. Foto afkomstig van Wim van Schaik. Collectie Henri Ceha.

de ENCI zelf. In 1934 had Van Schaïk al geprobeerd tot een kartering te komen van het gangenstelsel Zonneberg. Deze poging was niet echt van de grond gekomen.⁴⁰ In 1939 kreeg hij van de ENCI opdracht om opmetingen te verrichten in dit stelsel.⁴¹ Uit Van Schaïks gelijktijdige betrokkenheid bij de Commissie St. Pietersberg en de ENCI blijkt de dubbelzinnigheid van zijn relatie met de ENCI.

De Vereniging voor Vreemdelingenverkeer Maastricht

Van Schaïks activiteiten beperkten zich niet tot natuurbehoud. Als lid van de Commissie St. Pietersberg pleitte hij voor het aantrekken van toeristen van buitenaf.⁴² De Vereniging voor Vreemdelingenverkeer Maastricht (VVV) ging zich vanaf eind 1939 inzetten om toeristen naar de Sint-Pietersberg te trekken. Van Schaïk gaf toen al rondleidingen door de gangenstelsels. Hij schreef ook artikelen voor het tijdschrift van de ANWB *De Toeristenkampioen*.⁴³ In 1941 benoemde de VVV Van Schaïk tot bestuurslid.⁴⁴ In het VVV-bestuur spande Van Schaïk zich in om de Sint-Pietersberg als recreatieve trekpleister op de kaart te zetten. Hij werd lid van de Exploitatatiecommissie die belast was met het beheer van de Zonneberg, het gangenstelsel waarvoor de VVV op 1 juni 1941 van de ENCI een exploitatievergunning had gekregen.⁴⁵ Dat de ENCI deze vergunning gaf, laat zien dat zij op goede voet stond met de VVV.⁴⁶ Toch blijkt er weer een dubbelzinnigheid in de relatie te bestaan, aangezien de VVV protesteerde tegen de concessieaanvraag van de ENCI in 1939.⁴⁷

Dankzij de inzet van Van Schaïk kreeg de VVV in 1943 ook een exploitatievergunning voor het noordelijk gangenstelsel (dit was niet van de ENCI, maar grotendeels van het Rijk).⁴⁸ In dat jaar begon zij met het rondleiden van toeristen.⁴⁹ Na een onderbreking in de jaren 1944-1945 ging de VVV na de bevrijding gewoon door met de toeristische exploitatie, ervan uitgaande dat de vergunning ongewijzigd was gebleven. Volgens bericht van de Inspectie der Domeinen was de vergunning met de bevrijding van Maastricht op 14 september 1944 echter vervallen.⁵⁰ Hierna brak er een onrustige en vooral onduidelijke

40 Ir. D.C. van Schaïk, 'Het meten van den plattegrond van het gangenstelsel 'Zonneberg' in den Sint Pietersberg', *Historia* 8 (1942) 308.

41 *Idem*, *Onderaardsche gangen in den Sint Pietersberg. Geïllustreerde beschrijving van het gangenstelsel Zonneberg* (Maastricht 1942) 7.

42 RHCL, archief Secretarie Maastricht, 20.007C, doos 1979: Notulen vergadering 28-10-1938.

43 RHCL, collectie Ir. D.C. van Schaïk, 21.170A, inv. nr. 10: Krantenartikel *Limburger Koerier* (1937) 5.

44 RHCL, archief VVV Maastricht, 21.393, doos 1: 'Jaarverslag 1939-1940', 5.

45 *Ibidem*: 'Jaarverslag 1941'.

46 Dat blijkt ook uit verschillende jaarverslagen van de VVV (1938-1939, 1939-1940, 1941, 1950, 1954-1955) waarin zij keer op keer haar 'hartelijke dank voor de goede samenwerking' uit. *Ibidem*, 'Jaarverslag 1954 en 1955', 10.

47 Rokx, *Belgisch-Nederlandse Wetenschappelijke Commissie ter bescherming van de Sint Pietersberg*, 11.

48 RHCL, collectie Ir. D.C. van Schaïk, 21.170A, inv. nr. 11: Verschillende brieven van Van Schaïk aan Inspectie der Domeinen en Inspecteur-Generaal der Mijnen.

49 RHCL, collectie Limburg Geschied- en Oudheidskundig Genootschap, 17.10, inv. nr. 346: 'Advies inzake de exploitatie der grotten van de St. Pietersberg uitgebracht aan het ministerie van OKW' 2-7-1948, 4.

50 RHCL, collectie Ir. D.C. van Schaïk, 21.170A, inv. nr. 11: Brief Inspectie der Domeinen aan VVV, 5-6-1946.

periode aan. Enkele gangen van het noordelijk stelsel werden aan champignonkwekers verpacht, die volgens Van Schaik heel wat schade toebrachten. Hij zette zich intensief in om de contracten met de champignonkwekers te beëindigen.⁵¹ Toch moest de VVV wachten op een nieuw groevereglement voordat er over de vergunningenkwestie een beslissing werd genomen.⁵²

Bovendien mengde zich een andere partij in de kwestie: de zogenoemde bergmennekes, die al sinds 1935 op eigen initiatief als gids aan de slag waren in de gangen. Zij werden gesteund door Stichting 1940-1945,⁵³ waarschijnlijk omdat de 'bergmennekes' zich in de oorlog bezig hadden gehouden met verzetwerk. De Stichting 1940-1945 en de 'bergmennekes' wensten de exploitatievergunning te krijgen in plaats van de VVV.⁵⁴ De Stichting 1940-1945 beweerde dat de VVV geen geschikte partij was voor de exploitatie van de gangen, maar het is duidelijk dat zij zich er vooral in mengde omdat zij daar financieel voordeel bij kon hebben.⁵⁵ Pas in 1951 werd deze kwestie opgelost. De VVV werd de exploitant, maar in de exploitatiecommissie kregen twee bestuursleden van Stichting 1940-1945 zitting. Deze Stichting kreeg bovendien 25 procent van de inkomsten.⁵⁶

Van Schaik had aan verschillende kanten invloed uitgeoefend om ervoor te zorgen dat de VVV de vergunning zou krijgen.⁵⁷ Hij boorde zijn netwerk aan door Limburgs Landschap en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap bij de zaak te betrekken, terwijl die hier verder nauwelijks iets mee van doen hadden. Van Schaik nam zelf ontslag als bestuurslid bij de VVV om te laten zien dat hem ging om 'het Rijksbelang' (later trad hij weer toe tot het bestuur). Dat Van Schaiks netwerk ook in deze vergunningsstrijd een rol kan hebben gespeeld, blijkt uit het feit dat een aantal leden van de VVV samen met Van Schaik betrokken was bij Limburgs Landschap, onder wie burgemeester Michiels van Kessenich.

Kritiek, maar ook een ridderorde

In het kader van de strijd over de toeristische exploitatie werd er door de Stichting 1940-1945 twijfel geuit over Van Schaiks vaderlandslievendheid tij-

51 *Ibidem*: Rapport inzake het Noordelijk Gangenstelsel van de Sint Pietersberg van Van Schaik, juli 1946.

52 *Ibidem*: Brieven ministerie van oorlog aan VVV en aan minister van OKW, 14 augustus 1946 en 23 oktober 1946.

53 Deze stichting bestond sinds oktober 1944 en had vanaf haar oprichting als doel het bieden van morele, geestelijke en materiële steun aan personen, hun gezinnen en nabestaanden die tijdens de oorlog hadden bijgedragen aan het verzet (Stichting 1940-1945, 'Geschiedenis': <http://www.st4045.nl/geschiedenis.html>, 3-5-2012).

54 RHCL, collectie Ir. D.C. van Schaik, 21.170A, inv. nr. 11: Bericht van de bergmennekes aan de Inspecteur der Domeinen Maastricht, 7-2-1948.

55 *Ibidem*: Brief van Stichting 1940-1945 aan departement van OKW, 24-5-1948.

56 *Ibidem*: Bewijs van overeenkomst tussen VVV en Stichting 1940-1945 getekend mei 1951.

57 De VVV uitte in haar jaarverslag over 1948-1949 haar dankbaarheid voor alle moeite die Van Schaik in de strijd had gestoken. RHCL, VVV Maastricht, 21.393, doos 1: 'Jaarverslag 1948-1949'.

dens de bezetting.⁵⁸ Eenzelfde twijfel is te vinden in een brief van de Inspecteur-generaal der Mijnen ir. C.M.J.A.F. Nicolas aan de Militaire Commissaris in de Provincie Limburg, luitenant-kolonel C.W.A. Schürmann. Hij had bezwaar tegen de eventuele benoeming van Van Schaïk in een op te richten commissie voor de grotten in Limburg (deze is er overigens niet gekomen):

Ik moge er voorts nog op wijzen, dat ik de meest ernstige bezwaren heb tegen een eventuele aanwijzing als lid dier commissie van den Heer Ir. van Schaïck te Maastricht, zulks zoowel uit een Nederlandsch oogpunt als op grond van diens betrouwbaarheid en vakkennis.⁵⁹

Volgens Nicolas had Van Schaïk zich tijdens de bezetting te veel ingelaten met Duitse autoriteiten. Hij zou ze in verschillende onderaardse groeven in de omgeving van Maastricht wegwijs hebben gemaakt, in verband met plannen voor wapen- en munitiefabrieken en opslagplaatsen.⁶⁰ Ook zou Van Schaïk 'te goed' hebben meegewerkt aan een medicijnenopslag voor de Duitse *Wehrmacht* in het noordelijk gangenstelsel van de Sint-Pietersberg. Verder berichtte Nicolas: 'Voorts werd vernomen, doch dit kan dezerzijds niet met bewijzen worden gestaafd, dat de heer Ir. van Schaïck N.S.B.-leden, waaronder de leider dier beweging "Mussert" heeft rondgeleid of begeleid in onderaardsche mergelgroeven'.⁶¹ N.S.B.-leider Mussert kwam op 13 augustus 1942 naar Maastricht.⁶² Of hij een bezoek aan de grotten bracht met Van Schaïk, en of, en zo ja in hoeverre, Van Schaïk de Duitse autoriteiten wegwijs heeft gemaakt is onbekend. Toch concludeerde Nicolas dat 'de heer Ir. van Schaïck uit eigen vrijen wil zijn medewerking heeft verleend aan de voormalige bezettende macht'.⁶³

Niet lang nadat deze beschuldigingen aan het adres van Van Schaïk waren geuit, ontving hij op 22 april 1950 de koninklijke onderscheiding Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Het is niet onmogelijk dat het een met het ander te maken had. De normale gang van zaken bij de toekenning van een koninklijke onderscheiding is dat een verzoek wordt ingediend door de werkgever, dat via de burgemeester en de commissaris van de koningin wordt doorgezonden naar het ministerie dat het meest te maken heeft met het werkterrein van de voordragen persoon.⁶⁴ Bij Van Schaïk vond dit in omgekeerde volgorde plaats. In

58 RHCL, collectie Limburg Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 17.10, inv. nr. 346: 'Advies inzake de exploitatie der grotten van de St. Pietersberg uitgebracht aan het ministerie van OKW' 2-7-1948, 6.

59 RHCL, archief Staatstoezicht op de Mijnen 1818-1956, 07.Io2, inv. nr. 467: Brief Inspecteur-generaal der Mijnen aan de Militaire Commissaris in de Provincie Limburg, 2-12-1944.

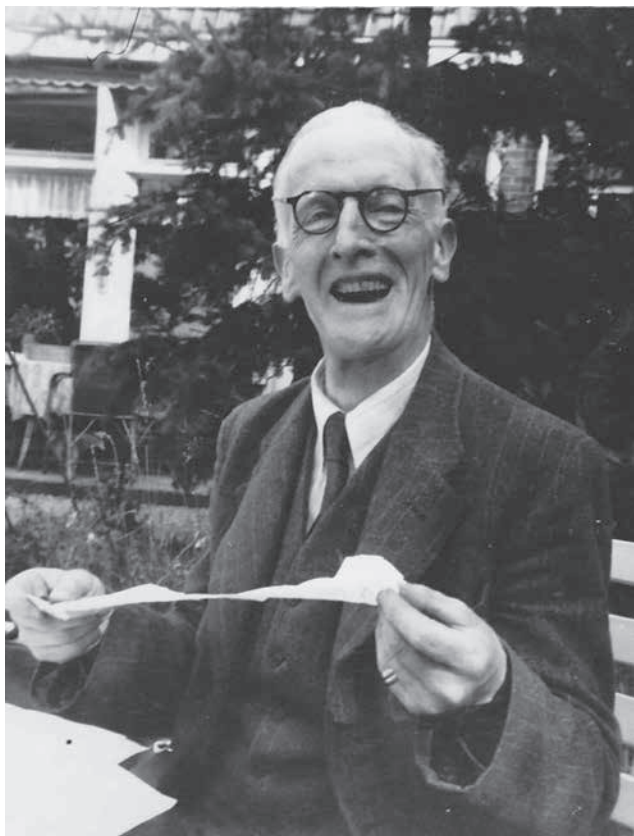
60 Van Diem, *Meer dan de Nachtwacht en de verhalen van Wim van Schaïk alleen*, 55-57.

61 RHCL, archief Staatstoezicht op de Mijnen 1818-1956, 07.Io2, inv. nr. 467: Brief Inspecteur-Generaal der Mijnen aan de Militaire Commissaris in de Provincie Limburg, 9-1-1945.

62 P.M.M.A. Bronzwaer, *Maastricht bevrijd! En toen...? : een schets van gebeurtenissen in en om Maastricht tussen juni 1944 en september 1945 (deel II)* (Assen 1989) 228.

63 RHCL, archief Staatstoezicht op de Mijnen 1818-1956, 07.Io2, inv. nr. 467: Brief Inspecteur-Generaal der Mijnen aan de Militaire Commissaris in de Provincie Limburg, 9-1-1945.

64 Kanselarij der Nederlandse Orden, 'Procedure/voorwaarden, het aanvragen van een Koninklijke onderscheiding': <http://lintjes.nl/voordragen/procedure-voorwaarden>, 6-5-2012.

*Van Schaik, 1948. Foto afkomstig uit fotoalbum Wim van Schaik.
Collectie Ed de Grood.*

zijn geval verzocht het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen aan de commissaris van de koningin om advies uit te brengen over een koninklijke onderscheiding.⁶⁵ Het verzoek was dus direct aan de minister gedaan. Door wie is niet geheel duidelijk. Het meest waarschijnlijk lijkt Limburgs Landschap, omdat Van Schaik in de correspondentie 'Inspecteur van de Stichting het Limburgs Landschap' werd genoemd.

Het is mogelijk dat Michiels van Kessenich het verzoek rechtstreeks aan het ministerie heeft gericht vanuit zijn functie als burgemeester van Maastricht. Hij zat toen al twintig jaar met Van Schaik in Limburgs Landschap en had daarnaast nog op andere manieren met Van Schaik samengewerkt (zoals in de Commissie St. Pietersberg). Wellicht dat hij het initiatief heeft genomen na op de hoogte te zijn gesteld van de negatieve berichten over Van Schaik. In zijn advies aan de commissaris van de koningin was de burgemeester van

65 RHCL, archief Commissaris van de Koningin, 04.11, inv. nr. 1034: Brief chef van het kabinet voor de Minister van OKW aan de Commissaris der Koningin in de provincie Limburg, 13-3-1950.

Van Schaïks woonplaats Heer, A.L.H.M. Kessen, uiterst positief over de inzet van Van Schaïk 'voor het behoud van het karakteristieke Limburgse landschap', en over zijn bijdragen aan de 'verbreiding van de kennis omtrent dit gewest in Nederland en daarbuiten'. Opvallend is dat hij daaraan toevoegde: 'over zijn houding in de bezetting zijn nimmer klachten gerezen'.⁶⁶

In de kringen waarin Van Schaïk zich bevond, steunde men elkaar door dik en dun. Het tijdstip van het verzoek tot de koninklijke onderscheiding, net na de kritiek op Van Schaïk, was wellicht een poging om Van Schaïks werk en zijn persoon weer op een positieve manier te presenteren. Het laat wederom zien dat zijn netwerk belangrijk voor hem was.

De Belgisch-Nederlandse Wetenschappelijke Commissie en het Sint-Pietersbergonderzoek

Op 8 november 1947 richtten verschillende organisaties uit België en Nederland de Belgisch-Nederlandse Wetenschappelijke Commissie ter bescherming van de Sint-Pietersberg op. De aanzet voor de oprichting werd gegeven door Van Schaïk, samen met de *Commission des naturalistes liègeois pour la protection de la montagne Saint Pierre* uit België.⁶⁷ Zes Nederlandse en Belgische organisaties bundelden hun krachten om zich beter te kunnen inzetten voor het behoud van de Sint-Pietersberg als monument. Het waren *Le Cercle des Entomologistes Liègeois*, *la Société Botanique de Liège* en de Wetenschappelijke Vereniging in Limburg uit België, en de Stichting het Limburgs Landschap, het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en het Natuurhistorisch Genootschap Limburg uit Nederland.

Zoals eerder beschreven, was initiatiefnemer Van Schaïk zeer betrokken bij het Natuurhistorisch Genootschap Limburg en de Stichting het Limburgs Landschap. De vertegenwoordigers van de Nederlandse organisaties in de commissie waren allen bekenden van hem.⁶⁸ Zo werd Michiels van Kessenich vice-voorzitter.⁶⁹ Opnieuw wordt duidelijk dat Van Schaïk een belangrijke positie had verworven in intellectuele kringen van Zuid-Limburg. Via de Belgisch-Nederlandse Wetenschappelijke Commissie kon hij zich maximaal inzetten voor de bescherming van de Sint-Pietersberg.

In de beginjaren wilde de commissie zich vooral een beeld vormen van alles wat de Sint-Pietersberg te bieden had. Namens de commissie publiceerde Van Schaïk verschillende artikelen over de flora, voornamelijk in kranten, om meer bekendheid te geven aan het bijzondere karakter daarvan. Het achterliggende doel was de publieke opinie te mobiliseren tegen verdere afgraving van

66 *Ibidem*: Brief van de burgemeester van heer Kessen aan de Commissaris van de Koningin in de provincie Limburg, 21-3-1950.

67 Rokx, *Belgisch-Nederlandse Wetenschappelijke Commissie ter bescherming van de Sint Pietersberg*, 7.

68 Wietske van der Want, *Evenwichtsstrijd op de Belgisch-Nederlandse grens: De Belgisch-Nederlandse Wetenschappelijke Commissie ter bescherming van de Sint-Pietersberg (1947-1994)* (bachelorscriptie Universiteit Maastricht 2010) 25.

69 RHCL, archief Secretarie Maastricht, 20.007C, doos 1979: Brief BNC aan Raad Gemeente Maastricht, 11-2-1948.

de Sint-Pietersberg.⁷⁰ Van Schaik kon daarmee de bekendmaking van de Sint-Pietersberg combineren met het doel de berg te beschermen en te behouden. Een van de eerste daden van de commissie was een protest tegen het feit dat de ENCI in 1948 een uitbreidingsvergunning kreeg. In de latere jaren gingen de activiteiten van de Belgisch-Nederlandse Wetenschappelijke Commissie vrijwel parallel lopen aan de vergunningaanvragen van de ENCI.⁷¹

Na de oorlog steeg in Nederland de behoefte aan cement voor de wederopbouw van het land en om te voorzien in de behoefte aan nieuwe woningen. Het ministerie van Economische Zaken liet de Gedeputeerde Staten van Limburg weten dat het uitbreiding van het afgraafgebied van de ENCI noodzakelijk achtte voor de cementproductie. In 1948 verleende Gedeputeerde Staten de ENCI vergunning om de Sint-Pietersberg sneller af te graven. Er werd echter nog niet meteen vastgesteld welk deel dit betrof.⁷² Om daarover te adviseren riep Gedeputeerde Staten in 1949 een 'Commissie inzake de begrenzing van het afgravinggebied' in het leven, die diende aan te geven welk deel van de Sint-Pietersberg in ieder geval behouden moest blijven.

Op 14 mei 1949 stelde de commissie vast dat er eerst wetenschappelijk onderzoek moest worden gedaan, alvorens kon worden bepaald welk deel van de Sint-Pietersberg als natuurmonument behouden moest blijven. Bovendien zou er een inventarisatie moeten worden gemaakt van de onderaardse gangen.⁷³ De ENCI was bereid om de kosten van dit onderzoek te dragen. De commissie gaf daarop Van Schaik de leiding over het wetenschappelijke onderzoek en richtte op 11 juni 1949 een begeleidingscommissie op: de 'Commissie inzake Wetenschappelijk Onderzoek van de Sint Pietersberg'. Voor geologisch, technisch en biologisch onderzoek werden verschillende specialisten ingeschakeld.⁷⁴ Het onderzoek naar de flora en fauna in en op de berg werd uitgevoerd door dr. L.D. Brongersma van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden (in 1958 zou Brongersma daarvan directeur worden).⁷⁵ Over dit deel van het onderzoek werden verschillende artikelen gepubliceerd in het *Natuurhistorisch Maandblad*. Het eindverslag verscheen in 1958 onder de titel *De St. Pietersbergh bij Maestricht*. Van Schaik bracht zelf de ontbrekende plattegronden van het zuidelijk gangenstelsel en het gedeelte Slavante in kaart, daarbij onder andere geassisteerd door zijn zoon Wim. Voor oudheidkundig onderzoek naar de opschriften in de gangen en de bewerkingswijze van de steen nam hij J.A.Th. Dielis aan als assistent. Jan Dielis (geb. Asten 1908),

70 Van der Want, *Evenwichtsstrijd op de Belgisch-Nederlandse grens*, 26.

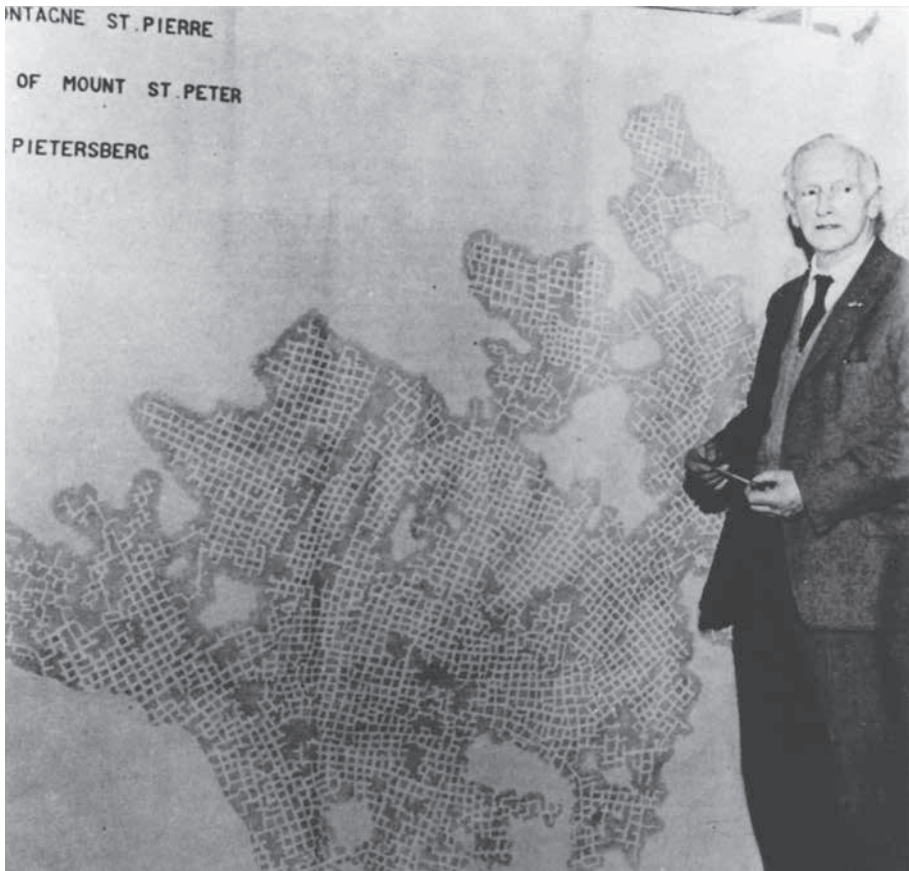
71 Rokx, *Belgisch-Nederlandse Wetenschappelijke Commissie ter bescherming van de Sint Pietersberg*, 15.

72 E. de Grood, 'De onderaardse gangen in de Sint Pietersberg: vijf en veertig turbulente jaren', in: Ir. D.C. van Schaik, *De Sint Pietersberg: met aanvullend gedeelte van 1938-1983* (Thorn 1983) 405-436, 416.

73 *Ibidem*; RHCL, archief Provinciale Griffie van Limburg, 04.09, inv. nr. 12274: Rapport aan Gedeputeerde Staten van Limburg, 14-5-1949, 4.

74 De Grood, 'De onderaardse gangen in de Sint Pietersberg', 416-417.

75 RHCL, collectie Ir. D.C. van Schaik, 21.170A, inv. nr. 20: 'Rapport juli 1950' en rapport van Brongersma; W. Vervoort, 'Levensbericht L.D. Brongersma' (1994) 27: <http://www.dwc.knaw.nl/DL/levensberichten/PE00004395.pdf>, 2-6-2012.

Van Schaik met zijn kaart in Brussel, 1959. Collectie Jan Spee.

voormalig hoofd van de afdeling bevolking van de gemeente Maastricht, was een amateurhistoricus, die ook in Brabant sporen heeft nagelaten.⁷⁶

Voor het in de zomer van 1949 gestarte onderzoek trok de commissie drie jaar uit. In het begin verliep het werk voorspoedig. De commissie was zeer positief over de medewerking van de ENCI. Hieruit blijkt opnieuw de goede omgang met dit bedrijf. Van Schaik begon met het opmeten van de gangen. Dit werk was overigens niet zonder gevaar, vooral in het zuidelijk gangenstelsel. De ENCI begon daar met het storten van grond (bovengronds), waardoor de druk op het gangenstelsel toenam en er regelmatig instortingen voorkwamen. Door de metingen en kartering van Van Schaik, die in de jaren 1950 werden afgerond, werd het gehele Nederlandse deel van de Sint-Pietersberg opgemeten en in kaart gebracht. Van Schaik presenteerde zijn complete plattegrond in 1959 in Brussel op een internationaal congres voor ondergrondse techniek en wegenbouw.⁷⁷

⁷⁶ Zie: RHC Eindhoven, collectie J.A.Th. Dielis te Lierop.

⁷⁷ De Grood, 'De onderaardse gangen in de Sint Pietersberg', 417.

Deze voortvarende start ten spijt, was het voor Van Schaik aan het einde van de geplande drie jaren (1949-1952) nog niet mogelijk een eindrapport te presenteren. Met name de samenwerking met Dielis verliep niet vlekkeloos. Dielis moest in de eerste plaats inventariseren, wat inhield dat hij wandschriften moest overtekenen. Daarnaast moest hij oudheidkundig onderzoek doen, maar dat liet op zich wachten. Er ontstonden wrijvingen tussen Van Schaik en Dielis, ook op financieel gebied.⁷⁸ Vanaf 1955 lijkt de situatie te escaleren. In besprekingen van de commissie met Dielis en Van Schaik klonken wederzijdse verwijten over het achterhouden van stukken en het ten onrechte opstrijken van geld.⁷⁹ Waarschijnlijk speelden hierbij ook inhoudelijke meningsverschillen een rol.⁸⁰ Dielis beweerde bovendien dat Van Schaik bescherming genoot van bepaalde kringen, waardoor Dielis alle schuld kreeg voor de late oplevering van de onderzoeksresultaten en Van Schaik buiten schot bleef.⁸¹

De commissie drong aan op de snelle totstandkoming van het rapport en probeerde in ieder geval de beschikbare stukken in handen te krijgen.⁸² In een bespreking met de commissie op 4 oktober 1956 (vier jaar nadat het eindrapport af had moeten zijn) zegde Dielis uiteindelijk toe zijn schetsboeken met alle overgetekende opschriften over te dragen.⁸³ De commissie reageerde enthousiast op de schetsboeken en een al eerder geschreven stuk over de vondsten van oude munten. Dielis' onderzoek leverde nog meer interessants op, zoals een aantal religieuze tekeningen uit de vijftiende of zestiende eeuw. Die kon men nog net op tijd fotograferen: drie weken later stortte dit deel in.⁸⁴ Naast historisch onderzoek naar de opschriften, was het de bedoeling dat men door middel van een systeem van verwijzingen de opschriften van Dielis zou kunnen lokaliseren in de plattegronden van Van Schaik. Dielis hield deze zogenoemde 'sleutels' echter achter, waardoor het lokaliseren in veel gevallen niet mogelijk was.⁸⁵

Dielis schreef uiteindelijk zelf een rapport. Aanvankelijk zou dit op basis van zijn gegevens worden samengesteld door H.H.E. Wouters, gemeentearchivaris van Maastricht en secretaris van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap.⁸⁶ Dielis zou alleen het inventarisatiewerk doen en Wouters

78 RHCL, collectie Ir. D.C. van Schaik, 21.170A, inv. nr. 36: Brief van Dielis aan Van Schaik, 1-8-1954.

79 RHCL, archief Provinciale Griffie van Limburg, 04.09, inv. nr. 12277: 'Bericht t.a.v. dhr. Peters' 22-7-1955 (geen afzender, maar waarschijnlijk afkomstig van dhr. Pans die secretaris was en meerdere van dit soort stukken schreef).

80 'Gangenstelsel St.-Pietersberg werd in kaart gebracht', *De Nieuwe Limburger* 18 november 1958; 'St. Pietersberg "mergelfabriek" der Romeinen?', *Limburgs Dagblad* 25 januari 1952; RHCL, collectie Ir. D.C. van Schaik, 21.170A, inv. nr. 38: 'Comm. Wet. Onderzoek St. Pietersberg', 4-7.

81 Interviews met Ed de Groot, 27-4-2012, te 's-Gravenvoeren, en 21-5-2012 te Maastricht; RHCL, archief Provinciale Griffie van Limburg, 04.09, inv. nr. 12277: Bericht Pans aan Peters, 5-10-1956.

82 *Ibidem*: Brief van Pans aan Dielis, 20-9-1955.

83 *Ibidem*: Brief Pans aan Dielis, 19-12-1956.

84 De Groot, 'De onderaardse gangen in de Sint Pietersberg', 421-423.

85 *Ibidem*, 419; RHCL, archief Provinciale Griffie van Limburg, 04.09, inv. nr. 12281: Opmerkingen bij rapport Dielis, 13-11-1957, 2.

86 *Ibidem*, 1-5.

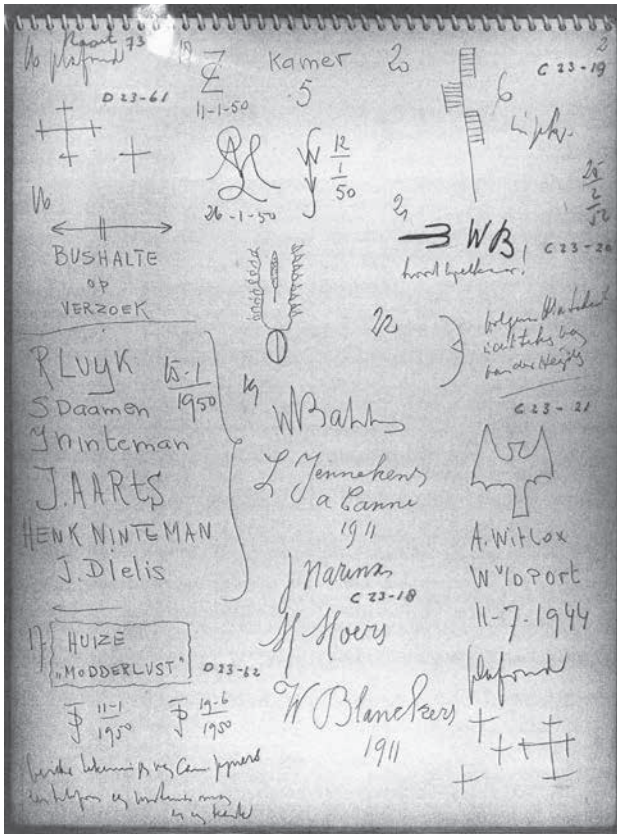

Foto van een kopie van een pagina uit schetsboek nr. 33 van Jan Dielis, waar Jan Spee zijn aantekeningen bij heeft geschreven. Collectie Jan Spee.

hiervan op de hoogte stellen en met hem samenwerken.⁸⁷ Uiteindelijk kon Wouters alleen het rapport van Dielis evalueren; Dielis hield alles voor zichzelf.⁸⁸

Van Schaik stelde uiteindelijk pas in het midden van de jaren 1960 een eindrapport op zonder het onderdeel van Dielis.⁸⁹ De commissie kon niet anders dan concluderen 'dat er totaal geen samenwerking tussen de heren van Schaik en Dielis heeft bestaan'.⁹⁰ Het is niet duidelijk waarom Van Schaik voor Dielis had gekozen, aangezien hij een amateurhistoricus was en bovendien geen zuiver oorlogsverleden had. Dielis had zich in 1941 aangesloten bij de NSB. Hij had het partijlidmaatschap in 1943 weer opgezegd, waarna hij in ongenade viel bij de Duitse autoriteiten. Op last van *Generalkommissar für*

87 *Ibidem*, inv. nr. 12275: Notulen 18-8-1950.

88 Van Schaik stelde de commissie pas op de hoogte van Dielis' aanstelling toen deze al was begonnen met inventarisatiewerk. Hierdoor zag de commissie zich genoodzaakt met zijn aanstelling in te stemmen.

89 Het publiceren van het historische onderzoek in de gangenstelsels is nooit meer gebeurd. De Grood, 'De onderaardse gangen in de Sint Pietersberg', 424.

90 RHCL, archief Provinciale Griffie van Limburg, 04.09, inv. nr. 12277: Bericht Pans aan Peters, 5-10-1956.

Verwaltung und Justiz, Friedrich Wimmer, werd hij op 10 december 1943 ontslagen als hoofd van de afdeling bevolking van de gemeente Maastricht.⁹¹

Aan het eind van de jaren 1960 werd er door Gedeputeerde Staten opdracht gegeven om de inventarisatie en evaluatie te voltooien,⁹² vanuit het idee dat 'het rapport van Schaïk' daarmee alsnog kon worden afgemaakt. Het kan zijn dat deze opdracht werd gegeven naar aanleiding van een nieuwe vergunning aan de ENCI in 1966.⁹³ J.W.R. Brueren, die de opdracht kreeg, concludeerde echter dat hij deze niet kon voltooien:

omdat aan elk deel van dit 'rapport' essentiële delen ontbreken om de eenvoudige reden dat het veldwerk nooit gevolgd is door het - op ook maar een enigermate wetenschappelijke wijze - uitwerken der gegevens. [...] Men heeft jaren lang als een kat om de hete rijstebrij der wandschriften heen gedraaid en alles wat eruit gekomen is, zijn enkele populaire opstellen.⁹⁴

Over Van Schaïk zelf was Brueren ook niet te spreken, 'uit de verslagen van de 9 vergaderingen der "Commissie" volgt duidelijk dat er van ir. V.S. nooit iets uit de bus is gekomen'.⁹⁵ Alleen het onderzoek naar de flora en fauna door Brongersma kon Bruerens goedkeuring wegdragen. Als we de evaluatie van Brueren mogen geloven, is het merkwaardig dat de commissie de onderzoekers zo lang heeft laten begaan. Toch liet de ENCI in april 1969 aan Gedeputeerde Staten weten dat zij Van Schaïk nog een bedrag van 4.000 gulden wilde geven voor het vele werk dat hij in het onderzoek voor de commissie had verricht en om zijn 'verdiensten nog eens nadrukkelijk te erkennen'.⁹⁶ Uit dezelfde brief blijkt dat de ENCI op de hoogte was van het feit dat er geen resultaten van het onderzoek gepubliceerd konden worden, hoewel het bedrijf er ondertussen al een halve ton aan had besteed. Het lijkt erop dat zowel de ENCI als de commissie Van Schaïk bleven steunen. Mogelijk speelde hierbij Van Schaïks netwerk weer een rol. Drie leden van de begeleidingscommissie (Egelie, Kruytzer en Thiadens) zaten samen met Van Schaïk in het bestuur van de Stichting het Limburgs Landschap.⁹⁷ Bovendien was Kruytzer directeur van het Natuurhistorisch Museum te Maastricht en voorzitter van het Natuurhistorisch Genootschap, de organisatie waarvan Van Schaïk een betrokken en zeer gewaardeerd lid was.⁹⁸ In 1968 schreef Kruytzer een stuk voor het *Natuurhistorisch Maandblad* ter ere van Van Schaïks tachtigste verjaardag.⁹⁹

91 RHCL, Archief Centrale Personeelsdienst gemeente Maastricht, dossier J.A.Th. Dielis. Na de oorlog was Dielis 16 maanden geïnterneerd in kamp Vught vanwege zijn NSB-lidmaatschap, waarna hij op 7 november 1946 door de Procureur Fiscaal te 's-Hertogenbosch buiten vervolging is gesteld.

92 RHCL, archief Provinciale Griffie van Limburg, 04.09, inv. nr. 12293; Brief Gedep. St. aan ENCI, 23-6-1969.

93 *Ibidem*: Brief van Brueren aan Raedts, 21-2-1969.

94 *Ibidem*.

95 *Ibidem*.

96 *Ibidem*: Brief ENCI aan Gedep. St., 29-4-1969.

97 RHCL, collectie Ir. D.C. van Schaïk, 21.170A, inv. nr. 161: 'Bestuur van de Stichting Het Limburgs Landschap'.

98 Pierre Ubachs en Ingrid Evers, *Historische encyclopedie Maastricht* (Zutphen 2005) 296.

99 Kruytzer, 'Uit eigen kring. Ir. D.C. van Schaïk 80 jaar', 150.

Besluit

Van Schaik had al vroeg oog voor de veelzijdigheid van de Sint-Pietersberg. Via verschillende organisaties, stichtingen en commissies zette hij zich in om de berg bekendheid te geven, niet alleen als recreatieve trekpleister, maar ook om de schoonheid, de unieke flora en fauna, en de cultuurhistorische waarde ervan te beschermen en behouden. De verscheidenheid aan activiteiten van Van Schaik toont zijn algehele fascinatie en betrokkenheid.

Het lukte Van Schaik toegang te krijgen tot personen uit de Limburgse elite die functies bekleedden in organisaties en commissies die zich met de Sint-Pietersberg bezighielden. In die kringen bouwde hij een stevig netwerk op en kreeg hij veel waardering. Van Schaik werd in de loop der jaren voor steeds meer organisaties en commissies in verband met de Sint-Pietersberg gevraagd. Dit wijst op een groeiende erkenning als kenner van de berg. Bovendien kreeg hij steeds belangrijkere functies en meer verantwoordelijkheden in deze commissies. Zijn netwerk bleef hem steunen, ook als er kritiek op hem kwam. Dit netwerk speelde een belangrijke rol, maar uiteindelijk was het Van Schaik zelf die zich met grote toewijding heeft ingezet voor de bekendmaking, bescherming en het behoud van de Sint-Pietersberg.

*Kop van de Eptesicus Serotinus, de laatvlieger, een vleermuissoort die in onze streken veel voorkomt.
Potloodtekening: R. van Assen, Naturalis Leiden.*

Marjolein Bax

Vleermuizenonderzoek in Zuid-Limburg, 1910-1990

Zuid-Limburg biedt een unieke biotoop voor veel soorten vleermuizen, vooral in de Sint-Pietersberg. In de mergelgrotten vinden de dieren het ideale klimaat om te overwinteren. Dit trok al vroeg de belangstelling van natuurliefhebbers en later ook van wetenschappers. Gedurende de hele twintigste eeuw bestudeerden zij deze bijzondere dieren. Vanaf de jaren 1930 reisden onderzoekers speciaal voor dat doel naar Limburg. Terwijl het grote publiek de vleermuis veelal ziet als een griezelig dier, voelen de vleermuizenliefhebbers zich juist aangetrokken tot zijn verborgen leven in de grotten, met zijn mysterieuze winterslaap. De geschiedenis van die min of meer professionele belangstelling voor de vleermuis staat centraal in dit artikel.

We zullen laten zien dat de motieven om vleermuizen te bestuderen in de loop van de tijd drastisch veranderden, evenals de methoden van onderzoek. Veranderende opvattingen over natuur en milieu en over de betekenis van (zuiver) wetenschappelijk onderzoek werkten door in het vleermuizenonderzoek. Zo vingen romantische natuurenthousiastelingen aan het begin van de eeuw vrijelijk vleermuizen, terwijl wetenschappers omstreeks 1970 juist het beschermen van de bedreigde vleermuizen als hun belangrijkste taak zagen. Inmiddels was gebleken dat hun eigen onderzoeksmethoden invloed konden hebben op het leven en welzijn van de vleermuizen. Het ringen van de dieren werd daarom gestaakt. Niet lang daarvoor, in de jaren 1950, voerde zuiver wetenschappelijk onderzoek nog de boventoon, met de bescherming van de soorten soms op de tweede plaats. Deze hier kort aangeduide ontwikkelingen zijn niet uniek voor het Zuid-Limburgse vleermuizenonderzoek. Andere takken van de biologie maakten een vergelijkbare ontwikkeling door. De casus geeft zo een beeld van het ontstaan van modern wetenschappelijk zoölogisch onderzoek in Nederland en in de veranderingen in dit onderzoek in de loop van loop van de twintigste eeuw. Tegelijk geeft het een inkijkje in de lokale wetenschapscultuur in Zuid-Limburg, waarin geestelijken en leraren een grote rol speelden, en in de rol van belangengroepen, zoals de cementindustrie en de champignonkwekers.

De vleermuis en de opkomst van de natuurstudie

Omstreeks 1900 zag men de Sint-Pietersberg als een onuitputtelijke bron voor onderzoek en nog niet als een beschermwaardig natuurgebied. Volgens Van Zanden en Verstegen werd het natuuronderzoek in die tijd beïnvloed door twee verschillende denkrichtingen: het verlichte liberalisme en de romantiek.¹ Het liberale wereldbeeld ging ervan uit dat de menselijke rede gebruikt moest worden om de natuur te doorgronden, aan zijn wil te onderwerpen en nuttig te maken voor de menselijke samenleving. Allesbepalend was het nut dat planten

1 J.L. van Zanden en S.W. Verstegen, *Groene geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1993) 179-183.

en dieren konden hebben voor de mens. Deze houding had ook zijn weerslag in de wetgeving. Kenmerkend was de in 1880 aangenomen 'Wet tot bescherming van diersoorten, nuttig voor landbouw en houtteelt'.² In de romantische denkwereld daarentegen was de natuurbeleving belangrijk. De wens om de dieren beter te leren kennen ging soms zo ver dat verzamelaars dieren neerschoten en opzetten om ze beter te kunnen bekijken.

In Nederland vonden op dat moment grote veranderingen plaats. De steden en de industrie groeiden sterk. De grens tussen stad en platteland vervaagde. Door de komst van de trein, auto en fiets nam het dagtoerisme toe en was het makkelijker de natuur in te gaan. Een steeds grotere groep mensen ging zich verdiepen in de natuur en ging zich inzetten voor natuurbescherming. De onderwijzers Jacobus Pieter Thijssse en Eli Heimans populariseerden de natuurstudie om de mens meer eerbied voor de natuur bij te brengen. In 1896 brachten ze het tijdschrift *De Levende Natuur* uit en korte tijd later werd de *Nederlandsche Natuurhistorische Vereeniging* opgericht.³

In Limburg richtten rector en biologieleeraar Jos Cremers,⁴ de hoofdredacteur van de *Limburger Koerier* Jac. van Term, en A. de Wever in 1910 het *Natuurhistorisch Genootschap* op, dat al snel veel leden telde. In 1912 begon het genootschap een maandblad uit te geven en stichtte het in Maastricht een Provinciaal Museum voor Natuurlijke Historie.⁵ Cremers was geïnteresseerd in vleermuizen en publiceerde hierover in het tijdschrift *De Katholiek*.⁶ Ook werden er vleermuizen tentoongesteld in het museum.⁷ In 1912 plaatste Cremers een oproep in het *Natuurhistorisch Maandblad*:

Vleermuizen gevraagd.

Wie in 't najaar Vleermuizen, vooral wijfjes, kan bemachtigen, zal me ten zeerste verplichten, als hij mij de beestjes wil toesturen. Ik weet zeer goed, dat deze nuttige dieren moeten gespaard blijven. 'n Wetenschappelijk onderzoek maakt 't echter noodzakelijk, dat ik over zooveel mogelijk dode en levende exemplaren kan beschikken. Eijsden. Jos. Cremers.⁸

Aan het begin van de twintigste eeuw was er nog maar weinig over vleermuizen bekend. Cremers publiceerde in het *Natuurhistorisch Maandblad* verschillende uitgebreide stukken over de vleermuis. Hierbij maakte hij gebruik van tekeningen en foto's. Ook gaf hij uitleg over de verschillende soorten. Zo raakten de leden van het *Natuurhistorisch Genootschap* bekend met de vleermuis. Eén

2 Deze wet zorgde er voor dat vleermuizen beschermd waren, maar door de vervangende 'Nuttigedierenwet 1914' verviel deze bescherming.

3 Van Zanden en Verstegen, *Groene Geschiedenis*, 184-187.

4 Cremers was Jezuïet en werd in 1899 benoemd tot biologieleeraar aan het seminarie in Rolduc.

5 'Verslag over den toestand van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg over de jaren 1911-1912', *Jaarboek Natuurhistorisch Genootschap* (1912) 206.

6 'Algemeene Ledenvergadering op Donderdag 29 Juni 1911 te Houthem (Hotel Cuijpers)', *ibidem*, 92.

7 'Aanwinsten voor het Museum', *Natuur Historisch Maandblad* (voortaan *NHM*) 2/3 7 (1918) 8.

8 Jos Cremers, 'Vleermuizen gevraagd', *NHM* 2 7 (1912) 4.

van hen was G.H. Waage, leraar aan het Stedelijk Gymnasium van Maastricht. Samen met Cremers ging hij in de winter van 1928 op zoek naar overwinterende troepen vleermuizen. Volgens de literatuur hingen sommige soorten in groepen bij elkaar, maar dat hadden zij nog niet waargenomen. In het grote aantal grotten dat ze bezochten, vonden ze aanvankelijk geen enkele groep vleermuizen. Dankzij het enthousiasme van Waage werd er uiteindelijk ook in Limburg zo'n groep vleermuizen gevonden. In zijn lessen wees hij zijn leerlingen telkens nadrukkelijk op het gepubliceerde fenomeen van het gezamenlijk overwinteren en hij spoorde de jongens aan daarop te letten als zij door de grotten dwaalden. Op 15 mei 1935 ontdekte één van zijn gymnasiumleerlingen, Frans van der Heijden, een grote troep vleermuizen in de grotten.⁹

Het natuuronderzoek beperkte zich natuurlijk niet tot Limburg: in heel Nederland bestudeerde men flora en fauna. In Haarlem hielden de broers Pieter en Leo Bels zich in hun vrije tijd bezig met het ringen van vogels. Toen ze in de Haarlemmerhout een kraamkolonie valse vleermuizen vonden, gingen ze in de literatuur op zoek naar de mogelijkheden om deze dieren, net als vogels, te ringen. Ze kwamen in contact met de Duitse vleermuizenspecialist professor M. Eisentraut, die hen uitlegde hoe de vleermuizen geringd konden worden. Een niet helemaal gesloten ring, in feite een zeer licht aluminium klemmetje dat aan de onderarm van de vleermuis juist boven de pols bevestigd werd, fungeerde als een soort identiteitsbewijs. In iedere ring werd een verschillend nummer geponst en het adres waar het dier geringd was.¹⁰ De gebroeders Bels gingen hiermee aan de slag.

Het contact met Eisentraut had ook andere gevolgen. Toen Leo Bels in de oorlogsjaren met een bootje over de Noordzee naar Engeland probeerde te vluchten, werd hij gearresteerd. Op dat moment, zo vertelde hij achteraf, waren het de vleermuizen die zijn leven reddden. Hij maakte zijn verhoorders wijs dat hij op het verboden gebied bezig was met zijn onderzoek naar vleermuizen en gaf daarbij de gegevens van professor Eisentraut; de hoogleraar zou kunnen bevestigen dat Bels bezig was met vleermuizenonderzoek. Het verhaal kwam blijkbaar geloofwaardig over en de straf van de vleermuisonderzoeker werd omgezet in een langdurige gevangenisstraf.¹¹

Na verloop van tijd ging Pieter zich verdiepen in schimmelonderzoek en de teelt van champignons, maar Leo ging biologie studeren aan de universiteit van Utrecht, waar hij zijn vleermuizenonderzoek voortzette. Hij startte met 'homing'-experimenten, bekend van verplaatsingsproeven met vogels, om te onderzoeken of de vleermuizen de plek waar ze vandaan kwamen konden terugvinden. Voor deze proeven gebruikte Bels rosse vleermuizen, die hij in

9 *Gedenkboek van het Stedelijk Gymnasium te Maastricht, 1864-1939* (Maastricht 1939) 75. De voornaam van de scholier is niet zeker. Maar er zat op dat moment volgens het gedenkboek maar één Van der Heijden op het gymnasium en dat was Frans.

10 J.W. Sluiter e.a., *Bescherming van vleermuizen in Nederland* (Utrecht 1956).

11 Kees Kapteyn, *Vleermuizen in het landschap. Over hun ecologie, gedrag en verspreiding* (Haarlem 1995) 198.

Vrijwilligers aan het werk op een ringpost in de Sint Pietersberg, 1955.

Uit: J.W. Sluiter [et al], *Bescherming van vleermuizen in Nederland* (Utrecht 1956).

kleine blikken busjes van Albert Heijn vervoerde.¹² Met een vliegtuig van de KLM bracht hij ze door het hele land.¹³ Op verschillende plaatsen in Nederland liet hij de vleermuizen na ongeveer vierentwintig uur los. Bels bekeek eerst wat de dieren deden voordat ze wegvlogen en vervolgens ving hij in Haarlem verschillende dieren om te onderzoeken of er vleermuizen terugvlogen, en welke. Ook publiceerde hij in dagbladen verschillende oproepen om de vondst van een geringde vleermuis te melden en de gegevens van de ring op te sturen naar het Zoölogisch Museum in Utrecht.

Nadat de broers Bels in contact waren gekomen met Sint-Pietersbergkenner ir. David C. van Schaik,¹⁴ besloten ze tot een jaarlijkse gezamenlijke 'bemonstering' van de mergelgroeven om zoveel mogelijk vleermuizen te ringen. Vanaf maart 1937 werd door hen regelmatig onderzocht welke soorten vleermuizen er in de Zuid-Limburgse grotten voorkwamen. Iedere winter werden er excursies georganiseerd om te ringen en tellingen te verrichten.¹⁵ De eerste twee decennia was het doel van het onderzoek vooral het vangen en ringen van zoveel

¹² *Ibidem*, 197.

¹³ 'Vleermuizen per K.L.M.', *Het Vaderland* 29 juni 1939. Met dank aan Marc Dierikx voor de verwijzing naar dit artikel.

¹⁴ Zie het artikel van Lucie Bastiaens in dit jaarboek.

¹⁵ D.C. van Schaik en P. J. Bels, 'Het belang der Zuid-Limburgsche grotten voor het vleermuis-onderzoek', *De Levende Natuur* 46 (1941) 1-4.

mogelijk dieren om het aantal soorten, de trek, populatieveranderingen en de plaatstrouw te kunnen bepalen.¹⁶ Ook werd er gekeken naar voortplanting en ouderdom.¹⁷ Bij dit onderzoek zag men het dier vooral als onderzoeksobject. Op de invloed van het onderzoek op de gesteldheid van de vleermuizen werd niet gelet. Van Schaik ving de vleermuizen en verstuurde ze levend naar onderzoekers in het hele land. Dat ging lang niet altijd goed. In een bedankbrief van G.L. van Eyndhoven voor het sturen van een vleermuis, liet deze weten dat de vleermuis niet lang had geleefd: 'Wel jammer; ik had die oorparasieten er op willen kweken'.¹⁸

Wetenschappelijk interessante dieren

In de wederopbouwjaren na de Tweede Wereldoorlog was het klimaat voor natuurbescherming niet gunstig. Het nationale economische belang stond voorop.¹⁹ Tegelijkertijd realiseerde men zich dat er in de Verenigde Staten tijdens de oorlog op wetenschappelijk gebied grote vooruitgang was geboekt. Nederland mocht niet achterblijven. Gesteund door de overheid gingen Nederlandse academische wetenschappers meer fundamenteel onderzoek doen. Dat moest zorgen voor goedgeschoolde wetenschappers ten behoeve van de wederopbouw en toekomstige innovaties. Zuiver wetenschappelijk onderzoek zou ook voor internationaal prestige zorgen en bijdragen aan het 'geestelijke welzijn' van het volk.²⁰

In het zogenaamde Nationale Plan van het Departement van Openbare Werken en Wederopbouw (gepubliceerd in de *Nederlandsche Staatscourant* van 27 november 1946) werd de Sint-Pietersberg bestempeld als een waardevol en te beschermen natuurgebied, maar die bescherming gold 'de gehele berg met uitzondering van de gedeelten, welke voor mergelwinning speciaal zijn aangevozen'.²¹ Voor de wederopbouw was veel mergel voor de productie van cement nodig. In 1948 berichtte de Minister van Economische Zaken aan Gedeputeerde Staten van Limburg, dat de landelijke economische belangen het noodzakelijk maakten het afgravingsgebied van de cementfabriek ENCI te vergroten tot een oppervlak van ongeveer 100 hectare. Men stelde wel als voorwaarde dat dit gebied in overleg met de provincie zodanig zou worden begrensd dat zo weinig mogelijk schade zou ontstaan in de natuur en het landschap.

16 A. Voûte en W. Bongers, 'De vroege geschiedenis van het vleermuisonderzoek in Zuid-Limburg', *SOK-mededelingen* 36 (2002) 18-29.

17 Kapteyn, *Vleermuizen in het landschap*, 97.

18 RHCL, archief D.C. Van Schaik, nr. 21.170A, inv. nr. 138: briefkaart van G.L. van Eyndhoven aan D.C. van Schaik, 28-11-1945.

19 Van Zanden en Verstegen, *Groene geschiedenis*, 179-183.

20 P. Baggen e.a., 'Opkomst van een kennismaatschappij', in: J.W. Schot ed., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw VII* (Zutphen 2003) 140-173, aldaar 167-168.

21 RHCL, archief Belgisch-Nederlandse Wetenschappelijke commissie ter bescherming van de St. Pietersberg (Bel.-Ned. cie), nr. 21.088A, inv.nr 1: bericht op 27 november 1946 van het Departement van Openbare Werken en Wederopbouw in de *Nederlandsche Staatscourant*.

Zodra dit bekend werd, kwamen verschillende organisaties in actie, waaronder de Belgisch-Nederlandse Wetenschappelijke Commissie ter Bescherming van de Sint-Pietersberg. Deze in 1947 opgerichte commissie had als doel 'de gehele St. Pietersberg, zowel in Nederland als in België, als monument voor het nageslacht te bewaren' en trachtte dit doel te bereiken 'door het zenden van adressen aan de betrokken autoriteiten en het voorlichten van de openbare mening in tijdschriften, dagbladen enz.'²² De leden dr. Jan Sluiter en dr. François van Heerdt waren onderzoekers aan de Utrechtse universiteit en werkten samen met Leo Bels aan het onderzoek naar vleermuizen. De commissie kon echter niet verhinderen dat de Gedeputeerde Staten van Limburg op 11 juni 1949 de ENCI een vergunning verleende tot uitbreiding van haar fabriek voor een jaarlijkse productie van 600.000 ton portlandcement gedurende 60 jaar.²³

Leo Bels trad na de Tweede Wereldoorlog in dienst bij Heineken, waar hij naast zijn reguliere werk de gelegenheid kreeg zijn studie af te maken en een proefschrift te schrijven.²⁴ In zijn proefschrift werd verslag gedaan van het vleermuizenonderzoek in Zuid-Limburg tussen 1936 en 1951, met name van de al eerder genoemde 'homing'-proeven en het ringonderzoek. Dit proefschrift, *Fifteen years of bat banding in the Netherlands*, staat aan het begin van het wetenschappelijke vleermuizenonderzoek in Nederland.²⁵ Na zijn promotie werd Leo Bels door Heineken naar het buitenland gezonden, waardoor zijn vleermuizenonderzoek moest worden gestaakt. Jan Sluiter en François van Heerdt zetten het onderzoek voort.²⁶ Beiden waren verbonden aan het Zoölogisch Laboratorium van de Rijksuniversiteit te Utrecht. Zij bestudeerden vooral de populatiedynamica, met het ringen van de dieren als belangrijkste methode van het onderzoek. Als histoloog en embryoloog was Sluiter aanvankelijk vooral geïnteresseerd in de embryonale ontwikkeling van vleermuizen. Gaandeweg groeide bij hem echter het inzicht dat de levenswijze van overwinterende vleermuizen een belangrijke bron kon zijn voor nieuw grensverleggend ecologisch onderzoek, met aandacht voor de dynamiek van de wisselwerking tussen organismen en de relaties tussen organismen en de niet-biologische omgeving.²⁷ Het is een eerste teken van een verschuiving in de onderzoeksvragen met betrekking tot vleermuizen. Sluiter haalde het ecologisch onderzoek naar de Limburgse grotten.

Door het werk van Bels, Sluiter en Van Heerdt ontstond er een onderzoekslijn op vleermuizengebied aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Daaraan werkten ook anderen mee, zoals dr. Arie Punt. Toen die aan de Universiteit van Amsterdam ging werken, ontstond er daar ook een onderzoeksgroep op dit gebied.²⁸ Punt

22 P. Maréchal e.a., *Publications de la commission scientifique Belgo-Néerlandaise pour la protection de la montagne St- Pierre. No 1 historique de cette Protection* (Liège/Hasselt/Maastricht 1951).

23 RHCL, archief Bel.-Ned. cie, nr. 21.088A, inv.nr. 1: beknopte uiteenzetting van het standpunt van de Enci inzake de mergelwinning uit de St. Pietersberg te Maastricht ten behoeve van de cementfabricage (1965).

24 Voûte en Bongers, 'Vroege geschiedenis van het vleermuisonderzoek', 18-29.

25 Leo Bels, *Fifteen years of bat banding in the Netherlands* (Maastricht 1952).

26 Interview Aldo Voûte 27 mei 2010.

27 Voûte en Bongers, 'Vroege geschiedenis van het vleermuisonderzoek', 18-29.

28 Interview Serge Daan 2 juni 2010.

werkte samen met Piet Johan van Nieuwenhoven, een Maastrichtse biologieleeraar, en met J. de Wilde. Van Nieuwenhoven promoveerde in 1956 in Amsterdam op het proefschrift *Ecological observations in a hibernationquarter of cavedwelling bats in South-Limburg*.²⁹ Het Amsterdamse onderzoek was vooral gericht 'op het verband tussen klimatologische omstandigheden in de mergelgroeven en de gedragingen van overwinterende vleermuizen'.³⁰ In 1954 brachten De Wilde en Van Nieuwenhoven samen een boek uit over het gedrag van vleermuizen gedurende de winterslaap.³¹ Daaraan is te zien dat in het Amsterdamse onderzoek de aandacht was verlegd van de ecologie naar de fysiologie.

In de jaren 1950 werd in Zuid-Limburg ook ander onderzoek naar vleermuizen gedaan. Een voorbeeld is het onderzoek van amateur-acaroloog en mijten-deskundige dr. G.L. van Eijndhoven, die de vleermuizen op mijten, vlooiën, teken en luisvliegen onderzocht en zo nieuwe soorten van die parasieten ontdekte. Ook de winterexkursies waarmee al vóór de oorlog was begonnen, werden in die jaren voortgezet. De nieuwe generatie onderzoekers zorgde ervoor dat het onderzoek zich verder ontwikkelde en zich meer richtte op zuivere wetenschap. Er werd onderzoek naar de vleermuizenpopulatie gedaan vanuit verschillende vakgebieden. De Nederlandse vleermuizenfauna werd belangrijker voor de hele biologie. De grotten in Nederland gaven gelegenheid voor onderzoek dat elders in de wereld moeilijk uitvoerbaar was.³²

Veranderingen in de onderzoeksmethoden

Omstreeks 1957 bracht kritische beschouwing van de inventarisatiegegevens door Sluiter en Van Heerdt twee belangrijke zaken aan het licht: het ringen leverde nauwelijks nog nieuwe informatie op en de vanaf 1938 geringde vleermuissoorten gingen verontrustend achteruit. Op dat moment trokken de onderzoekers nog niet de conclusie dat het ringonderzoek één van de oorzaken van deze teruggang zou kunnen zijn, maar ze besloten wel het traditionele ringwerk te beëindigen.³³ Alleen de rosse vleermuis, de meervleermuis en de dwergvleermuis werden nog tot 1975 geringd.³⁴ Hiermee viel de vanaf het begin gebruikte onderzoeksmethode grotendeels weg. Vanaf dat moment gebruikte men bij voorkeur minder invasieve methoden van monitoring. De tellingen van de winterslapende vleermuizen in een beperkt aantal mergelgroeven werden

29 P.J. van Nieuwenhoven, *Ecological observations in a hibernation-quarter of cave-dwelling bats in South-Limburg* (Amsterdam 1956). Van Nieuwenhoven was de opvolger van de eerder genoemde biologieleeraar Waage. Zie: H.H.E. Wouters (red.), *Van Atheneum tot Lyceum: Honderd jaar gemeentelijke V.H.M.O. in Maastricht* (Maastricht 1964).

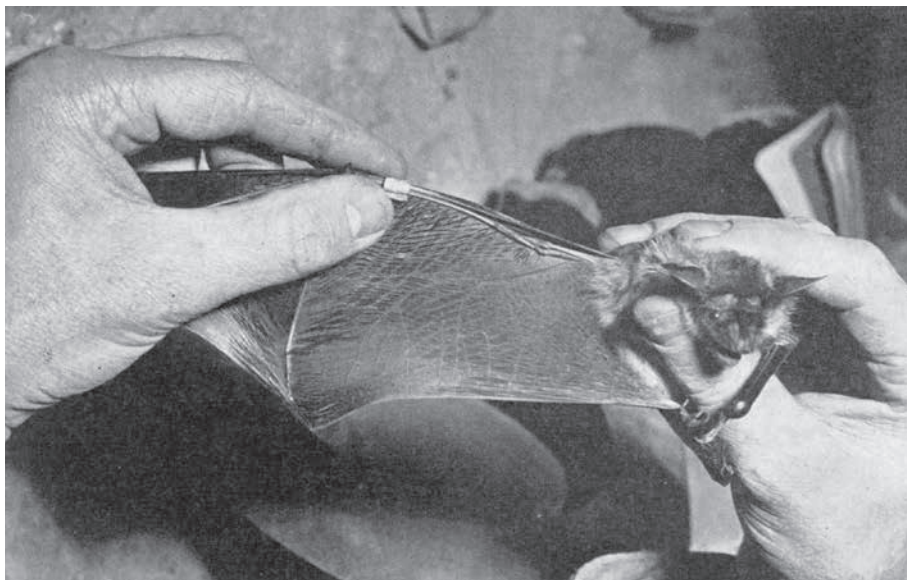
30 Kapteyn, *Vleermuizen in het landschap*, 199.

31 J. de Wilde en P.J. van Nieuwenhoven, *Waarnemingen betreffende de winterslaap van vleermuizen* (Maastricht 1954).

32 RHCL, archief D.C. van Schaik, nr. 21.170A, inv.nr. 139: proefdruk van brochure 'Bescherming van vleermuizen in Nederland' door J.W. Sluiter e.a.

33 Voûte en W. Bongers, 'Vroege geschiedenis van het vleermuisonderzoek', 18-29.

34 'Verslagen van de maandelijks bijeenkomst te Maastricht op 3 januari', *NHM* 1 74 (1985) 3-4.

Het ringen van een vale vleermuis op een ringpost in de Sint Pietersberg, 1955. Uit: J.W. Sluiter [et al], Bescherming van vleermuizen in Nederland (Utrecht 1956).

voortgezet. Ook was er meer aandacht voor de vraag welke omstandigheden in de mergelgroeven ervoor zorgden dat de vleermuizen juist daar overwinterden. Daarvoor bestudeerden de onderzoekers de hangplaatsposities van de dieren: de afstand tot de ingang van de grot, de hoogten vanaf het plafond en vanaf de grond, de omgevingstemperatuur en het al of niet aanwezig zijn van dauwdruppels op de pels.

Deze verandering in het onderzoek had meerdere gevolgen. Er kwam meer aandacht voor de bescherming. Doordat de onderzoeksmethode veranderde, liep het aantal niet-wetenschappers dat deelnam aan de winterexcursie terug. Er waren minder amateurs nodig voor het ringen van de dieren. Observaties door studenten kwamen daarvoor in de plaats. Ook de beschikbaarheid van nieuwe technieken had invloed op de praktijk van het vleermuizenonderzoek. Zo werd voor het eerst gebruikgemaakt van nauwkeurige plattegronden van de gangenstelsels en van betere zaklantaarns, waardoor er nu ook geïnspecteerd kon worden in spleten en gaten. Met behulp van verrekijkers en schijnwerpers konden de aan het plafond hangende dieren beter worden gedetermineerd. De afname van het aantal overwinterende vleermuizen gaf een extra stimulans om de intensiteit van het opsporen en monitoren op te voeren.³⁵

Vanuit de Rijksuniversiteit Utrecht werd het onderzoek naar de vleermuizen in de Zuid-Limburgse grotten voortgezet door Aldo Voûte, vanuit de Universiteit van Amsterdam door Serge Daan. Hun vraagstellingen en methoden verschil-

35 Voûte en Bongers, 'Vroege geschiedenis van het vleermuisonderzoek', 18-29.

den echter aanzienlijk.³⁶ Aldo Voûte begon in 1953 als student biologie in Utrecht en kwam daar in contact met zijn toekomstige leermeesters, Sluiter en Van Heerdt. Vanaf 1955 hielp hij als student mee met het werk in de Zuid-Limburgse grotten. Voûte stond in de Utrechtse traditie en maakte de overgang van het ringen naar nieuwe onderzoeksmethoden mee. Eerst hielp hij als student mee met het ringen en keek hij vooral naar de populatiedynamica. Nadat het ringen in 1957 was gestaakt, ging hij zich richten op ecologische vraagstukken, zoals de hangplaats van de vleermuizen en de kraamkolonies van vleermuizen in de zomer, ook buiten Limburg. In 1972 publiceerde hij zijn proefschrift *Bijdrage tot de oecologie van de meervleermuis*,³⁷ gebaseerd op onderzoek naar de ontwikkeling van een kraamkolonie van de meervleermuis in een kerk in Berlikum, Friesland, tussen 1964 en 1970. Sluiter en Van Heerdt waren inmiddels gepensioneerd en het vleermuizenonderzoek van Voûte vormde toen geen hoofdlijn meer in de Utrechtse zoölogie. Hij leidde geen nieuwe studenten meer op voor het vleermuizenonderzoek in Limburg. Zijn onderwijsopdracht en promotieonderzoek kostten hem te veel tijd om de wintercursus voort te zetten.³⁸

Serge Daan bezocht als student ook elk jaar de grotten, onder leiding van de Amsterdamse hoogleraar Arie Punt en dr. Van Wijngaarden van het Rijksinstituut voor Veldbiologisch Onderzoek ten behoeve van het Natuurbehoud (Rivon). Tijdens jaarlijkse excursies in de eerste week van januari bezochten de Amsterdammers de grotten iedere dag om vleermuizen te tellen, het klimaat binnen de grot te registreren en vast te stellen waar de dieren hingen. Daarbij werden de dieren niet geringsd. Vooral het maken van kaarten was belangrijk. De studenten schetsten de kaarten en werknemers van het Rivon tekenden ze in het net en vermenigvuldigden ze, zodat de onderzoekers daarna de vleermuizen erin konden tekenen en determineren. De Amsterdamse onderzoeksvraag was in het begin van de jaren 1960 gericht op de 'klimatologische' omstandigheden in de grotten waar de vleermuizen de voorkeur aan gaven. Daarvoor was het belangrijk dat er goede kaarten waren.³⁹

Tijdens zijn doctoraalstudie deed Daan een hele winter onderzoek in de Geulhemergroef. Gewoonlijk waren onderzoekers slechts een week in Zuid-Limburg, maar Daan verbleef er een heel seizoen. Hij nam de temperatuur op om het microklimaat te onderzoeken en keek waar de dieren zaten. Het onderzoek was ook van belang voor het natuurbehoud, omdat hij inventariseerde welke omstandigheden voor de vleermuizen het beste waren. In 1967 begon Daan met zijn promotieonderzoek, gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO). Tot 1970 bestudeerde hij de afwisseling van activiteit en lethargie bij de vleermuizen. Voor dit onderzoek had hij een methode bedacht om de dieren individueel te markeren zonder gebruik te maken van ringen. Hij legde de bewegingen van de dieren vast door plakkertjes

36 Interview Aldo Voûte 27 mei 2010.

37 A. Voûte, *Bijdrage tot de oecologie van de meervleermuis* (Berlicum 1972).

38 Interview Aldo Voûte 27 mei 2010.

39 Interview Serge Daan 2 juni 2010.

Een geringde vale vleermuis. De ring is vlak bij de pols om de onderarm geklemd. Uit: J.W. Sluiter [et al], Bescherming van vleermuizen in Nederland (Utrecht 1956).

op hun kop te bevestigen, die waargenomen konden worden zonder de vleermuizen aan te raken. Door elke twee dagen vast te stellen waar de dieren hingen, kon hij bijhouden hoe vaak en waarheen ze zich verplaatsten. Daan bedacht ook een apart systeem om waar te nemen hoe vaak de vleermuizen de grot uit vlogen. Bij de enige toegang van de grot maakte hij een raam met daarbij twee spiegels met infraroodstraling. Als een vleermuis naar buiten vloog, werd er automatisch een foto van het dier gemaakt. Beide methoden voerde Daan twee winters lang uit, zodat hij veel bewegingen van individuen kon vast leggen.

Door de bevindingen uit dit onderzoek kreeg Daan belangstelling voor de slaap van vleermuizen. Hij vroeg zich af waarom de vleermuizen wakker werden tijdens hun winterslaap, terwijl ze eigenlijk zouden moeten bezuinigen op hun energie. Omdat het niet lukte vleermuizen in het laboratorium te laten overwinteren, onderzocht hij daar slaapmuizen en hun winterslaap. In 1973 promoveerde hij op het proefschrift *Activiteit en lethargie van winterslapende zoogdieren: twee studies over oecologische en fysiologische aspecten van de wisseling tussen normothermie en hypothermie bij vleermuizen en slaapmuizen*.⁴⁰ Net zoals de rest van de Amsterdamse groep kwam Daan zelden in de Sint-Pietersberg, omdat de gangen te hoog waren voor hun onderzoek. Voor fysiologisch en ecologisch onderzoek was de berg volgens hem ongeschikt, als je niet, zoals de Utrechtse groep, gebruik wilde maken van stokken en netten om de dieren te vangen.⁴¹

⁴⁰ S. Daan, *Activiteit en lethargie van winterslapende zoogdieren : twee studies over oecologische en fysiologische aspecten van de wisseling tussen normothermie en hypothermie bij vleermuizen en slaapmuizen* (Leiden 1973).

⁴¹ Interview Serge Daan 2 juni 2010.

Serge Daan was de laatste vleermuizenonderzoeker aan de Amsterdamse universiteit. De tellingen werden nog wel door Punt voortgezet, maar hun vragen omtrent vleermuizen waren voor zover mogelijk met de gehanteerde onderzoeksmethoden beantwoord. De dieren waren voor hen geen aantrekkelijk onderzoeksobject meer, omdat ze klein en kwetsbaar zijn en hun aantal aanzienlijk was afgenomen. Nu ze beschermd werden, was het bovendien moeilijk om een vergunning voor het doen van onderzoek te krijgen.

Beschermde dieren

Sinds het midden van de jaren 1960 kwamen de milieuoctiegroepen op. De visies van deze eerste actiegroepen waren nog niet erg uitgewerkt en richtten zich vaak op een klein gebied. Aan het eind van de jaren 1960 werd de natuurbeweging sterker en werd het milieubewustzijn groter. De overheid zette zich meer en mee in om het milieuprobleem op te lossen.⁴² Er kwam wetgeving tot stand om de milieuvervuiling te bestrijden. Door de opleving van de natuurbeleving kwam er meer aandacht voor de natuur.

Op 30 november 1962 deed de ENCI een aanvraag tot uitbreiding van het in 1949 toegewezen afgraafgebied met 31 hectare. Ook wilde de ENCI een nieuwe oven bijbouwen en meer mergel af gaan graven.⁴³ Net als voorafgaande keren kwamen hier veel reacties op. Ook de vleermuizenonderzoekers Sluiter en Van Heerdt lieten namens de Belgisch-Nederlandse Wetenschappelijke Commissie ter Bescherming van de Sint-Pietersberg van zich horen. Ze pleitten voor maatregelen om ervoor te zorgen dat de verschillende soorten vleermuizen zich zouden kunnen handhaven en het gebied uit zou kunnen groeien tot een waar toevluchtsoord voor deze dieren. Daarvoor was het noodzakelijk dat de rust gehandhaafd werd door een verbod op champignonkwekerijen in de grotten, een beperking van het aantal bezoekers en het stopzetten van de verdere afgraving van de mergel.⁴⁴

Vanuit verschillende andere organisaties kwam er ook kritiek op de nieuwe aanvraag van de ENCI en werd er onderzoek gedaan naar de mogelijke gevolgen van verdere afgraving. Ondanks alle protesten kwam er uiteindelijk toch een nieuwe concessie.⁴⁵ De ENCI kreeg niet het gehele afgraafgebied waar zij in 1962 om had gevraagd, maar wel een deel.⁴⁶ Het nieuwe afgraafgebied was groot

42 Van Zanden en Verstegen, *Groene Geschiedenis*, 198-199; Jacqueline Cramer, *De groene golf. Geschiedenis en toekomst van de milieubeweging* (Utrecht 1989) 27-45.

43 RHCL, archief Bel.-Ned. cie, nr. 21.088A, inv.nr. 1: beknopte uiteenzetting van het standpunt van de Enci inzake de mergelwinning uit de St. Pietersberg te Maastricht ten behoeve van de cementfabricage.

44 J.W. Sluiter en P.F. van Heerdt, *Flora en fauna van het gebied van Caestert tussen Kanne en Ternaaien* (Maastricht 1964).

45 'ENCI kan verder graven in de St.-Pietersberg', *Limburgs Dagblad* 16 november 1966.

46 Voorwaarden waren dat het Zonneberg-gangenstelsel en het Poppelmondedal onaangetaast bleven en dat de skyline ongeschonden bleef. Verder moest de ENCI de terreinen die buiten de concessie vielen aan de provinciale overheid overdragen, binnen 25 jaar een recreatiegebied realiseren, een waarborg storten en tien cent per ton geproduceerde cementklinkers betalen voor het onderhoud van het recreatiegebied in en op de Sint-Pietersberg.

genoeg om van invloed te zijn op de vleermuispopulatie. Deze nieuwe bedreiging van het leefgebied van de vleermuis leidde ertoe dat het onderzoek naar de vleermuizen zich ging richten op verdere monitoring en bescherming. Vanaf 1973 werden vleermuizen wettelijk beschermd door het 'Besluit beschermde inheemse diersoorten van 6 augustus 1973'. Daarin werd het verboden vleermuizen te vangen, te doden, te houden of te verkopen. Ook het zonder noodzaak verontrusten van vleermuizen was niet langer toegestaan.⁴⁷

Deze wet zorgde ervoor dat de bescherming van de vleermuizen nu steeds meer aandacht kreeg. Dit was al eerder gebleken in een voordracht van Arie Punt op 2 juni 1973 ter gelegenheid van de herdenking van de honderdste geboortedag van rector Cremers en het zestigjarig bestaan van het Natuurhistorisch Museum. Daarin benadrukte hij het belang van het afsluiten van sommige grotten. Door het onderzoek van de Amsterdamse biologen in samenwerking met het Rivon was er meer duidelijkheid gekomen over de voorwaarden voor een goede overwinteringsgroeve voor vleermuizen. Een ongestoorde winterslaap was voor hen cruciaal om te kunnen overleven. Daarvoor was het behoud en de afsluiting van de grotten noodzakelijk.⁴⁸

Omdat er meer aandacht was voor de bescherming van de dieren en het creëren van goede leefomstandigheden werden er meer grotten tot vleermuisreservaat bestempeld. Ook in België gebeurde dit. In 1974 werd bijvoorbeeld in het gangenstelsel onder Zussen een vleermuisreservaat gesticht.⁴⁹ Ook de in 1978 door Ed de Groot opgerichte Studiegroep Onderaardse Kalksteengroeven (SOK) zette zich in voor de bescherming van de vleermuizen. Vanaf 1981 'adopteerden' SOK-leden verschillende oude kalksteengroeven. Ze namen de grotten in beheer, maakten ze schoon en voorzagen de ingang van een toegangshek. Die groeven konden door SOK-leden in overleg met de beheerder worden betreden voor onderzoek, zoals vleermuistelling, het bestuderen van oude opschriften en mijnbouwtechnisch onderzoek.⁵⁰

Ondanks de wettelijke bescherming liepen de vleermuizen door verschillende oorzaken nog steeds gevaar. Zo kwamen vleermuizen via insecten in aanraking met bestrijdingsmiddelen en met gif tegen boktorren en houtwormen. Ook verdween een groot aantal verblijfplaatsen. Grotten werden afgegraven of dichtgegooid en toeristen verstoorden de rust van de dieren. Vleermuizen waren dan wel wettelijk beschermd, maar dat bleek niet afdoende te zijn.⁵¹ Opnieuw bleek hoe vleermuizenonderzoekers reageerden op externe invloeden. Omdat het aantal vleermuizen en het aantal soorten schrikbarend terugliep, pasten de onderzoekers de doelstellingen van het onderzoek aan. Het belangrijkste

47 Ministerie van Landbouw en Visserij, Directie Natuur, Milieu en Faunabeheer, *Vleermuisbescherming: verleden, heden*, ('s-Gravenhage 1988).

48 A. Punt, 'Vleermuis-reservaten, een taak voor Zuid-Limburg', *NHM* 62 (1973) 110-114.

49 P. Olefs e.a., 'Onderzoek naar zomerpopulaties van vleermuizen in de mergelgroeven van Zichen-Zussen-Bolder (B) d.m.v. proefvangsten; bespreking van de resultaten van 1990 met enkele aanmerkingen', *SOK mededelingen* 14 (1991) 20-27.

50 <http://www.ijstijd.net/caves/keerpunt.html>, geraadpleegd 30-05-2010.

51 'Vleermuis heeft meer bescherming nodig', *De Limburger* 22 februari 1981.

*Nog halfslappend worden de vleermuizen na het ringen weer vrijgelaten door ze aan de wand te hangen.
Uit: J.W. Sluiter [et al], Bescherming van vleermuizen in Nederland (Utrecht 1956).*

doel werd nu het zo nauwkeurig mogelijk controleren van de veranderingen in de aantallen door middel van inventarisaties. Vanaf het begin van de jaren 1970 werden hierover afspraken gemaakt tussen verschillende inventarisatiegroepen. In elke grot mocht maar één keer een telling plaatsvinden om de rust van de vleermuizen zo min mogelijk te schaden. Ook raakten de onderzoekers de dieren niet meer aan en determineerden ze alleen de zichtbare dieren. Alle gegevens werden genoteerd op plattegronden.⁵²

Deze methode werd een voorbeeld voor veel andere landen. Nederland bevond zich sinds 1938 in de voorste gelederen van het internationale onderzoek naar vleermuizen. Het eerste internationale vleermuizencongres vond in 1970 plaats in Amsterdam en tijdens dit en volgende congressen werden er excursies naar Zuid-Limburg georganiseerd. De grotten boden immers een uitstekende

⁵² A.M. Voûte, 'Vleermuizen en vleermuisonderzoek in de Sint-Pietersberg', in: D.C. van Schaik ed., *De Sint-Pietersberg. Met een aanvullend gedeelte van 1938-1983* (Maastricht 1983).

gelegenheid om het doorgaans verborgen leven van de vleermuizen te bestuderen. De bescherming van de vleermuizen in Zuid-Limburg kreeg daarmee een internationaal belang.⁵³

Na invoering van de wettelijke bescherming werd een Commissie voor onderzoek en bescherming van vleermuizen (COBV) opgericht, onder leiding van Arie Punt (later opgevolgd door Aldo Voûte) en Gerhard Glas. Deze commissie besteedde ook aandacht aan de angst voor vleermuizen. Door middel van lezingen en folders probeerde de commissie publieksvoorlichting te geven. Mensen of organisaties die zich op uitzonderlijke wijze inzetten voor de vleermuisbescherming werden beloofd met een 'Leo Bels oorkonde'.⁵⁴ In opdracht van de commissie maakten Aldo Voûte en Serge Daan samen met Gerhard Glas een overzicht van de veranderingen in de aantallen vleermuizen tussen 1940 en 1980. De resultaten hiervan publiceerden ze onder meer in het *Natuur-Historisch Maandblad*. Daarin gingen ze ook in op de extra maatregelen die nodig waren voor de wettelijke bescherming van de vleermuizen. Alleen bescherming van de dieren zelf was volgens hen niet genoeg. Ook het leefgebied moest worden veiliggesteld, met name zomerverblijven, winterkwartieren en jachtgebieden. Om deze zaken effectief te kunnen beschermen was meer onderzoek nodig naar de leefgewoonten en ecologie van de dieren. Des te pijnlijker was het daarom dat de universiteiten daarmee waren gestopt. Ook zou er meer aandacht moeten komen voor de voorlichting over vleermuizen. Als mensen begrepen waarom de dieren beschermd werden, zouden ze zich beter aan de wettelijke bescherming houden.⁵⁵

In het begin van de jaren 1980 verenigden onderzoekers vanuit verschillende landen zich in de strijd voor de vleermuisbescherming met de volgende resolutie, gericht aan alle Europese regeringen:

Onderzoekers uit 16 Europese landen, bijeen op het Eerste Europese Symposium betreffende Vleermuisonderzoek in Bonn van 16-20 maart 1981, zijn zeer verontrust over de achteruitgang van vleermuispopulaties. [...] Vanwege de zeer bijzondere eigenschappen waaraan vleermuisverblijven moeten voldoen en omdat vleermuizen zich vanuit een groot gebied concentreren in deze verblijven (vaak worden hierbij landsgrenzen overschreden), vragen de deelnemers aan dit symposium de regeringen der Europese landen om alle vleermuisverblijven direct een beschermde status te verlenen.⁵⁶

De bescherming van vleermuizen was uitgegroeid tot een internationale zaak. Was al eerder erkend dat de Zuid-Limburgse grotten van internationaal belang waren, nu werd ook ingezien dat de onderzoekers op internationaal vlak met elkaar moesten samenwerken. Ook binnen de landsgrenzen werd de samenwer-

53 'Vleermuis heeft meer bescherming nodig', *De Limburger* 22 februari 1981.

54 Kapteyn, *Vleermuizen in het landschap*, 200.

55 Serge Daan e.a., 'Aantalsveranderingen van de Nederlandse vleermuizen (1940-1980)', *NHM* 71 (1982) 95-102.

56 Geciteerd in: *ibidem*, 102.

king steeds hechter. De overgebleven mergelgroeven in Zuid-Limburg zijn prima geschikt om de populatieontwikkeling van verschillende vleermuissoorten bij te houden. Dit voorheen Utrechtse onderzoek wordt nu gecoördineerd door de Commissie voor Vleermuisonderzoek en -bescherming van de Vereniging voor Zoogdierkunde en Zoogdierbescherming.⁵⁷

Doordat er vanuit de universiteiten geen actief onderzoek meer gedaan werd in de grotten, werden de tellingen voortaan uitgevoerd door (lokale) vrijwilligers. In 1982 stelden Ed de Groot en Gerhard Glas namens de commissie een vrijwilligersinstructie op: de *Handleiding voor medewerkers aan de inventarisatie van vleermuizen in de Zuidlimburgse mergelgroeven*.⁵⁸ Aan het eind van de jaren 1980 werd de Stichting Vleermuisonderzoek opgericht. De oprichters van deze stichting, die ook wel de Dr. Leo Bels Stichting genoemd wordt, waren Wim Bongers, Herman Limpens, Peter Lina en Aldo Voûte.⁵⁹ Eén van de doelen van de stichting is meer kennis te verkrijgen over de vleermuizen in de zomermaanden. Dit is mogelijk door gebruik te maken van zogeheten 'bat-detectors'.⁶⁰ Met deze apparaten kun je de dieren ook tellen als ze buiten vliegen. Een bijkomend voordeel hierbij is dat je de dieren niet meer hoeft te vangen. Er is meer aandacht voor het welzijn van de dieren. Het onderzoek staat voortaan volledig in het teken van het behoud en de bescherming van de vleermuissoorten.

Conclusie

Dit overzicht van ongeveer een eeuw vleermuizenonderzoek heeft laten zien hoe de onderzoekspraktijken en onderzoeksvraagstellingen voortdurend veranderden. Aanvankelijk stuurden onderzoekers levende dieren naar elkaar op, terwijl de laatste decennia alles in het teken van het behoud van de diersoort stond. Aan het begin van de vorige eeuw maakten de beleving en de bestudering van de natuur een bloeiperiode door. Op verschillende plekken, waaronder Maastricht, werden natuurhistorische genootschappen opgericht. Daarbij ging het aanvankelijk vooral om het bestuderen van flora en fauna en veel minder om de bescherming. In deze tijd raakten belangrijke sleutelfiguren zoals Cremers, Waage en de gebroeders Bels geïnteresseerd in vleermuizen.

In Zuid-Limburg was er echter al vrij snel oog voor de bescherming van de dieren, mede dankzij het grote gevaar dat de Sint-Pietersberg liep door de afgravingen van de ENCI. De bedreiging van de vleermuizen steeg daarmee navenant. Tegelijkertijd werd er steeds meer waarde aan zuiver wetenschappelijk onderzoek toegekend, waardoor praktische doelen als de bescherming van soorten wat op de achtergrond raakten. De onderzoekers kwamen er echter achter dat het ringwerk dat zij decennialang hadden uitgevoerd slecht was voor

57 H.W.G. Heijligers, 'Limburgse vleermuissoorten door de jaren heen', *NHM* 99 (2010).

58 E. de Groot, 'Vleermuistellingen', 2 *SOK* (1983) 5-12.

59 http://www.vleermuis.net/index.php?option=com_content&view=article&id=369&Itemid=295 geraadpleegd op 30-05-2010.

60 Kapteyn, *Vleermuizen in het landschap*, 200.

de dieren. Aan het eind van de jaren 1950 kwam er een einde aan deze onderzoeksmethode en werden er alternatieven bedacht. Daarbij tekenden zich in het wetenschappelijke onderzoek twee scholen af: de ecologische Utrechtse school en de meer fysiologisch gerichte Amsterdamse school.

Het groeiende milieubesef en de uitbreiding en intensivering van de afgravingen van de Sint-Pietersberg door de ENCI zorgden in de jaren 1960 voor een hernieuwde aandacht voor de bedreiging van de vleermuispopulaties. Ook in het vleermuizenonderzoek kwam de bescherming van de soorten steeds meer voorop te staan. De wettelijke bescherming voor vleermuizen in 1973 zorgde voor een extra stimulans. Meer vrijwilligers hielpen mee met het tellen en er werden reservaten gecreëerd. Ook ontstonden er overkoepelende organisaties, waardoor de samenwerking met telgroepen in het gehele land steeds beter verliep.

Het vleermuizenonderzoek in Limburg laat duidelijk de wisselwerking zien tussen de onderzoeksmethode en het onderzoeksobject. De vleermuispopulatie nam af naarmate het onderzoek intensiverde. Zodra de onderzoekers merkten dat hun onderzoeksmethode grote gevolgen had voor de vleermuizen, pasten zij hun manier van werken aan. Ook de wisselwerking tussen natuur en cultuur werd zichtbaar bij het vleermuizenonderzoek. De vleermuizen hadden te lijden onder de effecten van de mobilisatie, de natuurbeleving, de Tweede Wereldoorlog en de wederopbouw daarna. Maar na de oorlog veranderde de cultuur en de manier van denken over de natuur. Er kwamen steeds meer actiegroepen die zich inzetten voor de natuur. Dit artikel laat zien dat het vleermuizenonderzoek constant werd beïnvloed door verschillende aspecten van buitenaf, maar ook door bevindingen van de onderzoekers zelf.

Gerard-René de Groot

De Duits-Nederlandse grenscorrecties tussen 1949 en 1963 en het Nederlandse nationaliteitsrecht

De Nederlandse ambitie tot annexatie van Duits grondgebied

Na de Tweede Wereldoorlog vorderde de Nederlandse regering annexatie van Duits grondgebied als schadevergoeding voor de door de Duitse bezetting geleden schade. De regering in ballingschap kondigde dat al in oktober 1944 vanuit Londen aan.¹ In 1945 en 1946 passeerden verschillende scenario's de revue.² Bij memoranda van 14 en 25 januari 1947 werden de wensen van de Nederlandse regering aan de geallieerden voorgelegd: de lengte van de Duits-Nederlandse grens zou door middel van grenscorrecties van 525 tot 340 km moeten worden teruggebracht, wat kon worden gerealiseerd door een annexatie van 1.750 km².³ Soortgelijke verlangens waren er ook in België, Luxemburg en Frankrijk. Het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten waren niet enthousiast over deze wensen. Na de ondergang van Hitlers Derde Rijk waren er in Duitsland grote problemen met de opvang van Duitse vluchtelingen uit Oost-Europa. Men zat niet te wachten op een mogelijke vluchtelingenstroom veroorzaakt door annexaties van Duits grondgebied in het Westen.

In 1948 en 1949 werd te Parijs door de Beneluxstaten, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten beraadslaagd over de territoriale claims. De uitkomst daarvan was dat van een grote annexatie werd afgezien. Bij protocol van Parijs van 22 maart 1949 werden slechts kleinere grenscorrecties toegestaan.⁴ In totaal werden aan de Beneluxstaten en Frankrijk 135 km² met 13.500 inwoners toegewezen. Nederland mocht 68 km² 'voorlopig' inlijven.

Nederland liet daarover geen gras groeien en ging direct tot actie over. Het Protocol van Parijs werd uitgevoerd door Verordening Nr. 184 van de Britse *Militärregierung* in Duitsland en wel met werking per 23 april 1949, om 6 uur 's ochtends.⁵ Een *Grenzfeststellungskommission* besloot dat 23 gebieden voorlopig Nederlands grondgebied zouden worden. In een vredesverdrag met Duitsland zou deze annexatie moeten worden bevestigd.

Bij het door Nederland geannexeerde grondgebied behoorden twee wat grotere bevolkte gebieden: de zogenoemde Selfkant in Kreis Geilenkirchen en het

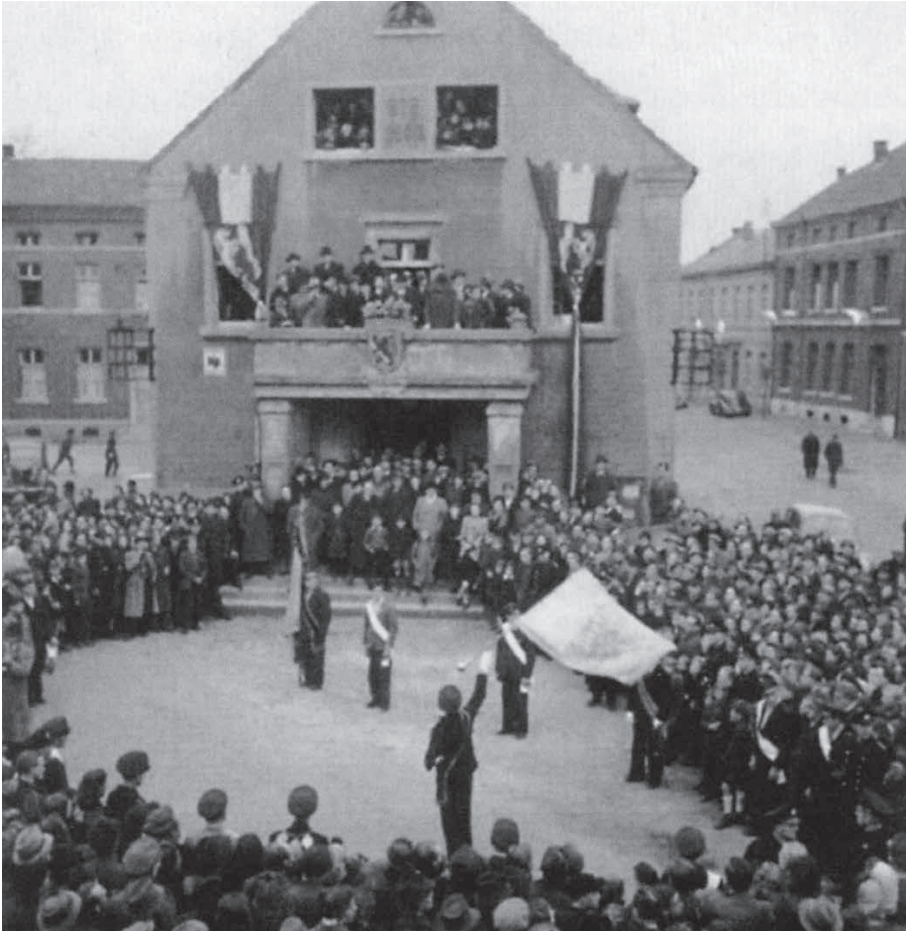
1 M.D. Bogaarts, *De parlementaire geschiedenis van het kabinet Beel: 3 juli 1946 - 7 augustus 1948* ('s-Gravenhage 1989) Deel A, 462-463.

2 Zo bijvoorbeeld W.B. Kroes, *De toekomstige territoriale begrenzing van Nederland* (Alphen 1945). Zie daarover onder meer: Bogaarts, *De parlementaire geschiedenis*, 462-523 en Enno de Witt, *De Grens. Langs de randen van Nederland* (Amsterdam 2013) 33-35.

3 Bogaarts, *De parlementaire geschiedenis*, 472, 491-495.

4 *Ibidem*, 512-513.

5 Gewijzigd door 'Verordnung Nr. 204 der britischen Militärregierung' van 10 september 1949 en Wet Nr. 20 van de 'Alliierten Hohen Kommission' van 9 februari 1949.

*Demonstratie in Gangelt tegen de overdracht van de Selfkant aan Nederland, 21 maart 1949.
Uit: Rüdiger Haude, *Geschichte im Westen, Zeitschrift für Landes- und Zeitgeschichte* 27 (2012).*

gebied Elten in Kreis Rees,⁶ zeven kleinere bewoonde gebieden (waaronder de Wylerberg in Kreis Kleve) en 14 onbewoonde gebieden.⁷ De bevolking van de geannexeerde gebieden bestond uit circa 9.600 personen, waarvan 8.600 de Duitse nationaliteit bezaten en 1.200 het Nederlanderschap.⁸ De meeste geannexeerde gebieden werden bij de naburige Nederlandse gemeenten gevoegd, met uitzondering van Elten en de Selfkant. Deze gebieden kregen de status van

6 Trefwoorden 'Elten' en 'Tüddern' in: *Oosthoek's Encyclopaedie* deel VI (Utrecht 1949) 169 en deel XIV (Utrecht 1952) 676; trefwoorden 'Elten' en 'Tudderen' in: *Grote Winkler Prins* deel 8 (Amsterdam 1976) deel 7, 101 en deel 18, 671.

7 A.N. Makarov en H. von Mangoldt, *Deutsches Staatsangehörigkeitsrecht, Kommentar* (Frankfurt, [jaar?] derde druk) losbladige aant. 17, met verwijzingen naar de *Bundestag Drucksachen* 3/2341, 197 e.v.

8 *Ibidem*.

drostambt (de drostambten Elten en Tudderren).⁹ Zij werden bestuurd door een landdrost, bijgestaan door een raadgevende commissie van de burgerij.¹⁰

De nationaliteitsrechtelijke positie van de Duitse inwoners van de geannexeerde gebieden

De in de geannexeerde gebieden woonachtige Duitsers verwierven niet de Nederlandse nationaliteit.¹¹ Op grond van de Wet van 21 april 1949 konden bij Koninklijk Besluit voorlopige maatregelen worden getroffen betreffende de gevolgen van de annexatie.¹² Dat gebeurde door Koninklijk Besluit van 22 april 1949 (het zogenoemde 'Grenscorrectiebesluit 1949'),¹³ en later door de Wet van 26 september 1951 (de zogenoemde 'Grenscorrectiewet').¹⁴ Opmerkelijk is overigens dat laatstgenoemde Wet werd aangenomen, nadat op 4 april 1951 de diplomatieke relaties tussen Nederland en Duitsland werden hersteld.

De nationaliteitsrechtelijke positie van de Duitse inwoners van het geannexeerde gebied werd geregeld door art. 36 Koninklijk Besluit van 22 april 1949. Deze bepaling werd later letterlijk overgenomen in art. 36 Grenscorrectiewet 1951. Art. 36 luidde:

1. Mannelijke en ongehuwde vrouwelijke vreemdelingen, die de Duitse nationaliteit bezitten, meerderjarig zijn in de zin van het burgerlijk wetboek en behalve op het in art. 1 bedoelde tijdstip ook op 23 Februari 1948 in de zin van het burgerlijk wetboek woonplaats hadden in het bij het Rijk gevoegde gebied, worden, behoudens het bepaalde in het tweede lid, vanaf het in art. 1 bedoelde tijdstip, behandeld als waren zij Nederlanders; zonder de staat van Nederlander te verkrijgen.
2. Uitgewezen kunnen worden de in het vorig lid bedoelde personen, die tengevolge van het denazificatieprogramma of wegens het begaan van een oorlogsmisdrijf veroordeeld of uit een functie verwijderd zijn, of die als smokkelaar bekend staan, of die tevoren uit Nederland uitgewezen zijn.
3. Gehuwde vrouwen delen in de behandeling van haar man en minderjarige kinderen in de behandeling van hun vader of moeder.

Opvallend is dat de Duitse inwoners een 'behandelings-Nederlanderschap' kregen. Ze verwierven namelijk niet het Nederlanderschap, maar hadden het recht als Nederlanders te worden behandeld, voor zover niet anders werd bepaald. Met andere woorden, zij hadden de status van Nederlander zonder Nederlander

⁹ Zie daarover J.H. Athmer, *Het drostambt Elten. Resultaten van een onderzoek ingesteld op verzoek van de landdrost A. Baauboer* (Assen [jaar?]) en P.M. Coebergh, *Het drostambt Tüddern* (Maastricht 1952).

¹⁰ Zie trefwoord 'Grenscorrecties' in: *Grote Winkler Prins* deel 8 (Amsterdam 1976) deel 8, 591-592.

¹¹ Ch.H. van Aken, trefwoord: 'Grenscorrecties', in: *Oosthoek's Encyclopaedie* deel VII (Utrecht 1950) 553 stelt ten onrechte dat de Duitse inwoners van de geannexeerde gebieden de Nederlandse nationaliteit verkregen.

¹² *Staatsblad* J 181.

¹³ Eveneens gepubliceerd in *Staatsblad* J 181.

¹⁴ Wet van 26 september 1951, *Staatsblad* 434, in werking getreden op 1 januari 1952.

te zijn. Zij waren evenwel niet onderworpen aan militaire dienstplicht, maar hadden ook geen stemrecht.

Het is op zijn plaats om over deze uitzonderlijke status enkele opmerkingen te maken. Van Sasse van Ysselt wees er later op,¹⁵ dat deze status (die hij typeerde als 'kwasi-Nederlanderschap') overeenkwam met die van *Status-Deutsche* in de zin van de Duitse Grondwet uit 1949, die ook vergaand als Duitser werden behandeld zonder dat zij de Duitse nationaliteit bezaten.¹⁶ In het Nederlandse nationaliteitsrecht dringt zich een vergelijking op met het 'Nederlands-onderdaanschap-niet-Nederlanderschap'. Sinds 1910 kende het Nederlands recht die status naast het Nederlandschap.¹⁷ Aanvankelijk was die geschapen voor de inheemse bevolking van Nederlands-Indië.¹⁸ In 1927 werd het geografische toepassingsgebied van de Wet op het Nederlands-onderdaanschap-niet-Nederlanderschap uitgebreid tot Suriname en de kolonie Curaçao.¹⁹ Ook een Nederlands-onderdaan-niet-Nederlander miste in Nederland politieke participatierechten. Het was een 'tweedeklas'-Nederlanderschap.

Door de introductie van een behandelings-Nederlanderschap in de geannexeerde gebieden werd naast het Nederlands-onderdaanschap-niet-Nederlanderschap een andere groep 'tweedeklas'-Nederlanders geschapen. Dat men aan de in de geannexeerde gebieden woonachtige Duitsers niet het al bestaande Nederlands-onderdaan-niet-Nederlanderschap heeft toegekend, laat zich waarschijnlijk verklaren uit het feit dat men de in 1910 gecreëerde status vereenzelvigde met de Nederlandse koloniën; het was als het ware een Nederlandse 'koloniale nationaliteit'. Bovendien zou men door voor in de geannexeerde gebieden woonachtige Duitsers een aparte status te scheppen in nadere wetgeving de rechtsgevolgen van exact deze nieuwe status op maat nader kunnen inkleuren zonder dat dit ook gevolgen zou hebben voor de 'koloniale' Nederlandse nationaliteit.

De constructie van het behandelings-Nederlanderschap werd overigens later ook gebruikt voor Molukkers en wel in de Wet houdende regelen omtrent de positie van Molukkers van 9 september 1976.²⁰ Kennelijk heeft de ambtenaar die laatstgenoemde wet heeft voorbereid zich laten inspireren door de constructie van 1949. Het zou me niet verbazen als beide wetgevingsproducten Van Sasse van Ysselt als *auctor intellectualis* hebben gehad. In 1976 was hij – door het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd – weliswaar net niet meer werkzaam

15 Th. K.M.J. van Sasse van Ysselt, 'Grensverdrag met de Bondsrepubliek Duitsland', *Het Personeel Statuut* (1963) 85-86.

16 Zie daarover Kay Hailbronner, Günter Renner en Hans-Georg Maassen, *Staatsangehörigkeitsrecht* (München 2010, vijfde druk) 283 e.v..

17 Wet van 10 februari 1910, *Staatsblad* 55.

18 Zie daarover Gerard-René de Groot, 'De geschiedenis van het Nederlandse nationaliteitsrecht in de negentiende eeuw', in: A.M.J.A. Berkvens en Th.J. van Rensch (red.), *Wordt voor recht gehalden, Opstellen ter gelegenheid van vijftig jaar Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis* [Werken LGOG deel 19] (Maastricht 2005) 413-419, en R.H. de Haas-Engel, *Het Indonesische nationaliteitsrecht* [Dissertatie Universiteit Maastricht] (Deventer 1993) 99-108.

19 Wet van 10 juni 1927, *Staatsblad* 175.

20 *Staatsblad* 1976, 468.

Een oploope tijdens de Nederlandse inbezitneming van de Selfkant, 23 april 1949. Uit: Rüdiger Haude, *Geschichte im Westen, Zeitschrift für Landes- und Zeitgeschichte* 27 (2012).

als raadsadviseur op het ministerie van justitie, maar hij werd destijds nog wel frequent geconsulteerd over lastige onderwerpen.²¹ Ook in 1949 werkte hij al op dat ministerie. En zoals zo-even reeds vermeld, was hij het ook die in 1963 de vergelijking met de positie van 'Status-Duitsers' maakte.

Duitsers die door de annexatie een behandelings-Nederlanderschap hadden verworven, verloren daardoor niet de Duitse nationaliteit. De verwerving van de door Nederland geschapen status was geen verliesgrond van de Duitse nationaliteit volgens de regels van het Duitse *Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetz*.²² Die Duitse nationaliteit konden ze ook volgens de regels van datzelfde *Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetz* doorgeven aan hun kinderen. Diezelfde kinderen verwierven echter ook het behandelings-Nederlanderschap. Nu de gronden voor verwerving en verlies van het behandelings-Nederlanderschap, anders dan die van het Nederlands-onderdaanschap-niet-Nederlanderschap, niet afzonderlijk waren geregeld, ligt het voor de hand voor de verwerving en verlies van deze status de regels van de Wet op het Nederlanderschap en het ingezetenschap van overeenkomstige van toepassing te achten.²³ De positie van behandelings-

21 Jhr. Mr. Theodorik ('Dirk') Karel Maria Joseph van Sasse van Ysselst (30 maart 1908 - 14 oktober 2004). A.V.M. Struycken, 'In memoriam jhr. mr. Th.K.M.J. van Sasse van Ysselst', *Nederlands Internationaal Privaatrecht* (2005) 1-3. Tot in de tweede helft van de jaren 1980 was hij nog actief in commissies en (mede)verantwoordelijk voor publicaties op het gebied van het personeel statuut.

22 Wet van 22 juli 1913, *Reichsgesetzblatt* 1913, 583.

23 Wet van 12 december 1892, *Staatsblad* 268. Zo ook Van Sasse van Ysselst, 'Grensverdrag met de Bondsrepubliek Duitsland', 86, met verwijzing naar Duynstee, 'Vreemdelingenrecht', *Mededelingen van de Vereniging voor Internationaal Recht* 30 (1956) 42. Art. 6 lid 1 van de 'Wet houdende regelen omtrent de positie van Molukkers' verklaarde in de oorspronkelijke redactie bepaalde artikelen uit de Wet op het Nederlanderschap en het ingezetenschap van overeenkomstige toepassing. Sinds 1992 is deze verwijzing vervangen door een toepasselijk verklaren van enkele artikelen uit de Rijkswet op het Nederlanderschap.

Nederlander werd niet verloren door zich in een ander deel van het Koninkrijk der Nederlanden te vestigen, bijvoorbeeld door een verhuizing naar Sittard.²⁴ Wel was het kennelijk zo dat de status werd verloren, respectievelijk geacht werd niet te zijn verworven, door degenen die met toepassing van het tweede lid van art. 36 werden uitgewezen naar Duitsland, dat willen zeggen door personen die wegens hun naziverleden of oorlogsmisdrijven uit hun functie waren verwijderd. Ook notoire smokkelaars vielen onder deze categorie.

De positie van de Nederlandse vrouw die een behandelings-Nederlander huwde

Van groot praktisch belang was de vraag, of een Nederlandse vrouw die een behandelings-Nederlander huwde daardoor haar Nederlanderschap verloor en zelf eveneens behandelings-Nederlandse werd. Daarover bestonden twee verschillende meningen, die hierna zullen worden beschreven. Het is echter van belang om eerst aandacht te besteden aan de toenmalige positie van een Nederlandse vrouw, die met een niet-Nederlander in het huwelijk trad.

Tot 1 maart 1964 verloor een Nederlandse vrouw haar Nederlanderschap in beginsel bij het sluiten van een huwelijk met een niet-Nederlander. Achtergrond van deze regeling was, dat de wetgever wilde realiseren dat echtgenoten dezelfde nationaliteit bezaten. Slechts indien een vrouw de nationaliteit van haar echtgenoot niet verwierf en ook niet op de dag van de huwelijksluiting op eenvoudige wijze kon verwerven, bleef zij Nederlandse. Dit gold sinds 1937, maar wel met terugwerkende kracht vanaf 1 juli 1893 (de datum van inwerkingtreding van de Wet op het Nederlanderschap en het ingezetenschap). Deze uitzondering was ingegeven door de wens om staatloosheid zoveel mogelijk te beperken.

De Duitse nationaliteit werd volgens het Duitse nationaliteitsrecht zoals dit rond 1949 gold automatisch verworven door de buitenlandse echtgenote van een Duitse man. Om precies te zijn: tot 1 april 1953 (de dag waarop artikel 3 van de Duitse Grondwet (*Grundgesetz*) dat de gelijke behandeling van mannen en vrouwen voorschrijft, in werking trad) verwierf de Nederlandse vrouw die een Duitser huwde automatisch de Duitse nationaliteit, zodat in beginsel verlies van de Nederlandse nationaliteit optrad.²⁵ Vanaf 1 april 1953 was dat niet meer het geval, maar dit veranderde weer enigszins op 24 augustus 1957 door inwerkingtreding van het *Drittes Gesetz zur Regelung von Fragen der Staatsangehörigkeit* van 19 augustus 1957.²⁶ Sindsdien (tot 1 januari 1970) had de buitenlandse vrouw die met een Duitser in het huwelijk trad, de mogelijkheid om door het afleggen van een optieverklaring Duitse te worden, zodat een Nederlandse die na 24 augustus 1957 met een Duitser huwde tot 1 maart 1964 haar Nederlanderschap verloor.

24 Het was uiteraard in het bijzonder de 'buurgemeente' Sittard, die te maken kreeg met problemen betreffende het behandelings-Nederlanderschap van de inwoners van Selfkant.

25 Zie de beslissing van het *Bundesverfassungsgericht* van 18 december 1957 (*BVerfGE* 3, 225-248) en de beslissing van het *Oberverwaltungsgericht Münster* van 26 februari 1957 (*Entscheidungen des OVG Münster und Lüneburg, Amtliche Sammlung*, Band 12, 147-152).

26 *Bundesgesetzblatt* I, 1251 en III, 102-7.

Opteerde zij om haar moverende redenen niet voor de Duitse nationaliteit, dan werd zij staatloos.²⁷

Bij de toepassing van de zonet beschreven regels ter bepaling van de nationaliteitsrechtelijke positie van een Nederlandse vrouw die met een Duitser huwde, moet echter een uiterst belangrijke uitzondering in de gaten worden gehouden! In artikel 1 van het door Koningin Wilhelmina in Londen uitgevaardigde Koninklijk Besluit van 22 mei 1943 'houdende voorziening ter voorkoming van ongewenste gevolgen van het na 9 mei 1940 verkrijgen van een vreemde nationaliteit of een vreemd onderdaanschap door Nederlanders of Nederlandse onderdanen uit andere hoofde', werd bepaald:²⁸

Door het na 9 mei 1940 verkrijgen of deelachtig worden van de nationaliteit of het onderdaanschap van een staat, waarmede Wij ten tijde dier verkrijging geen diplomatieke betrekkingen onderhouden of onderhouden, wordt tenzij die betrekkingen tussen 9 mei 1940 en het tijdstip waarop dit besluit in werking treedt, zijn tot stand gebracht, het Nederlandschap noch het Nederlandsch onderdaanschap verloren dan indien Wij zulks uitdrukkelijk verklaren. Van een verklaring als bedoeld in het vorige lid wordt mededeeling gedaan in de Staatscourant.²⁹

Als gevolg van deze bepaling verwierf een Nederlandse vrouw die na 9 mei 1940 een Duitser huwde weliswaar de Duitse nationaliteit, maar zij behield daarnaast haar Nederlandschap. Achtergrond van deze regel was de wens om de Nederlandse internationale strafrechtelijke jurisdictie niet te verliezen vanwege de verwerving van een vijandelijke nationaliteit. Dit belangrijke Koninklijk Besluit werd ingetrokken bij Wet van 23 december 1953³⁰ dat in werking trad op 1 maart 1954.³¹ Artikel 1 van de intrekkingwet bepaalde:

Het Koninklijk Besluit van 22 mei 1943 (Staatsblad 1943, D 16) wordt ingetrokken, met dien verstande, dat zij, die zonder de werking van dit besluit de staat van Nederlander of Nederlands onderdaan niet of niet meer zouden bezitten, deze staat verliezen bij het in werking treden van deze wet.

Het verlies van het Nederlandschap door met een Duitser gehuwde Nederlandse vrouw voor wie het Koninklijk Besluit uit 1943 het verlies had geblokkeerd, trad

27 Zo ook de Handleiding voor de toepassing van de Rijkswet op het Nederlandschap, toelichting op artikel 6 lid 1 onder i, paragraaf 1.2.1.1, en Gerard-René de Groot, 'Staatsangehörigkeitsrechtliche Fragen im Verhältniss Deutschland-Niederlande', in: Gerard-René de Groot en André Janssen (red.), *Festschrift anlässlich des sechzigjährigen Bestehens der Deutsch-Niederländischen Juristenkonferenz* [Münsteraner Studien zur Rechtsvergleichung/ Münster Studies in Comparative Law, Band 129] (Berlijn 2009) 191-214.

28 *Staatsblad* 1943, D 16.

29 Of er inderdaad verklaringen als bedoeld in de laatste zin in de Staatscourant zijn gepubliceerd, verdient nader onderzoek. De bewijslast dienaangaande berust evenwel op de Staat der Nederlanden, zodat kan worden afgewacht of het Ministerie zich op eventuele verklaringen beroept en deze toegankelijk maakt.

30 *Staatsblad* 620.

31 Koninklijk Besluit van 12 januari 1954, *Staatsblad* 1954, 1.

dus alsnog (*ex nunc*) in per 1 maart 1954. Haar tussen 9 mei 1940 en 1 maart 1954 geboren kinderen werden echter als kinderen van een Nederlandse moeder geboren, hetgeen van belang is – zoals we hierna nog zullen zien – voor hun mogelijkheid om op eenvoudige wijze Nederlander te worden.³² De na 1 maart 1954 geboren kinderen zijn niet meer als kind van een Nederlandse moeder geboren, tenzij de moeder door naturalisatie of bijvoorbeeld krachtens een sinds 1 maart 1964 geldende overgangsregeling door het afleggen van een daartoe strekkende optieverklaring weer Nederlandse was geworden.

Het Koninklijk Besluit van 1943 is zo uitgelegd, dat voor de toepassing ervan maatgevend is, of er tussen Nederland en de staat van de buitenlandse echtgenoot diplomatieke betrekkingen waren op de dag van de huwelijksluiting. Na herstel van de diplomatieke betrekkingen werd de Nederlandse nationaliteit wel weer door huwelijksluiting verloren, tenzij de Nederlandse vrouw de nationaliteit van haar buitenlandse echtgenoot niet door het huwelijk verwierf en ook niet bij de huwelijksluiting kon verwerven.

De diplomatieke betrekkingen met Duitsland werden weer hersteld op 4 april 1951. Nederlandse vrouwen, die daarna een Duitser huwden, verloren dus wel weer hun Nederlanderschap. Zij die tussen 1940 en 1951 waren gehuwd, bleven echter Nederlands tot 1 maart 1954. Voor Nederlandse vrouwen die met een Duitser huwden moeten we derhalve de volgende zes perioden onderscheiden:

1. Tot 9 mei 1940: verlies van het Nederlanderschap door huwelijk;
2. Van 9 mei 1940 tot 4 april 1951: geen verlies van het Nederlanderschap door huwelijk; de Nederlandse nationaliteit werd evenwel verloren op 1 maart 1954 (hetgeen uiteraard van belang is voor de nadien geboren kinderen);
3. Van 4 april 1951 tot 1 april 1953: verlies van het Nederlanderschap door huwelijk;
4. Van 1 april 1953 tot 24 augustus 1957: geen verlies van het Nederlanderschap door huwelijk;
5. Van 24 augustus 1957 tot 1 maart 1964: verlies van het Nederlanderschap door huwelijk;
6. Vanaf 1 maart 1964: geen verlies van het Nederlanderschap door huwelijk.

Onderstreept zij overigens, dat de Nederlandse vrouw die in de periode 1953-1957 met een Duitser huwde, ook na 24 augustus 1957 Nederlandse bleef, zolang ze niet voor de Duitse nationaliteit opteerde. Maatgevend was immers de nationaliteitsrechtelijke positie van de vrouw ten tijde van het sluiten van het huwelijk.

Dit is al rijkelijk ingewikkeld. Maar hoe stak de vork nu in de steel, als een Nederlandse vrouw met een Duitse behandelings-Nederlander huwde? Volgens het zogenaamde Practicus-commentaar op het Nederlandse nationaliteitsrecht werd ook dan door de Nederlandse vrouw haar Nederlanderschap verloren, uiteraard met in achtname van de beperkingen in het licht van het Koninklijk Besluit van 1943.³³

32 Op grond van het optierecht van art. 6 lid 1 onder i Rijkswet op het Nederlanderschap (in de sinds 1 oktober 2010 geldende redactie).

33 Practicus, *Wet op het Nederlanderschap en het ingezetenschap*, derde uitgave, losbladig (Alphen aan den Rijn 1953-1977) aant. 3.7.5 (zonder enige motivering van dit standpunt). Achter het pseudoniem Practicus gaan de heren A.J.G.P. Septer, J.C. Schouten en L.J.A. de Groot schuil.

Van Sasse van Ysselst wees deze opvatting echter met kracht af. Nu was Van Sasse van Ysselst de expert voor nationaliteitsrecht in het Nederlandse ministerie van justitie – zoals boven al vermeld – en bovendien waarschijnlijk degene die het behandelings-Nederlandschap had bedacht. Het ligt daarom voor de hand om zijn mening als meer gezaghebbend dan die van Practicus te beschouwen. Van Sasse van Ysselst beklemtoonde dat een behandelings-Nederlander zo nauw verbonden was met de Nederlandse rechtsorde, dat de Bondsrepubliek Duitsland zich niet op de Duitse nationaliteit van betrokkene mocht beroepen. De Duitse nationaliteit van de echtgenoot deed er daarom vanuit Nederlands perspectief niet toe. Laten we hem even zelf aan het woord:

degenen op wie art. 36 van toepassing is, zijn weliswaar geen Nederlander, maar anderzijds zijn zij zo nauw met het Koninkrijk der Nederlanden verbonden, dat de Bondsrepubliek tegenover Nederland geen beroep mocht doen op de Duitse nationaliteit van deze personen. Met deze nationaliteit mocht dus bij de bepaling van de status van een betrokken vrouw geen rekening worden gehouden. Daar zij, van Nederlands standpunt bezien, geen andere nationaliteit deelachtig werd, behield zij ingevolge art. 5, lid 1, der wet op het Nederlandschap haar Nederlandse nationaliteit.

De Nederlandse vrouw die een behandelings-Nederlander huwde bleef dus gewoon Nederlandse.³⁴ We moeten hier echter nog ingaan op de voor de hand liggende vraag, of een dergelijke Nederlandse met een behandelings-Nederlander gehuwde vrouw haar Nederlandschap verloor doordat haar echtgenoot deze status verloor. Dat laatste gebeurde – zoals we ook nog zullen zien – op zijn laatst op 1 augustus 1963. Aangetekend zij, dat Van Sasse van Ysselst ervan uitgaat, dat de met ex-behandelings-Nederlanders gehuwd zijnde Nederlandse vrouwen hun Nederlandschap hebben verloren per 1 augustus 1963. Hij stelt:

Sedert 1 augustus 1963 wordt haar positie beïnvloed door de Duitse wet; met ingang van die datum heeft zij de Nederlandse nationaliteit verloren, als zij op dat tijdstip evenals haar echtgenoot de Duitse nationaliteit bezat (art. 5, lid 2 wet Nederlandschap). Deze hoedanigheid kan zij hebben verkregen, hetzij doordat zij voor 1 april 1953 in het huwelijk is getreden, hetzij doordat zij na die datum is gehuwd en voor Duitsland heeft geopteerd dan wel door naturalisatie de Duitse nationaliteit heeft verkregen.

Art. 5 lid 2 eerste volzin Wet op het Nederlandschap en het ingezetenschap, waarnaar Van Sasse van Ysselst verwijst, luidde in de destijds – tot 1 maart 1964 – geldende redactie:

De echtgenote, die de staat van Nederlander zelfstandig heeft, volgt staande huwelijk de staat van haar man, zodra beiden van éénzelfde nationaliteit zijn.

34 Aldus ook Duynstee, 'Vreemdelingenrecht'.

Kennelijk volgt Van Sasse van Ysselt de volgende redenering: tot 1 augustus 1963 was de Duitse nationaliteit van de echtgenoot juridisch irrelevant: de nationaliteit sluimerde. Per 1 augustus 1963 was die Duitse nationaliteit – ook uit Nederlands perspectief – weer rechtens van belang. De echtgenoten hadden dus beiden eenzelfde nationaliteit. Zij volgde daarom de staat van haar man, hetgeen verlies van het Nederlanderschap opleverde.

Dit standpunt van Van Sasse van Ysselt deel ik niet. Hijzelf geeft immers aan dat de Nederlandse vrouw die in de periode 1949-1963 een behandelings-Nederlander huwde niet krachtens art. 5 het Nederlanderschap verloor door het volgen van de staat van haar man, omdat diens Duitse nationaliteit irrelevant was. Is het voor Nederland relevant worden van die nationaliteit per 1 augustus 1963 vervolgens een verliesgrond? Die vraag bevestigend te beantwoorden, impliceert een buitengewoon ruime interpretatie van de verliesgrond van art. 5 lid 2. En juist met een dergelijk ruime uitleg van een verliesgrond moet men uiterst voorzichtig zijn. Het willekeurig ontnemen van een nationaliteit is in strijd met het volkenrecht, zulks blijkt uit art. 15 Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.³⁵ Een extensieve interpretatie van een verliesgrond kan leiden tot een verrassend en daarom willekeurig verlies.³⁶

Een dergelijke door Van Sasse van Ysselt voorgestane ruime interpretatie van art. 5 lid 2 Wet op het Nederlanderschap en het ingezetenschap ligt des te minder voor de hand, omdat deze bepaling op 1 augustus 1963 op het punt stond om ter wille van een betere behandeling van de gehuwde vrouw uit onze wet te worden geschrapt. Dat gebeurde uiteindelijk door wet van 14 november 1963, die op 1 maart 1964 in werking trad.³⁷ Ex-Nederlandse vrouwen die door het volgen van de staat van hun man hun Nederlanderschap hadden verloren, konden krachtens een overgangsregeling hun verloren Nederlanderschap door een daartoe strekkende optieverklaring weer terugkrijgen. Mede in dat licht is het beter om te concluderen, dat de Nederlandse echtgenotes van een behandelings-Nederlander hun Nederlanderschap niet per 1 augustus 1963 hebben verloren. Een ander oordeel zou er toe leiden, dat bedoelde vrouwen per 1 augustus 1963 hun Nederlanderschap zouden hebben verloren, maar deze hoedanigheid enkele maanden later – vanaf 1 maart 1964 – weer zouden hebben kunnen terugkrijgen door het afleggen van een daartoe strekkende vormvrije optieverklaring. Een dergelijke gecompliceerde oplossing is niet aantrekkelijk. Het is daarom beter en eenvoudiger om te concluderen dat voor deze groep vrouwen helemaal geen verlies van hun Nederlanderschap is opgetreden.

35 Resolutie 217 A (III) van 10 december 1948 aanvaard door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, UN Doc. A/810.

36 Vergelijk de beslissing van de Hoge Raad van 27 september 1996, *Nederlandse Jurisprudentie* (1997) 624, waarin een extensieve interpretatie van art. 2ter Wet op het Nederlanderschap en het ingezetenschap van de hand wordt gewezen.

37 *Staatsblad* 467; zie ook Koninklijk Besluit van 27 januari 1964, *Staatsblad* 22.

Een behandelings-Nederlander kreeg geen echt Nederlands paspoort, maar wel een bewijs dat hem of haar een behandeling als Nederlander garandeerde. Collectie EHC Sittard-Geleen.

Nederlandse paspoorten?

Een belangrijke vraag was uiteraard, of een behandelings-Nederlander ook recht had op een Nederlands paspoort. Die mogelijkheid bestond inderdaad, maar voor het afgeven van zo'n pas was toestemming van het ministerie van buitenlandse zaken nodig. Overigens kreeg een behandelings-Nederlander geen gewoon Nederlands paspoort, maar een bijzonder paspoort. In het paspoort werd op de plaats, waar normaliter staat dat betrokkene Nederlander is, vermeld 'Wordt behandeld als Nederlander'.

Ook kon aan behandelings-Nederlanders een 'Bewijs van Behandeling als Nederlander' worden uitgereikt. Een dergelijk document, dat slechts de geldigheidsduur van een jaar had, vermeldde uitdrukkelijk dat de behandeling als Nederlander geschiedde 'ingevolge de bepalingen van de Grenscorrectiewet van 26 September 1951, Stbl. 434'. Een voorbeeld van een dergelijk door het Drostambt Tuddereren afgegeven bewijs is hierbij afgebeeld.³⁸

Teruggave aan Duitsland van het geannexeerde gebied

Na lange en pittige onderhandelingen werd circa 94 procent van het geannexeerde grondgebied weer aan Duitsland teruggegeven en wel krachtens

³⁸ De foto van dit bijzondere document is ter beschikking gesteld door Peer Boselie, directeur van het Euregionaal Historisch Centrum van de Gemeente Sittard-Geleen.

het Grensverdrag van 8 april 1960, in werking getreden op 1 augustus 1963.³⁹ Intussen was de bevolking van deze gebieden flink gegroeid: er woonden daar nu circa 11.000 personen, waarvan 7.700 de Duitse en 2.300 de Nederlandse nationaliteit bezaten.⁴⁰ Slechts een paar kleine stukken land werd door Duitsland nu definitief aan Nederland afgestaan. Met uitzondering van het gebied Wyler-Beek waren deze stukken land onbewoond.⁴¹ Juist over het gebied Wyler-Beek was hard onderhandeld. Dat kwam omdat de PvdA-fractievoorzitter in de Tweede Kamer, Jonkheer Marinus van der Goes van Naters, zich zeer voor het 'behoud' van de Wyler-Beek had ingezet.⁴²

In het gebied Wyler-Beek waren 76 Duitse en 92 Nederlandse burgers woonachtig. Uiteindelijk kwam een compromis uit de bus, waarbij het gebied werd gedeeld. Duitsland stond aan Nederland een gedeelte van dit gebied af, waar 23 Duitsers en 70 Nederlanders woonden. Op grond van art. 11 van het Grensverdrag konden de nu definitief op Nederlands grondgebied woonachtige Duitsers binnen een termijn van twee jaren door het afleggen van een daartoe strekkende optieverklaring de Nederlandse nationaliteit verwerven. De Duitse nationaliteit werd daardoor verloren, zo bepaalde het verdrag uitdrukkelijk. De tekst van art. 11 luidde:

1. Duitsers die hun woonplaats op 30 juni 1959 in de in artikel 6 bedoelde gebieden hadden en bij de inwerkingtreding van dit Verdrag daar nog hebben, kunnen binnen twee jaar na de inwerkingtreding van dit Verdrag op de voet van lid 2 opteren voor de Nederlandse nationaliteit, mits zij op het tijdstip van de optie tenminste achttien jaar oud zijn en hun woonplaats in het Koninkrijk der Nederlanden hebben.
2. De optie geschiedt door een verklaring ten overstaan van de bevoegde Nederlandse autoriteiten. Zij heeft verkrijging van de Nederlandse nationaliteit tot gevolg op het tijdstip van het afleggen van de verklaring. De verkrijging van de Nederlandse nationaliteit strekt zich uit tot: a) de echtgenote, indien zij daarmee instemt; b) de nog geen achttien jaar oude kinderen; een door een vrouw afgelegde optieverklaring heeft ten aanzien van haar kinderen slechts gevolg, indien de vader is overleden of wettelijk onbekend is.
3. Wie ingevolge lid 2 de Nederlandse nationaliteit verkrijgt, is uit dien hoofde geen Duitser meer. Voor het wettige kind van een optant, dat naar Duits recht mede onder de ouderlijke macht van de moeder staat, geldt dit echter alleen, indien de moeder daartoe haar toestemming heeft gegeven. Indien de toestemming van de moeder ontbreekt, kan de Nederlandse Minister van Justitie aan de optie verklaring van de vader hetzij gevolg ten aanzien van de kinderen hetzij ieder gevolg ontzeggen.

39 *Tractatenblad* 1960, 68; *Bundesgesetzblatt II* 1963, 463. Zie ook *Bundesgesetzblatt II* 1963, 1078.

40 *Bundestag Drucksachen* 3/2341, 197, ook geciteerd bij Makarov/Von Mangoldt, *Deutsches Staatsangehörigkeitsrecht*, aant. 17.

41 *Ibidem*.

42 Enno de Witt, *De Grens*, 36, 37. Zie over Van der Goes van Naters: http://www.parlement.com/id/vg0911410s1/m_marinus_van_der_goes_van_naters (laatstelijk bezocht op 25 augustus 2013).

4. De Regering van het Koninkrijk der Nederlanden deelt aan de Regering van de Bondsrepubliek Duitsland de namen en de personalia mede van hen die tengevolge van optie de Nederlandse nationaliteit hebben verkregen.

Enige juridisch-technische details over het opmaken van de bedoelde optie-verklaringen werden uitgewerkt in het Koninklijk Besluit van 31 augustus 1963, houdende uitvoeringsvoorschriften met betrekking tot opties voor het Nederlanderschap als bedoeld in artikel 11 van het Nederlands-Duits Grensverdrag.⁴³

Gevolgen voor de toepassing van het Nederlandse nationaliteitsrecht

Is dit alles nu een aardige juridisch-historische uiteenzetting, die voor het huidige recht directe relevantie mist? Deze vraag moet met klem ontkennend worden beantwoord. Naar Nederlandse opvatting waren de geannexeerde gebieden van 1949 tot 1963 echt Nederlands grondgebied en dat heeft gevolgen voor de toepassing van het huidige Nederlandse nationaliteitsrecht.⁴⁴ Daarbij komt nog de bijzondere positie van de Nederlandse vrouw die een behandelings-Nederlander huwde. Drie belangrijke punten verdienen hier uitdrukkelijke vermelding:

1. De destijds in het geannexeerde gebied wonende Nederlanders waren in het binnenland en niet in het buitenland woonachtig. Voor zover zij buiten Nederland waren geboren, konden zij hun Nederlanderschap daarom destijds niet verliezen op grond van tienjarig verblijf in het buitenland, als zij vergaten te kennen te geven Nederlander te willen blijven (art. 7 onder 5 Wet op het Nederlanderschap en het ingezetenschap). Per 1 augustus 1963 werden de geannexeerde gebieden echter buitenland. Daardoor kon wel verlies van het Nederlanderschap optreden per 1 augustus 1973, indien betrokkenen niet voordien te kennen hadden gegeven Nederlander te willen blijven.⁴⁵ Aangetekend zij verder, dat verlies van het Nederlanderschap wegens tienjarig verblijf in het buitenland tot 1 april 2013 nooit kon optreden voor personen die gedurende de annexatieperiode als Nederlanders in het annexatiegebied waren geboren. Zij waren immers niet in het buitenland geboren. Sinds de op 1 april 2003 in werking getreden nieuwe redactie van deze verliesbepaling (nu art. 15 lid 1 onder c Rijkswet op het Nederlanderschap) geldt deze verliesgrond nu ook voor in Nederland geboren personen. Voor hen ging de termijn van tien jaren lopen op 1 april 2003, zodat op zijn vroegst op 1 april 2013 verlies van de Nederlandse nationaliteit kon optreden. Een belangrijke uitzondering geldt tegenwoordig evenwel voor personen, die op het grondgebied van de Europese Unie woonachtig zijn: zij verliezen hun Nederlanderschap dus niet.

⁴³ *Staatsblad* 372.

⁴⁴ A. Wagemans, 'Grenscorrectiegebieden en de Wet op het Nederlanderschap en Ingezetenschap', *Het Personeel Statuut* (1974) 73. Wagemans was ambtenaar belast met burgerzaken in Sittard.

⁴⁵ *Ibidem*.

2. Het Nederlandse nationaliteitsrecht wordt in de regel verworven door een kind waarvan een ouder Nederlander is. Daarnaast kan het Nederlanderschap ook worden verworven door het kind van een buitenlander dat geboren wordt terwijl een ouder in Nederland hoofdverblijf heeft, terwijl die ouder geboren werd terwijl een van diens ouders in Nederland hoofdverblijf heeft (art. 3 lid 3 Rijkswet op het Nederlanderschap in de sinds 2003 geldende redactie).⁴⁶ Ook voor de toepassing van deze regeling geldt hoofdverblijf in het geannexeerde gebied als geboorte in Nederland. Laten we dit met een voorbeeld illustreren.⁴⁷ Stel een kind werd in 1962 in het geannexeerde gebied geboren als kind van twee aldaar woonachtige behandelings-Nederlanders. Zelf wordt dit kind ook behandelings-Nederlander, maar deze status wordt verloren op 1 augustus 1963. Veel later verhuist dit kind als Duitser naar Nederland. Hij of zij is gehuwd met een Duitser. In Sittard wordt hun kind geboren. Dit kind verwerft op grond van de Duitse nationaliteitswetgeving de Duitse nationaliteit, maar op grond van art. 3 lid 3 Rijkswet op het Nederlanderschap tevens de Nederlandse nationaliteit.

3. Boven concludeerden we al, dat een Nederlandse vrouw die in de periode 1949-1963 een behandelings-Nederlander huwde, haar Nederlandse nationaliteit niet verloor. Zij kon deze nationaliteit echter niet doorgeven aan haar kinderen. Tot 1985 verwierven binnen een huwelijk geboren kinderen in beginsel slechts het Nederlanderschap, indien hun vader de Nederlandse nationaliteit bezat. Buiten een huwelijk geboren, niet-erkende kinderen konden de Nederlandse nationaliteit van hun Nederlandse moeder afleiden. Binnen een huwelijk geboren kinderen verwierven uitsluitend de Nederlandse nationaliteit indien ze anders staatloos zouden zijn. Maar daarvan was geen sprake, daar de kinderen van een Nederlandse vrouw en een behandelings-Nederlanderschap zelf ook behandelings-Nederlander werden en daarnaast ook de Duitse nationaliteit verwierven.

Toen in 1985 in Nederland de gelijke behandeling van mannen en vrouwen werd ingevoerd in het nationaliteitsrecht, werd aan voordien geboren kinderen van een Nederlandse moeder en een buitenlandse vader een binnen drie jaren uit te oefenen optierecht op het Nederlanderschap toegekend, mits zij nog niet de leeftijd van 21 jaar hadden bereikt. Voor de kinderen van een Nederlandse moeder en een behandelings-Nederlander kwam dit optierecht te laat. De jongsten van deze kinderen waren immers destijds net 21 jaar geworden. Op 1 oktober 2010 werd deze optiemogelijkheid echter weer opnieuw geopend en ditmaal zonder enige beperking in de tijd en zonder enige leeftijdsbeperking (zie art. 6 lid 1 onder i tot en met o Rijkswet op het Nederlanderschap). Het optierecht geldt nu voor alle kinderen die ten tijde van hun geboorte een Nederlandse moeder

⁴⁶ De onderhavige regeling geldt sinds 1953 (met terugwerkende kracht tot 1893). Tot 1985 was deze regeling neergelegd in art. 2 onder a Wet op het Nederlanderschap en het ingezetenschap, die in 1985 werd vervangen door art. 3 lid 3 Rijkswet op het Nederlanderschap. Art. 3 lid 3 werd in 2003 aanzienlijk gewijzigd.

⁴⁷ Zie ook Wagemans, 'Grenscorrectiegebieden'.

hadden, maar een niet-Nederlandse vader.⁴⁸ Het gebruik van dit optierecht heeft niet het verlies van de Duitse nationaliteit tot gevolg, daar het verwerven van de nationaliteit van een andere lidstaat van de Europese Unie naar huidig Duits nationaliteitsrecht geen grond van verlies van de Duitse nationaliteit meer is (par. 25 *Staatsangehörigkeitsgesetz* in de sinds 2007 geldende redactie). Overigens geldt het vermelde optierecht niet slechts voor de kinderen van een Nederlandse moeder en een niet-Nederlandse vader, maar ook voor de kinderen van die kinderen, met andere woorden voor de kleinkinderen van een Nederlandse moeder en een niet-Nederlandse vader.

De vermelde punten illustreren, dat voor een goede beoefening van het Nederlandse nationaliteitsrecht kennis van de nationaliteitsrechtelijke aspecten van de grenscorrecties van belang blijft.

48 Zie daarover gedetailleerd Gerard-René de Groot, *Zo moeder, zo kind ... Opmerkingen over het optierecht op het Nederlandschap van vóór 1985 geboren kinderen van een Nederlandse moeder en een niet-Nederlandse vader* (Maastricht 2012).

Over de auteurs

Drs. Paul Arnold (1959) is hoofd algemene dienst van het SHCL. Hij studeerde nieuwe geschiedenis in Nijmegen en publiceerde over verschillende sociaal-historische onderwerpen. Hij verzorgde de beeldredactie voor het boek *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (2012).

E-mail: p.arnold@maastrichtuniversity.nl

Lucie Bastiaens MA (1986) studeerde cultuurwetenschappen aan de Universiteit Maastricht en behaalde daar in 2013 haar masterdiploma 'European Studies on Society, Science and Technology'.

E-mail: lucie.bastiaens@live.nl

Marjolein Bax MA (1989) studeerde cultuurwetenschappen aan de Universiteit Maastricht. Haar scriptie ging over het vleermuizenonderzoek in Zuid Limburg. Daarna behaalde ze haar masterdiploma Media & Journalistiek aan de Universiteit van Amsterdam. Momenteel werkt ze als freelance journalist voor de NOS en Omroep Brabant. Verder schrijft ze voor de website www.aziatischetijger.nl

E-mail: marjolein.bax@gmail.com

Prof. dr. Gerard-René de Groot (1951) studeerde rechten aan de Rijksuniversiteit Groningen. Na afronding van zijn studie verbleef hij in 1973/1974 aan de Westfälische Wilhelmsuniversität in Münster i.W. Van 1975 tot 1982 was hij wetenschappelijk (hoofd)medewerker privaatrecht aan de Rijksuniversiteit Groningen. Vanaf 1982 is hij werkzaam aan de Universiteit Maastricht, sinds zijn promotie (proefschrift: *Staatsangehörigkeitsrecht im Wandel*) in 1988 als hoogleraar rechtsvergelijking en internationaal privaatrecht. Zijn bijzonder aandachtsgebied is het Nederlandse en vergelijkende nationaliteitsrecht.

E-mail: r.degroot@maastrichtuniversity.nl

Prof. dr. Benjamin Kaplan is hoogleraar Nederlandse geschiedenis aan het University College London. Hij behaalde zijn bachelordiploma aan Yale (1981) en promoveerde aan Harvard University (1989). Hij publiceerde onder meer *Calvinists and Libertines: Confession and Community in Utrecht, 1578-1620* (Oxford 1995) en *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe* (Cambridge, Mass. 2007).

E-mail: b.kaplan@ucl.ac.uk

Dr. Annemieke Klijn (1956) is universitair docent aan de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Tevens is zij conservator van de Kunst- en Erfgoed Commissie van die universiteit. Zij studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en de Rijksuniversiteit Gent en promoveerde op een vergelijkende studie van het Belgisch en Nederlands socialisme. Verder schreef zij boeken en artikelen over de geschiedenis van de zwakzinnigenzorg, de psychiatrie en de geneeskunde, onder meer: *Verlangen naar verbetering. 375 jaar academische geneeskunde in Utrecht* (2010).

E-mail: annemieke.klijn@maastrichtuniversity.nl

Prof. dr. Ad Knotter (1952) is directeur van het SHCL en bijzonder hoogleraar in de vergelijkende regionale geschiedenis, in het bijzonder die van Limburg en aangrenzende regio's aan de Universiteit Maastricht. Hij was coördinerend redacteur van *Mijnwerkers in Limburg: een sociale geschiedenis* (2012) en van *Limburg: een geschiedenis* (t.g.v. 150 jaar LGOG, te verschijnen in 2014).

E-mail: a.knotter@maastrichtuniversity.nl

Dr. Willibrord Rutten (1955) is hoofd onderzoek en adjunct-directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Hij promoveerde in 1997 aan de Landbouwuniversiteit Wageningen op *De vreselijkste aller harpijen*, een proefschrift over de sociale geschiedenis van de pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. Het zwaartepunt van zijn onderzoek betreft de sociale geschiedenis van Limburg in de negentiende en twintigste eeuw. In 2009 verscheen van zijn hand: *Oranje Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw, 1893-1974* (samen met Jan Peet); in het standaardwerk *Mijnwerkers in Limburg: een sociale geschiedenis* (2012) schreef hij de hoofdstukken over het bovengrondse leven van de mijnwerkers en hun gezinnen.

E-mail: w.rutten@maastrichtuniversity.nl

Bedrijfsfoto's van de N.V. Staalwerken 'De Maas'

De N.V. Staalwerken 'De Maas' in Maastricht was in meerdere opzichten een bijzondere onderneming. Bij de oprichting in 1925 was het niet alleen het enige bedrijf in Nederland dat stompgelaste stalen buizen ging produceren, het moest bovendien een uitgesproken katholiek bedrijf worden, een katholieke werkge-meenschap in de geest van de pauselijke encyclieken *Rerum Novarum* (1891) en *Quadragesimo Anno* (1931). Grotendeels verantwoordelijk voor die nadrukkelijk katholieke koers was directeur Emile Hubert van Oppen, die de buizenfabriek veertig jaar zou leiden.

Emile van Oppen werd op 13 september 1886 geboren als zoon van de fabri-kant Ferdinand van Oppen en Maria Hubertina Stassen. Na zijn schooljaren in Maastricht en een handelopleiding in Luik, deed Emile in 1906 zijn intrede in de ijzergieterij van zijn vader, gelegen aan de Kommel. Maastricht was in die dagen regelmatig in de greep van loonconflicten en stakingen, die ook de ijz-ergieterij Van Oppen niet onberoerd lieten. In 1908 legden de socialistisch geor-ganiseerde personeelsleden in het bedrijf het werk neer, uit protest tegen de lage beloning en de slechte werkomstandigheden. Vader Van Oppen reageerde zoals het een conservatieve Maastrichtse werkgever betaamde: hij weigerde met de stakers te onderhandelen en verving hen door katholiek georganiseerde arbeiders. Emile's sympathie lag echter bij de stakers. De arbeidsvoorwaarden in het bedrijf van zijn vader waren inderdaad slecht, zo schreef hij vele jaren later. Tegelijk bekende hij dat hij in die dagen in het geheim het socialistische weekblad *De Volkstribune* kocht, en in de ban was geraakt van Jelle Troelstra.¹

In 1910 kreeg Emile de kans het allemaal anders te doen. Hij nam de leiding over de ijzergieterij, zodat zijn vader zich helemaal op zijn ambt van wethouder van openbare werken kon richten. Het gegoten keukengereedschap, de kachels en de haarden van Van Oppen vonden toen nog aftrek in de stad, maar al snel kwam de klad in de orderportefeuille. De Eerste Wereldoorlog bracht de genade-slag: grondstoffen konden het bedrijf niet meer bereiken en de arbeiders gingen onder de wapens. De ijzergieterij van Van Oppen bleef op papier nog twee jaar bestaan. In 1916 viel het doek. De fabriek werd gesloopt en het terrein verkocht aan de Zusters onder de Bogen.

In de tussentijd trad Emile van Oppen binnen en buiten Maastricht in ver-schillende maatschappelijke kringen op de voorgrond. In 1915 was hij betrokken bij de oprichting van de Algemene R.K. Werkgeversvereniging en maakte hij kennis met leidende figuren van de roomse zuil. Eén kopstuk maakte een bij-zondere indruk op de jonge Van Oppen: hoofdaalmoezenier van de arbeid Henri Poels. 'Door Poels werd ik gevormd', zou hij later zeggen.² Toen zijn vader in datzelfde jaar aan de vooravond van de verkiezingen besloot afscheid te nemen

1 *Onze Spreekbuis. Maandblad voor het personeel der N.V. Staalwerken De Maas*, juni 1965.

2 *Ibidem*.

van de gemeentepolitiek,³ stelde Emile zich kandidaat als zijn opvolger. 'Mielke', zoals hij in de volksmond genoemd werd, was inmiddels zo bekend in de stad dat zijn verkiezing niemand verraste. Net 29 jaar, was hij het jongste raadslid van Nederland.

Van 1919 tot 1923 was Emile van Oppen wethouder openbare werken, onder zijn neef burgemeester Leopold van Oppen. In die hoedanigheid was hij verantwoordelijk voor alle gemeentebedrijven, inclusief het gemeentelijk gasbedrijf en de waterleiding. Emile deed zich kennen als een energiek en kundig politicus. Het einde van de Eerste Wereldoorlog was ook in Maastricht een roerige tijd. De omvangrijke werkloosheid, de enorme woningnood en de gebrekkige levensmiddelenvoorziening hadden de sociale tegenstellingen flink vergroot. In 1918 werd in de gemeenteraad een urgentieprogramma aangenomen dat na de verkiezingen van 1919 tot grondslag werd genomen van het gemeentelijke beleid. Op diverse maatschappelijke terreinen, waaronder armenzorg, onderwijs en volksgezondheid, werden eindelijk initiatieven genomen en problemen aangepakt. In 1920 kreeg de krappe stad nieuwe armslag met de annexatie van Sint Pieter, Oud-Vroenhoven, Heugem en Limmel. Meteen werd begonnen met de bouw van de nieuwe woonwijk Wittevrouwenveld. Er kwam een Gemeentelijke Geneeskundige Dienst en er werden plannen gemaakt voor de bouw van een nieuw ziekenhuis. Emile van Oppen had in deze vooruitstrevende bestuurskoers volop zijn aandeel, maar hij en zijn collega stadsbestuurders kregen niet de kans hun klus af te maken. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1923 wist een invloedrijke groep ultra-conservatieve kiezers vrijwel de hele katholieke raadsfractie weg te stemmen.⁴ Weliswaar kwam Van Oppen bij een tussentijdse vervanging in 1925 terug in de raad, maar de lol was er voor hem duidelijk af. Toen hij later dat jaar werd gevraagd directeur te worden van de N.V. Staalwerken 'De Maas', hoefde hij niet lang na te denken en hapte hij toe.

Het initiatief tot de oprichting van 'De Maas' kwam van twee Akense industriëlen, wagonfabrikant Jean Paul Goossens en zijn compagnon Hugo Hermann. Vanwege de naoorlogse chaos in hun land waren zij buiten Duitsland op zoek naar een vestigingsplaats voor een walswerkbedrijf. Het plan was om er tramrails en ijzeren profielen te gaan produceren. Van Oppen wist de beide investeerders ervan te overtuigen dat er meer te verdienen viel met stompgelaste stalen buizen, bestemd voor transport van gas, water en stoom. Hij wist uit ervaring dat gemeentelijke nutsbedrijven in Nederland steeds meer geld investeerden in netwerken voor de levering van gas en water. Het terrein waar de buizenfabriek gebouwd zou worden was bijzonder gunstig gelegen in het Bosscherveld te Maastricht, ingeklemd tussen het emplacement van het goederenstation Boschpoort en de Zuid-Willemsvaart. Het halffabricaat voor de buizen, metalen strippen van staalproducent Ougrée-Marihaye, kon per schip worden aangevoerd vanuit Luik. De benodigde energie zou geleverd worden door de

3 Ferdinand van Oppen had 24 jaar lang zitting in de Maastrichtse gemeenteraad, waarvan 17 jaar als wethouder van openbare werken.

4 J.F.R. Philips, *N.V. Staalwerken de Maas. Interne bedrijfs geschiedenis, 1925-1962* (Maastricht 1963) 14-18.

S.A. 'Hollando-Belge', een cokesfabriek die een paar honderd meter verderop lag.⁵

Aan alle voorwaarden leek te zijn voldaan, maar de financiering van de fabriek werd een lijdensweg. Met de bouw kon pas begin 1928 worden gestart. Op 5 september van dat jaar vond de feestelijke opening plaats, opgeluisterd door tal van hoogwaardigheidsbekleders. Tijdens zijn openingsspeech schetste directeur Emile van Oppen zijn plannen met het bedrijf en het ideaalbeeld dat hem voor ogen stond. Staalwerken 'De Maas' moest een arbeidsgemeenschap worden waarin rechtvaardigheid en naastenliefde centraal stonden. Arbeid moest lonen en de arbeiders mochten niet louter beschouwd worden als productiemiddel. Dit werd voortaan zijn strijdkreet: 'Arbeid primair, kapitaal secundair', een gewaagde uitspraak in een gezelschap van hoogwaardigheidsbekleders, aandeelhouders en commissarissen.⁶

Van meet af aan raakte 'De Maas' verweekeld in een hevige concurrentiestrijd met het Röhrenverband GmbH, een internationaal buizenkartel in Düsseldorf. Door flink onder de prijs van deze marktleider te bieden wist Van Oppen de fabriek door de eerste maanden heen te loodsen. Maar aan het eind van 1928 was de bodem van de schatkist al in zicht. Het Duitse buizenkartel zag zijn kans schoon, nam 51 procent van de aandelen over, en wist zo de hinderlijke nieuwkomer op de markt in te palmen. De meeste aandelen gingen naar de grootste spelers in het kartel, Vereenigte Stahlwerke en Mannesmann Röhrenwerke. De overige aandeelhouders werd een dividendgarantie geboden van 6 procent, vijftien jaar lang. Ze gingen meteen akkoord.⁷

De nieuwe aandeelhouders handhaafden Van Oppen als directeur, maar perkten zijn speelruimte flink in. Vanuit Düsseldorf werd hij voortaan nauwlettend gecontroleerd. Op administratief en bedrijfseconomisch terrein door gedelegeerd commissaris dr. W. Linz, en op technisch terrein door ir. Alvermann. Linz had een eigen chef de bureau aangesteld bij 'De Maas' en liet zich dagelijks over de gang van zaken in het bedrijf voorlichten. Alvermann, dé Europese buizenspecialist, was door de commissarissen aangesteld als technisch adviseur en zag twee dagen in de week persoonlijk toe op het productieproces. De Duitse invloed in het bedrijf was sowieso groot. Ook de staf van beampten kwam uit Duitsland, evenals de vaklieden op de werkvloer. Die laatsten hadden in hun arbeidscontract laten vastleggen dat zij hun vaardigheid – vooral het buizentrekken – niet hoefden over te dragen aan ongeschoolde Nederlandse collega's.

Er was één onderdeel van het ondernemingsbeleid waarop directeur Van Oppen geheel de vrije hand had: de sociale opbouw van het bedrijf in christelijke zin. Daartoe behoorde onder meer de vaststelling van lonen, arbeidsvoorwaarden en sociale voorzieningen. Die waren in alle opzichten ruimhartig te noemen. De arbeiders bij 'De Maas' hadden recht op een goed loon, schappelijke werktijden, verzekering, kinderbijslag en pensioen. Over al die, vooral stoffe-

5 Willibrord Rutten, 'Emile van Oppen 1886-1965', in: Joop Visser, Matthijs Dicke en Annelies van der Zouwen (ed.), *Nederlandse ondernemers 1850-1950. Noord-Brabant, Limburg en Zeeland* (Rotterdam 2009) 330.

6 Philips, *N.V. Staalwerken de Maas*, 68.

7 Rutten, 'Emile van Oppen', 331.

lijke zaken, mochten zij meepraten in een door de directeur zelf voorgezeten fabrieksraad. Over de invoering van een spaarfonds kon niet gepraat worden; alle personeelsleden werden verplicht hieraan een deel van hun loon af te dragen. Ook waar het de behartiging van hun zedelijke belangen betrof, hadden de arbeiders weinig inspraak. Van Oppen achtte zich als werkgever verantwoordelijk 'voor de zielen van de aan hem toevertrouwde arbeiders'. Zij en hun gezinnen mochten 'geen belemmeringen ondervinden bij hun opgang naar God'. Hier liep Emile van Oppen nadrukkelijk voor zijn troepen uit, geassisteerd door zijn vriend kapelaan Th. Riga, die met de zegen van hoofdaalmoezenier Poels bij 'De Maas' benoemd werd tot geestelijk adviseur. Samen waakten zij over geloof en zeden in het bedrijf, organiseerden zij retraites en kerstvieringen en sloten voor al het personeel abonnementen af op katholieke bladen.⁸

Na de overname leek 'De Maas' een goede tijd tegemoet te gaan. Het kartel voorzag het bedrijf van lonende orders. Het eigen verkoopapparaat kon worden opgedoekt, wat een aanzienlijke besparing opleverde. Daarnaast profiteerde 'De Maas' van een prijzenoorlog in de bandijzersector. De kostprijzen waren laag en de opbrengsten hoog. Tot en met 1933 werden royale dividenden uitgekeerd van 15 procent en meer, maar vanaf dat moment ging het mis. In 1935 legde het internationale buizenkartel het loodje, omdat het onder druk van de wereldwijde crisis geen lonende verkoopprijzen meer kon garanderen. Vanaf maart 1935 stond 'De Maas' weer op eigen benen.

Alleen dankzij Van Oppen's goede contacten met politieke kopstukken bleef het bedrijf overeind. Sinds 1923 was hij lid van Provinciale Staten voor de katholieke partij en zette hij zich in voor de industrialisering van Limburg. Minister Gelissen, lange tijd directeur van de PLEM en medestander van Van Oppen, kwam hem te hulp door de invoer van gelaste buizen aan banden te leggen. Zo genoot 'De Maas' in ieder geval op de binnenlandse markt bescherming. Pas in 1939 kwam er een eind aan deze voor het bedrijf kritieke periode. Er dreigde oorlog aan te komen, de buizenmarkt veerde weer overeind.⁹

Kwamen de problemen voordien voornamelijk van buiten, na de Duitse inval ontstonden zij ook in eigen gelederen. Het was voor Van Oppen een bittere pil om te constateren dat vrijwel de gehele technische staf plotseling van houding veranderde en bijna geheel uit fanatieke nazi's bleek te bestaan. Staalwerken 'De Maas' stond toch al in een slechte reuk omdat het grootste deel van de aandelen in Duitse handen was. Alle inspanningen van de directeur waren er tijdens de oorlogsjaren op gericht de fabriek draaiende te houden en het Nederlandse personeel voor gedwongen tewerkstelling in Duitsland te behoeden. Dat was geen eenvoudige opgave. Omgeven door spionnen moest hij zien op te tornen tegen machtige invloeden van buiten. Grootaandeelhouder Mannesmann Röhrenwerke wilde het marktaandeel van de Maastrichtse buizenfabriek graag overnemen. Het concern eiste dat 'De Maas' ten minste lonend produceerde, zo niet dan werd de productie overgeplaatst naar de fabriek van Mannesmann in Mülheim. Om sluiting te voorkomen dienden de Maastrichtenaren jaarlijks

⁸ Philips, *N.V. Staalwerken de Maas*, 61-78.

⁹ *Ibidem*, 81-92.

minimaal elfduizend ton buizen te produceren. Vanwege de oorlogssituatie was dat een vrijwel onmogelijke opgave. De andere grote aandeelhouder van 'De Maas', de Vereinigte Stahlwerke, schoot Van Oppen te hulp. Via omwegen wist dit bedrijf te bewerkstelligen dat de Maastrichtse fabriek rechtstreeks orders kreeg van het *Reichswirtschaftsministerium* in Berlijn. Deze ingreep redde de fabriek, maar kwam Van Oppen na de oorlog duur te staan.¹⁰

Tijdens de chaotische maanden na de bevrijding van Maastricht dienden twee personeelsleden van 'De Maas' een aanklacht in tegen Emile van Oppen. Op 8 december 1944 werd hij gearresteerd op beschuldiging van industriële collaboratie. Na zes maanden voorarrest, en vier maanden huisarrest werd hij in juni 1945 onvoorwaardelijk in vrijheid gesteld. Niet iedereen legde zich hierbij neer. Op 8 februari 1946 ontplofte een bom naast Van Oppens huis aan de Prins Bisschopsingel. De dader is nooit in de kraag gegrepen. Drie weken later werd Van Oppen door het Militair Gezag in zijn functie hersteld.¹¹

In tegenstelling tot de directeur, kwam de fabriek onbeschadigd uit de oorlog. Staalwerken 'De Maas' profiteerde volop van het feit dat alle buizenfabrieken in Duitsland, België en Noord-Frankrijk verwoest of beschadigd waren en begon aan een lange periode van voorspoed. Met Van Oppen ging het allengs ook beter. Tegen een koers van zes keer de nominale waarde nam hij de meerderheid van de aandelen in het bedrijf over van het Nederlands Beheers Instituut, dat na de bevrijding beslag had gelegd op het Duitse kapitaal van de naamloze vennootschap. Voortaan had Van Oppen de touwtjes alleen in handen. In de jaren 1950 vonden de stalen buizen van 'De Maas' hun weg over de hele wereld, behalve naar landen achter het IJzeren Gordijn. Van Oppen weigerde zaken te doen met communistische landen omdat zij christenen vervolgden.¹²

De periode van geleide loonpolitiek na de oorlog betekende dat Staalwerken 'De Maas' gedwongen werd het oude loonbeleid los te laten en zich diende te conformeren aan landelijke regelingen. Van Oppen vond dit een ontoelaatbare inbreuk op zijn ondernemersvrijheid. De inkomensverhoudingen in het bedrijf werden erdoor verstoord en de mogelijkheid verdween om de bedrijfsgenoten te laten delen in de grotere bloei van de onderneming. Daar stonden weliswaar kleine collectieve verbeteringen in de secundaire arbeidsvoorwaarden tegenover, maar deze hadden nauwelijks effect op de onderlinge sociale verhoudingen. De sociale opbouw van zijn onderneming bleef onverminderd belangrijk voor Emile van Oppen. Deze kreeg in 1951 zijn bekroning met de oprichting van het Bouwfonds 'Mijn eigen huis'. Tijdens de kerstviering van dat jaar lichtte hij zijn plannen met dit fonds toe en garandeerde elke deelnemer een eigen huis in zes jaar. Het bezit van een eigen huis, aldus Van Oppen, prikkelde de spaarzin, vergrootte de bestaanszekerheid en leerde mensen op eigen benen te staan. Bezitsspreiding had bovendien een stabiliserend effect op het gezin en op de samenleving. Hoewel de oprichting van het bouwfonds was ingegeven door ideële motieven en werd geïnspireerd door de katholieke sociale leer, speelde

¹⁰ *Ibidem*, 97-107.

¹¹ *Ibidem*, 109-110.

¹² *Ibidem*, 132-150.

ook een praktisch motief een rol: de enorme woningnood in de stad. Het fonds werd door het personeel omarmd. In 1953 kon het eerste personeelslid zijn eigen woning betrekken; vijf jaar later had de overdracht plaats van het tweehonderdste huis. Dankzij het fonds zou uiteindelijk 90 procent van het personeel huiseigenaar worden.¹³

Emile van Oppen bleef vasthouden aan zijn eigen vormen van 'bedrijfsapostolaat', en drukte na de oorlog onverminderd een stevig katholiek stempel op 'De Maas'. De eenmaal gemaakte keuze om een katholiek bedrijf te zijn, hield voor hem de verplichting in dit ook uit te dragen, zowel in de fabriek als naar de buitenwereld. Dat riep geleidelijk steeds meer weerstand op. De collectieve bedevaartsreizen naar Lourdes werden door het personeel nog dankbaar aanvaard. Ook de gezamenlijke kerstvieringen bleven populair, maar aan de bedrijfsretraites en de godsdienstcursussen had een aantal onder hen geen boodschap meer. Ook het drie meter hoge neonkruis aan een van de schoorstenen van de fabriek, riep in het bedrijf vragen op en gaf daarbuiten aanleiding tot spot en miskenning. Maar het merendeel van de personeelsleden van Staalwerken 'De Maas' bleef zijn directeur op handen dragen.¹⁴

Door zware concurrentie op de internationale buizenmarkt kwam 'De Maas' aan het begin van de jaren 1960 in de problemen. Er werd nog geïnvesteerd in een tweede fabriek in de Beatrixhaven, maar dat kon het tij niet keren. In mei 1965 trad Emile van Oppen af als president-directeur van Staalwerken 'De Maas'. Op 19 augustus van datzelfde jaar overleed hij na een kort ziekbed in het ziekenhuis Sint Annadal. Met 'De Maas' ging het vervolgens verder bergafwaarts. In 1966 werd de fabriek in de Beatrixhaven verkocht en in 1969 ging het bedrijf op in de Verenigde Buizen Fabrieken (VBF), een onderdeel van Hoogovens. De fabriek in het Bosscherveld werd afgebroken. Op de locatie in de Beatrixhaven wordt nog steeds geproduceerd, door Corus Tubes BV, een onderdeel van Tata Steel.¹⁵

De foto's in dit katern zijn vrijwel allemaal afkomstig uit twee albums die met het bedrijfsarchief zijn overgedragen aan het SHCL. Het oudste album, van bescheiden afmetingen, dateert van 1937. Het bevat een serie kunstig afgedrukte foto's van alle personeelsleden terwijl zij aan het werk zijn in de fabriek en op kantoor. Het album werd dat jaar tijdens de viering van het 12,5-jarig bestaan van het bedrijf door het personeel aangeboden aan directeur Van Oppen. Het tweede, veel omvangrijkere album, is een in het bedrijf verzamelde en zorgvuldig ingeplakte selectie foto's van alle hoogtijmomenten in de historie van Staalwerken 'De Maas'. De eerste foto's in dit album werden gemaakt tijdens de openingsplechtigheden in 1925; de laatste dateren van 1966.

Paul Arnold

13 *Ibidem*, 158-175

14 *Ibidem*, 191-197.

15 Rutten, 'Emile van Oppen', 334.

Buizenfabriek Staalwerken 'De Maas' in het Bosscherveld te Maastricht, vlak voor de opening in 1928.

Tijdens de officiële opening van de fabriek op 5 september 1928 werden onder grote belangstelling van de genodigden de eerste buizen getrokken.

De oven stond centraal in het productieproces. Aan de voorkant bevonden zich de ovenladers, die ervoor zorgden dat de oven steeds weer werd gevoed met nieuwe stalen strippen. Foto: 1937.

Aan de achterkant van de oven stonden de buizentrekkers gereed naast te trekband. Een ketting trok de roodgloeiende strippen uit de oven door een gietijzeren trechter waarin deze onder hoge druk werden rondgevouwen en gelast. Foto: 1937.

Bezoek van minister Henri Gelissen van Economische Zaken (vijfde van links) aan Staalwerken 'De Maas' op 1 augustus 1936. Minister Gelissen redde het bedrijf tijdens de moeilijke jaren 1930 door de import van stalen buizen aan banden te leggen. Geheel links geestelijk adviseur Riga; derde van links Emile van Oppen.

Op 21 oktober 1935 schonk de Raad van Commissarissen (de groep links) een vaandel aan het bedrijf met de tekst: 'Patroon en arbeider ontmoeten elkaar. Die beiden gemaakt heeft is de Heer'. Bij elke gebeurtenis in het bedrijf zou het voortaan prominent figureren.

Tijdens de eerste Lourdes-reis van het voltallige personeel had directeur Van Oppen toestemming gevraagd en gekregen om de groep voor de grot toe te spreken. Foto: mei 1949.

Hoofdaalmoezenier van de arbeid mgr. H.A. Poels spreekt de genodigden toe na afloop van de inzegening van het heilig hartbeeld bij de ingang van de fabriek, 1 juni 1935. Rechts staand: Emile van Oppen; naast hem zit zijn neef burgemeester Leopold van Oppen.

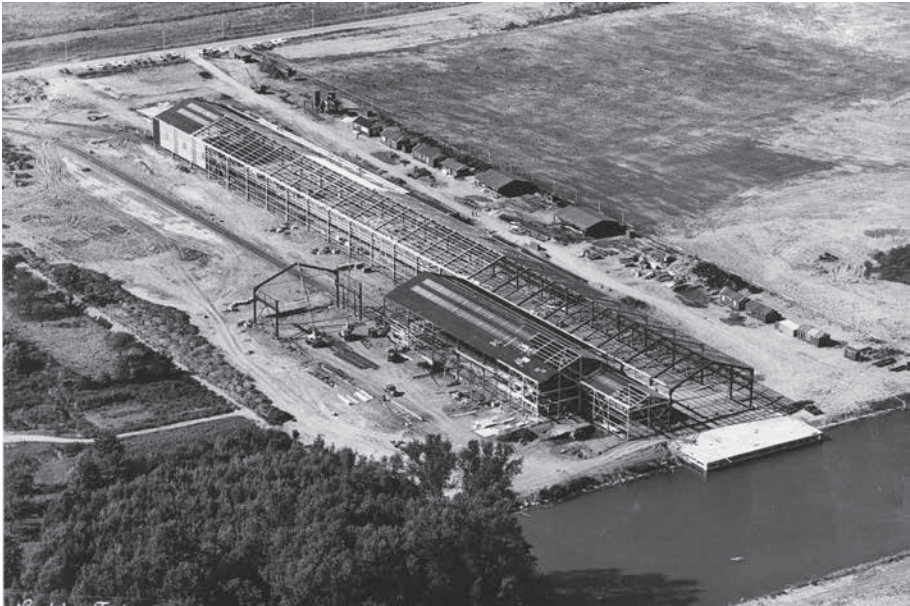
Oud-metaalbewerker en vakbondsman A.C. de Bruyn, op dat moment minister voor Publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in het derde kabinet Drees, onthulde op 24 december 1954 een gevelsteen in de honderdste eigen woning die via het bouwfonds van Staalwerken 'De Maas' was gerealiseerd. De woning ligt aan de Vaubanstraat.

Op vrijdag 9 december 1955 kozen de werknemers van 'De Maas' hun eerste ondernemingsraad.

Het heien van de eerste paal voor de nieuwe fabriek van Staalwerken 'De Maas' aan de Beatrixhaven in Maastricht, in het bijzijn van de president-commissaris, de directie en leden van het bouwteam, 19 februari 1964.

In de zomer van 1964 was de bouw van de nieuwe fabriek al een eind op streek. Op 31 december 1964 zou hier de eerste buis worden getrokken. Twee jaar later werd de fabriek al verkocht.

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Jaarverslag 2012

Inhoud

Algemeen	181
Organisatie	181
Wetenschappelijke activiteiten	184
Educatie en publiekswerking	188
Beheer en ontsluiting van de collecties	190
Bijlage 1. Samenstelling van het bestuur en de raad van advies	194
Bijlage 2. Organisationschema en samenstelling van het personeel	195
Bijlage 3. Lidmaatschappen	196
Bijlage 4. Publicaties	197
Bijlage 5. Lezingen	199
Bijlage 6. Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën	201
Bijlage 7. Schenkers van bibliotheekmateriaal	202
Bijlage 8. Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie	203
Bijlage 9. Begunstigers en contribuanten	205

Algemeen

Mijnwerkers in Limburg

Het jaar 2012 stond voor het SHCL in het teken van de voorbereiding van de uitgave van het boek *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen: Vantilt, 696 pagina's). In opdracht van de Stichting 'De Koempel Verhaalt' is de afgelopen jaren aan het onderzoek voor dit boek gewerkt door onderzoekers van het SHCL (Willibrord Rutten), Discovery Center Continium (Serge Langeweg) en de Universiteit Utrecht (Erik Nijhof en Jan Peet). Dankzij de steun van overheden, fondsen en bedrijven kon de Stichting voldoende middelen voor het onderzoek en de uitgave bijeenbrengen. Het SHCL verzorgde de coördinatie en de eindredactie (Ad Knotter), de beeldredactie (Paul Arnold) en het drukklaar maken van de tekst (Ella Muyres). Op 30 november 2012 werd het boek gepresenteerd, samen met het voor een breder publiek bedoelde boek *In en onder het dorp. Mijnwerkersleven in Limburg*, door Wiel Kusters. Bij de presentatie van deze boeken in het Corneliushuis in Heerlen waren ca. 300 personen aanwezig, waaronder tientallen oud-mijnwerkers. Beide uitgaven kregen ruime belangstelling in zowel de regionale als de nationale pers.

Voorlopig geen fusie met het Regionaal Historisch Centrum Limburg

De afgelopen jaren is het SHCL in overleg geweest met het Regionaal Historisch Centrum Limburg om te komen tot een fusie van beide instellingen. Het was de bedoeling dat de Stichting SHCL als derde partner, naast het Rijk en de gemeente Maastricht, zou toetreden tot de bestaande Gemeenschappelijke Regeling Regionaal Historisch Centrum Limburg, bij gelijktijdige naamswijziging in 'Historisch Centrum Limburg'. Na lang wikken en wegen is echter de conclusie getrokken dat het om diverse redenen vooralsnog niet mogelijk is dat het SHCL als private stichting toetreedt tot het overheidsorgaan RHCL. Zoals het er nu uitziet, zal het dus op korte termijn niet tot een fusie komen. Dat neemt niet weg dat er op het gebied van collectiebeheer en dienstverlening nauw zal worden samengewerkt met het RHCL, zoals nu ook al het geval is. De Stichting SHCL blijft echter als afzonderlijke organisatie actief op het gebied van collectievorming, wetenschappelijk onderzoek en als uitgever van wetenschappelijke publicaties.

Organisatie

Bestuur

Het bestuur werkt conform de regels van *Cultural Governance*. Functieprofielen van voorzitter en bestuursleden zijn vastgelegd in het jaarverslag over 2004,

bijlage 2. Op 11 december voerden voorzitter en secretaris het jaarlijkse voortgangs- en functioneringsgesprek met de directeur. Op 19 juni nam de voorzitter als lid van het College van Toezicht deel aan de jaarlijkse evaluatieve bijeenkomst over de leerstoel van het SHCL. Het jaarlijkse bestuurlijk voortgangsoverleg met de Provincie Limburg werd uitgesteld tot 2013. De secretaris onderhield regelmatig contact met de personeelsvertegenwoordiging van het SHCL. Het bestuur vergaderde op 6 februari, 2 april, 14 mei, 24 september, 19 november en 10 december. Belangrijkste onderwerp van bespreking waren de voorgenomen fusie met het RHCL en de consequenties van het niet doorgaan van deze fusie. Er was regelmatig contact met het bestuur van het RHCL over de voortgang van de samenwerking.

Raad van Advies

De Raad van Advies vergaderde op 14 mei en op 19 november. In de samenstelling kwam geen verandering. Tijdens de vergadering van 19 november hield Ad Knotter een voordracht over de totstandkoming en de inhoud van het boek *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis*.

Donateurs

Tegenover de aanmelding van 14 nieuwe contribuanten stonden 36 uitschrijvingen wegens overlijden, opzegging of achterstalligheid. Voor een aanzienlijk deel is de achteruitgang een gevolg van de vergrijzing van het bestand.

Aantal donateurs per 31-12	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
gemeenten, instellingen bedrijven	117	110	109	109	101	101	95	96	94	91	84	81	78	77	74
personen	527	551	729	723	716	678	666	646	624	590	531	519	507	500	472
totaal	644	674	838	832	817	779	761	742	718	681	615	600	585	577	546

Personeel

Samenstelling

Dr. Bart Delbroek kwam in tijdelijke dienst als onderzoeker en na 1 september 2012 als stagiair van de archiefschool te Brussel. Marith Dieker, Boy Gerrits, Dirk van de Leemput, Michel Lemaire en Myra Loog waren in tijdelijke dienst als werkstudenten. De afspraken met het RHCL over samenwerking op het gebied van de dienstverlening, archief- en bibliotheekbeheer werden gecontinueerd. De verdeling over de afdelingen van het SHCL treft u aan in bijlage 2.

Personeelsbeleid

Statutair is vastgelegd dat de directeur en het overige personeel worden bezoldigd volgens de bij de Provincie Limburg geldende regelingen. De medezeggenschap is geregeld via een gekozen Personeelsvertegenwoordiging (PVT). De leden zijn: Paul Arnold (afd. algemene dienst), Ella Muyres (idem) en Thea Brockbernd (bibliotheek). De PVT overlegde zesmaal met de directie, met name over de voorbereiding van de fusie met het RHCL. De jaarlijkse functioneringsgesprekken door de directeur en de afdelingshoofden met alle personeelsleden werden uitgesteld tot februari 2013.

Vrijwilligers en stagiair(e)s

Het werk van het SHCL leent zich bij uitstek voor ondersteuning door vrijwilligers. Als zodanig waren in 2012 zeven personen betrokken bij de inventarisatie en de materiële verzorging van archieven. In het kader van werkafspraken met de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen en de BV Limburg waren vijf studenten cultuurwetenschappen als stagiaires werkzaam onder begeleiding van SHCL-medewerker Jac van den Boogard.

Externe contacten

Evenals vorige jaren werden goede betrekkingen onderhouden met andere in Limburg werkzame instellingen op het gebied van de regionale geschiedbeoefening. Dit betrof in het bijzonder de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht, het Regionaal Historisch Centrum Limburg, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, het Limburgs Museum te Venlo en Discovery Center Continium te Kerkrade. Goede contacten waren er ook met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. De directeur trad op persoonlijke titel toe tot de redactie van de door het IISG uitgegeven *International Review of Social History*. Het SHCL werkt nauw samen met instellingen in België en Duitsland, in het bijzonder de RWTH-Aachen, de Vrije Universiteit Brussel, het Institut für soziale Bewegungen/Bibliothek des Ruhrgebiets in Bochum, en het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale (IHOES) te Seraing. De directeur van het SHCL werd benoemd tot lid van de Wissenschaftliche Rat van de Niederrhein Akademie te Duisburg. Hij werd tevens benoemd tot voorzitter van het Unger-Van Brero Fonds (in een personele unie met het bestuur van het Nederlandsch Economisch Historisch Archief) te Amsterdam. SHCL-medewerker Jac van den Boogard werd lid van het bestuur van het Museum aan het Vrijthof te Maastricht. De lidmaatschappen en externe contacten van individuele medewerkers zijn vermeld in bijlage 3.

Wetenschappelijke activiteiten

Bijzonder hoogleraarschap

De Commissie van Toezicht voor de bijzondere leerstoel van het SHCL bestond uit prof. A. Labrie, prof. K. Patel (voorzitter van de capaciteitsgroep geschiedenis, sinds 2012), prof. R. de Wilde (decaan), namens de FdCMW, en prof. H. Hillen (voorzitter SHCL) en prof. Th. Engelen (Radboud Universiteit Nijmegen) namens het SHCL. De commissie vergaderde op 19 juni en oordeelde positief over de werkzaamheden van de hoogleraar.

Promotiebegeleiding

In verband met het aanvaarden van een betrekking in Genk (België) kon drs. Leen Roels haar promotieonderzoek over de Luikse mijnarbeidsmarkt in de twintigste eeuw in 2012 nog niet voltooien. Zij zal naar verwachting in 2013 wel een voltooid proefschrift kunnen voorleggen. Drs. Thijs van Vugt (Fontys Sittard) publiceerde een artikel in het jaarboek van het SHCL, 'In en uit het Boschstraatkwartier. Mobiliteit en levensloop van twee families uit een Maastrichtse arbeiderswijk in vijf generaties', dat mede als hoofdstuk in zijn in 2013 te voltooien proefschrift over het Boschstraatkwartier is bedoeld. Drs. Maurice Heemels (Fontys Sittard) werkte verder aan zijn promotieonderzoek naar de institutionele, sociale en culturele aspecten van de begraafplaats 'Kapel in 't Zand' in Roermond (1870-1940). Drs. Martin Bergevoet (Gemeentearchief Venlo) ging verder met zijn onderzoek naar de opkomst en toepassing van de begrippen 'integrale zorg' en 'interdisciplinariteit' in de eerstelijnsgezondheidszorg in Nederland, ca. 1955-ca. 1985. Hij legde een eerste proeve voor als artikel voor het Belgisch-Nederlandse *Studium. Tijdschrift Voor Wetenschaps- en Universiteitsgeschiedenis*. Medepromotores zijn prof. Harry Crebolder (UM) en prof. Jouke van der Zee (Nivel/UM). De hoogleraar is medepromotor (met prof. Peter Scholliers) van drs. Karen Arijs (Vrije Universiteit Brussel) voor een promotietraject over 'the cultural construction of cross-border Limburg'. Een artikel werd ter publicatie aangeboden aan de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*. In dat kader schreef studente Suzanne Reuvers (FdCMW) een masterscriptie 'Limburgse feesten en identiteitsconstructie. Een personeroep in Tongeren en Roermond 1912'.

De hoogleraar was als lid van de promotiecommissie betrokken bij de promoties van dr. Cecile aan de Stegge, 'Gekkenwerk. De ontwikkeling van het beroep 'psychiatrisch verpleegkundige' in Nederland, 1830-1980' (Maastricht, 16 maart); dr. Tycho Walaardt, 'Geruisloos inwilligen. Argumentatie en speelruimte in de Nederlandse asielprocedure, 1945-1994' (Leiden, 24 april) en Hans Bosman, 'The History of the Nederlandsche Cocaine Fabriek and its Successors as Manufacturers of Narcotic Drugs, analysed from an International Perspective' (Maastricht, 8 november).

Onderwijs

De hoogleraar verzorgde een tutorial in het kader van het 'honours'-programma van de FdCMW: 'Global economic history: an introduction'. Hij was betrokken bij de voorbereiding van een cursus 'introductie in historische onderzoeksmethoden' voor bachelorstudenten van de FdCMW in samenwerking met de RWTH-Aachen. De cursus zal in 2013 van start gaan. Hij verzorgde tevens onderwijs in het door het NW Posthumus Instituut aangeboden landelijke keuzeprogramma voor research masterstudenten 'Global and Local: Themes in Social and Economic History'.

Peer review

De hoogleraar verzorgde *peer reviews* voor drie subsidieaanvragen voor de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Willibord Rutten was als reviewer betrokken bij een artikel aangeboden aan het *Journal of Borderlands Studies*.

Onderzoek en publicaties*Mijnwerkers in Limburg*

In opdracht van de Stichting 'De Koempel Verhaalt' coördineerde en redigeerde Ad Knotter het als wetenschappelijk standaardwerk bedoelde *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis*. SHCL-medewerker Willibrord Rutten schreef de vier hoofdstukken over het leven rondom de mijn. Promotus Serge Langeweg (Continium) schreef vier hoofdstukken over de arbeidsvoorziening en de mijnarbeid. SHCL-medewerkster Ella Muyres was verantwoordelijk voor de tekstcorrecties en het drukklaar maken van het manuscript. Paul Arnold deed de beeldresearch en verzorgde de beeldredactie. Hij was tevens beeldredacteur voor het gelijktijdig uitgegeven boek van Wiel Kusters, *In en onder het dorp. Mijnwerkersleven in Limburg*.

Wie-is-wie in de Limburgse kolenmijnen?

Een databestand wordt aangelegd van alle directeuren en (hoofd-)bedrijfsingenieurs die in de Limburgse steenkolenmijnen actief zijn geweest. Wat was hun achtergrond, hoe lang zijn ze gebleven, waar gingen zij naar toe? Het onderdeel mijn directeur staat nu op de website van het SHCL en komt straks ook op de website www.demijnen.nl. Het project wordt uitgevoerd door Th. Dibbets (vrijwilliger) onder leiding van het hoofd onderzoek.

Internationale samenwerking op mijnbouwhistorisch gebied

Met partners prof. Stefan Berger (Institut für soziale Bewegungen Bochum; penvoerder) en prof. Chris Williams (Swansea) werd een aanvraag ingediend bij de European Science Foundation voor een intereuropees project 'The European Route of Industrial Heritage – a European Lieu de Mémoire?'. De aanvraag werd niet gehonoreerd. Ad Knotter was lid van het *Comité Scientific* voor het internationale

congres 'Miners of the World/ Mineurs du Monde: The coal mines, government, market and society. Land of resilience (18th - 21st centuries)' in Lille/Lens (georganiseerd door prof. Béatrice Touchelay, Lille), te houden op 11-12 april 2013. Als redactielid van de *International Review of Social History* bereidt hij een special issue van dit tijdschrift voor over 'Immigration and ethnicity in coalfield history (worldwide)', te verschijnen in 2015. Ter voorbereiding organiseert hij een sessie over dit onderwerp op de European Social Science History Conference 2014 te Wenen.

HIDAMER

Ter voorbereiding en uitwerking van een subsidieaanvraag voor de opbouw van een database van statistische gegevens op gemeenteniveau in de Euregio Maas-Rijn (HIDAMER: Historical DAtabase MEuse-Rhine) in de negentiende en twintigste eeuw verrichte dr. Bart Delbroek onderzoek naar de beschikbare statistische informatiebronnen in Nederland, België en Duitsland. De resultaten van dit onderzoek zullen in 2013 worden verwerkt in een projectvoorstel voor vergelijkend historisch demografisch onderzoek in de Euregio.

Vorbereitung nieuwe Algemene Geschiedenis van Limburg t.g.v. 150 jaar LGOG

De hoogleraar was lid van de redactie van een te schrijven nieuwe Geschiedenis van Limburg, ingesteld door het bestuur van het LGOG onder voorzitterschap van prof. Paul Tummers. Op 25 januari werd daarover op het SHCL een workshop georganiseerd. Voor het in 2013 ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het LGOG uit te geven boek schreef hij hoofdstukken over de sociale geschiedenis van de grensoverschrijdende textielindustrie in de vroegmoderne periode, en over de 'sociale kwestie' in Limburg in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Willibrord Rutten schrijft een hoofdstuk over de vroegmoderne landbouw in Limburg. Hans van Hall schreef hoofdstukken over het landsheerlijk gezag en gewestelijke instellingen in de Late Middeleeuwen in Zuid-Limburg, en over middeleeuwse steden in Limburg.

Eurocorecode-project 'Borders and unfamiliarity'

De hoogleraar participeert in een Europees samenwerkingsproject in het kader van het ESF-programma 'Eurocorecode' voor onderzoek naar grensregio's, getiteld *The (de)construction of borders and unfamiliarity in the European Union: an analysis of historical representations of otherness and contemporary daily practices in border regions*. Penvoerder is het Nijmegen Centre for Border Research. In dat kader begeleidt hij het promotieproject van drs. Karen Arijs (VU Brussel; promotor Peter Scholliers) over 'The cultural construction of cross-border Limburg'. Als eerste resultaat werd een artikel aangeboden aan de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) onder de titel: 'De nationalisering van het lokale – feesten in Tongeren en Roermond 1860-1914'.

De hoogleraar bezocht workshops van dit project in Brussel (3 februari) en op de European Social Science History Conference te Glasgow (10-15 april 2012), waar

hij een paper presenteerde over “Unfamiliarity’, ‘Social Control’, and ‘Push-and-Pull’: Mining and Cross-border Labour in the Dutch-Belgian-German borderland 1900-1973’. Samen met Martin Klatt (Dept. Of Border Region Studies Sonderborg, Denemarken) redigeerde hij een bundel artikelen voor een dossier in het *Journal of Borderlands Studies*: ‘Perspectives on Cross-border Labour in Europe: ‘Un)familiarity’ or ‘Push-and-Pull’ (under review). Hij schreef daarvoor ook de inleiding.

In het kader van dit project verbleef promovendus Rene Pedersen (Dept. Of Border Region Studies University of Southern Denmark, Sonderborg) gedurende drie maanden op het SHCL. De hoogleraar was lid van de beoordelingscommissie voor zijn onderzoeksproject over grensoverschrijdende migratie in het Duits-Deense grensgebied en gaf commentaar op een bijeenkomst in Sonderborg (11 mei).

Overige conferenties

Op 1 maart organiseerde het SHCL een symposium ter gelegenheid van het afscheid van SHCL-voorzitter Gerard van der Velde over het thema: ‘Integratie van nationale periferieën: Zuid-Limburg, Oost-Groningen, Zeeuws-Vlaanderen’, met als sprekers Paul Brusse (UU), Erwin Karel (RUG), Hans Knippenberg (UvA), Ad Knotter (SHCL) en Willibrord Rutten (SHCL). Ad Knotter bezocht de jaarlijkse conferentie van het N.W. Posthumus Instituut (Amsterdam 24-25 mei) en de conferentie van de Belgische vereniging voor Nieuwste Geschiedenis (25 maart). Ad Knotter, Willibrord Rutten en promovenda Leen Roels leverden bijdragen voor een conferentie van de Vakbondshistorische Vereniging te Maastricht op 27 oktober. Willibrord Rutten hield lezingen voor bijeenkomsten van de Academische Werkplaats Publieke Gezondheidszorg Zuid-Limburg op 15 maart en 27 september, voor het Internationales Archivsymposion te Luxemburg op 24-25 mei, en op het Neuvième Congrès de l’Association des Cercles francophones d’histoire et d’archéologie de Belgique te Luik (23-26 augustus). Hij bezocht een symposium van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis over ‘Five centuries of farming’ (20 maart te Wageningen), de erfgoedconferentie ‘De toekomst in de steigers’ (13-14 september te Genk) en het symposium van Discovery Center Continuum over ‘De waarde van herinneringen’ (Kerkrade, 13 december). Een overzicht van de door SHCL-medewerkers gehouden lezingen treft u aan in bijlage 5.

Uitgaven

Als nr. 76 en premieboek 2012 in de reeks Maaslandse Monografieën zal in mei 2013 verschijnen de dissertatie van Herman van Rens, *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*. De 57^e jaargang van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* verscheen volgens plan, met een omvang van 224 bladzijden.

Educatie en publiekswerking

Mediabelangstelling voor Mijnwerkers in Limburg

Het SHCL verleende opnieuw veel medewerking aan verzoeken om informatie door de media. Met name de verschijning van het boek *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* was aanleiding voor tal van besprekingen en interviews in kranten, zowel regionale als landelijke, en medewerking aan televisie- en radioprogramma's. De website www.demijnen.nl besteedde veel aandacht aan het boek en maakte excerpten van artikelen uit het jaarboek van het SHCL over mijnbouw breder toegankelijk door publicatie op de website.

Digitale ontsluiting mijnwerkersinterviews

In het kader van het onderzoek voor *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* zijn beschikbare geluidsopnamen van interviews betreffende het mijnwerkersberoep verzameld en gedigitaliseerd. Dankzij een afzonderlijke subsidie van de Stichting Behoud Mijnhistorie konden die digitale interviews in 2012 zodanig worden bewerkt dat zij via de website www.demijnen.nl toegankelijk konden worden gemaakt. In dit project werkt het SHCL nauw samen met www.demijnen.nl. Uitvoerder is werkstudente Myra Loog.

Mystères de la Meuse

Het SHCL is via medewerker Jac van den Boogard betrokken bij de ontwikkeling van een cultureel project 'Mystères de la Meuse' (mede in het kader van VIA 2018), geïnitieerd door kunstenaars van de Stichting 'De weeffout'. Het project 'beoogt kunst, natuur en wetenschap te verenigen en een brug te slaan tussen vertegenwoordigers van cultureel diverse groeperingen in het stroomgebied van de Maas'.

Stagebeleiding

Met de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen en de BV Limburg ('Zicht op Maastricht') werden afspraken gemaakt over de begeleiding van stagiaires die in het kader van 'Zicht op Maastricht' herinneringen van buurtbewoners vastleggen. De resultaten worden gepubliceerd op de website van 'Zicht op Maastricht'. Voor dit project waren drie stagiaires bij het SHCL werkzaam. SHCL-medewerker Jac van den Boogard is ook betrokken bij andere activiteiten van 'Zicht op Maastricht': het schrijven van artikelen in het huis-aan-huisblad 'De Ster'; projectbegeleiding; rondleidingen; inhoudelijke ondersteuning.

Overige activiteiten

Jac van den Boogard was lid van de Kunst- en Erfgoedcommissie van de Universiteit Maastricht en trad toe tot het bestuur van het Museum aan het Vrijthof. Hij vertegenwoordigde het SHCL in het voorbereidingsoverleg van VIA 2018 (Maastricht Culturele Hoofdstad). Ten behoeve van het 'Bidbook' van VIA 2018 schreef hij het essay 'Knowledge replaces industry. A history 1814-1992'

(opgenomen in het Bidbook Via 2018, voorjaar 2012). Hij was medeorganisator van de tweemaandelijks historische cafés van Kring Maastricht van het LGOG. In het kader van de samenwerking tussen SHCL en RHCL organiseerde hij periodieke 'refereerlunches', waar medewerkers van beide instellingen hun projecten toelichtten. Ter gelegenheid van de tentoonstelling in het HCL 'De Tongersepoort Oet: tweehonderd jaar Algemene Begraafplaats' organiseerde hij een programma van lezingen, filmvoorstellingen en artikelen over aspecten van de religieuze begraafcultuur in Maastricht. Verder was hij als adviseur betrokken bij diverse culturele projecten ('Stadpreparaat', 'Fashion Clash', historisch spel 'Maastrichts Zilver', 'Anamorfoze') en publicaties (historische roman Ton van Reen, 'Citygraphy'). Hij en andere medewerkers van het SHCL verzorgden ca. 30 rondleidingen in het Historisch Centrum Limburg voor diverse bezoekersgroepen.

Externe dienstverlening

Website www.shclimburg.nl

De website van het SHCL is een belangrijk instrument voor informatievoorziening en dienstverlening. Het aantal bezoeken bleef ongeveer gelijk. Omdat de digitale archieftoegangen van het SHCL geïntegreerd zijn met die van het RHCL worden zij in toenemende mate geraadpleegd via de site www.archieven.nl, of via de site van het RHCL. In de loop van 2012 zijn aan de website van het SHCL de volgende speciale toegangen ('wegwijzers') toegevoegd: de full-text van de mijnwerkerstijdschriften die met financiële steun van het fonds Metamorfoze zijn geconserveerd en gedigitaliseerd; een toegang op de collectie briefhoofden van bedrijven; een filmografie van de Limburgse steenkolenmijnen; een inhoudsontsluiting van de zogenaamde contractenboeken uit het archief Sphinx; een databestand van mijndirecteuren ('Wie is wie in de mijnindustrie'); en een inhoudelijke toegang op een van de collecties krantenknipsels van het SHCL (DOC41).

Aantal bezoeken aan www.shclimburg.nl	2011	2012
Bezoeken	7.717	7.614
Waarvan eenmalig	4.179 (54%)	4.260 (56%)
Herhaalde bezoeken	3.538	3.354

Studiezaal

Het aantal bezoekers aan de studiezaal van het HCL (SHCL en RHCL) bedroeg in 2012: 5.689 (25 per dag). In 2011 was dat 6.629 (26 per dag). Via de studiezaal, per e-mail, of telefonisch werd door SHCL-medewerkers informatie en materiaal verschaft over tal van historische thema's ten behoeve van scripties, publicaties en tentoonstellingen. Het aantal raadplegingen op de studiezaal van archieven en bibliotheekmateriaal was als volgt verdeeld:

Raadplegingen en uitleningen	SHCL	RHCL	Totaal
Bibliotheek	1.253	221	1.474
Archieven	418	10.820	11.238

Beheer en ontsluiting van de collecties

Archieven

Algemeen

Einde 2012 omvatte het bestand archieven en documentatie 4.575 meter. De omvang van de aanwinsten besloeg 13,8 meter en materiële verzorging van eerder in beheer genomen archieven deed de omvang van het bestand toenemen met 2,5 meter. Per saldo resulteerde door selectie en vernietiging van 71,3 meter echter een afname van het bestand met 55 meter (ruim 1 procent) ten opzichte van vorig jaar. Van het totale bestand was tegen het einde van het verslagjaar 2.715 meter (tegen 2.770 meter aan het begin van het jaar) geborgen in de depots in de Pieterstraat. In de omvang van de archieven in de Andrieskapel (1860 meter) kwam geen verandering. Er werd een projectplan gemaakt om een aantal daar geplaatste archieven versneld op te schonen. Met de uitvoering werd een begin gemaakt door Bart Delbroek in het kader van zijn stage bij de archiefschool in Brussel.

In 2012 werd de inventarisatie van de archieven van de Boerinnenbond/ZijActief voltooid. De inventarisatie werd op 19 april gepresenteerd aan het hoofdbestuur. In het verlengde daarvan brachten ca. 180 afdelingsbestuurders van ZijActief een bezoek aan het SHCL op 27 en 29 november. Zij kregen een toelichting op het project en een minicursus over analoog en digitaal archiefbeheer in de afdelingen. In het verlengde van dit project werd in 2012 begonnen met de inventarisatie van het archief van de Limburgse Land- en Tuinbouw Bond (LLTB). Deze kan worden gerealiseerd dankzij een financiële bijdrage van de Provincie Limburg en de LLTB zelf. Op 11 oktober werd aan de directie over de voortgang bericht. Het project zal worden afgesloten in maart 2014.

Het Limburgs Museum stelde een bedrag beschikbaar voor de inventarisatie van het archief van het Limburgs Volkskundig Centrum te Limbricht. Er werd een bewerkingsplan opgesteld voor het archief van de Mosa te Maastricht, maar dat leidde nog niet tot een opdracht. Omdat aangegane financiële verplichtingen voor de opname en de bewerking van het archief van Vallen/Taken Landschapsplanning te Roermond door de rechtsopvolger niet zijn nagekomen, zal hiervan alleen het meest relevante deel worden behouden.

Op het terrein van archiefbeheer wordt meer en meer samengewerkt met het RHCL, in de eerste plaats voor wat betreft de digitale aspecten. De volgende personen waren gedurende het verslagjaar geheel of gedeeltelijk bij de werkzaamheden van de afdeling betrokken: Zénabou Banse, Cees de Beyer, Bart Delbroek, Harm Duursma, Boy Gerrits, Hans van Hall, Mietie Hanssen, Marga Janssen,

Dirk van de Leemput, Michel Lemaire, Myra Loog, Andrea Peeters, Hubert van Roosmalen, Suzanne Souren, Herman Wijenberg en Max Wijnen.

Acquisitie, selecteren en vernietigen

Er werden drie archieven en documentaire verzamelingen en daarnaast nog een viertal aanvullingen verworven met een omvang van bijna 14 meter. Voor een specificatie zie bijlage 8.

Depotbeheer, verpakken en materieel verzorgen

Vooruitlopend op definitieve materiële verzorging werd 5 meter van de in het verslagjaar verworven bestanden voorlopig ingepakt. De archieven van de Industriebond FNV district Limburg, COC-Limburg en annexen, en een deel van het archief van de Boerinnenbond/ZijActief werden definitief materieel verzorgd. De werkzaamheden omvatten zoals gebruikelijk het stofvrij maken, ontdoen van metalen onderdelen en plastics en het voorzien van gebufferde zuurvrije materialen, dozen en etiketten. In totaal kwam 16,5 meter gereed.

Toegankelijk maken

In nauwe samenwerking met het RHCL werd verder gewerkt aan de invoer van gegevens in Mais-Flexis, het gezamenlijke digitale systeem voor beheer en dienstverlening. Het betrof onder andere verwerking van aanwinsten, van vervaardigde toegangen en verfijning van eerder ingevoerde gegevens. De in het verslagjaar voltooide nadere toegang op de 54.000 lidmaatschapskaarten van de Nederlands Katholieke Mijnwerkersbond werd opgenomen in dit digitale archiefsysteem. Op de inventarisatie van het institutioneel gedeelte van de archieven van de rechtsvoorgangers van het Vincent van Gogh Instituut in Venray (EAN 1181) vond een nabewerking plaats. Begonnen werd met de beschrijving en selectie van het omvangrijke bestand van de patiëntendossiers in dit archief. Behalve aan de hiervoor al genoemde inventarisatie van het archief van de LLTB, werden in het verslagjaar toegangen vervaardigd op de archieven van COC-Limburg (EAN 1170) en de kunstenaarsorganisatie Artishock (EAN 1246). Een veertigtal introducties op archieven kwam gereed. Zij dienen als eerste entree op de inhoud van elk archief, zodat onderzoekers beter hun weg kunnen vinden in de rijke bestanden beheerd door het SHCL. Van een aantal kleinere archieven zijn de toegangen gecontroleerd en de beschrijvingen zo nodig aangevuld.

Voltooide magazijnlijsten en inventarissen

- Archief van COC-Limburg en COC Zuid-Limburg en diverse stadsgroepen in Limburg (EAN 1170) door H. Janssen en S. Smeets. Omvang 3,25 m'. Niveau 3.
- Archieven van ZijActief Limburg, voorheen Limburgse Vrouwenbeweging, voorheen Boerinnenbond in Limburg, en enige daaronder ressorterende organisaties en afdelingen, 1940-2001 (EAN 1241, 1249-1257) door B. Gerrits, C. Langen en D. van de Leemput. Omvang 15,2 m'. Niveau 5.

- Archief van Artishock, (1960) 1964-1970 (1979) (EAN 1246) door Z. Banse. Omvang 0,5 m'. Niveau 2.

Bibliotheek

IHOL

De bibliotheek van het SHCL is aangesloten bij het IHOL-netwerk (Infostructuur Hoger Onderwijs Limburg) en neemt als zodanig met een zelfstandige catalogus deel aan het landelijke OCLC-PICA samenwerkingsverband. Ad Knotter is voorzitter van de Stichting IHOL, Johan van de Walle is lid van de Raad van Bibliotheacarissen. Per 31-12-2012 werd het bureau van IHOL opgeheven. De resterende taken zullen worden uitgevoerd door de Jan van Eyck Academie.

Integratie van de bibliotheken van het RHCL en SHCL

De bibliotheken van SHCL en RHCL worden beheerd door de afdeling bibliotheek van het SHCL en gecatalogiseerd in de SHCL-catalogus en daarmee in de Nationale Centrale Catalogus (NCC). In 2011 werd de bibliotheekcollectie van het voormalige gemeentearchief Maastricht na ontubbeling ingevoerd in de catalogus van het SHCL, zodat deze nu ook voor het publiek toegankelijk is. In oktober 2012 is begonnen met de retrospectieve ontsluiting van de collectie van het voormalige Rijksarchief in Limburg in de SHCL-catalogus. Het gaat om ongeveer 1.000 meter planklengte. Het hele bibliotheekteam is bij dit project betrokken.

Samenwerking met Centre Céramique

In opdracht van de Provincie Limburg is een gecombineerde toegang ('portal') tot de bibliotheekcollecties van het SHCL, RHCL en de Limburg-collectie van het Centre Céramique gebouwd. De catalogi van beide collecties zijn inmiddels samengevoegd en geïntegreerd toegankelijk via een goed functionerend locatiesysteem (zie www.limburgserfgoed.nl). Het initiatief beoogt de bevordering van de toegankelijkheid van de informatie over het Limburgs erfgoed via deze website. De digitale verzameling van negentiende-eeuwse drukdecors van de Maastrichtse aardewerkfabrieken, die het SHCL enige jaren geleden op de site www.geheugenvannederland.nl had geplaatst, is eveneens via deze portal toegankelijk gemaakt.

Opbouw van een Digitale Bibliografie Limburgse Geschiedenis (DBLG)

Door het bedrijf Betawerk is een website gebouwd voor de bouw en de presentatie van deze bibliografie. Er is een werkend systeem opgeleverd dat nu wordt gevuld met titelbeschrijvingen en gezuiverd van ongerechtigheden. Het beheer wordt gevoerd door het SHCL. Het Centre Céramique is inmiddels partner geworden in dit systeem.

Titelbeschrijvingen

Door de afdeling bibliotheek werden in 2012 3.015 titels (in 2011: 2.645) van monografieën, tijdschriften en tijdschriftartikelen in eigen bezit in de GGC ingevoerd op een totaal van 11.636 (in 2011: 8.876) bewerkingen (incl. mutaties en saneringen).

Overige collecties

Vakbondsvaandels en -vlaggen

De samenstelling van de collectie bleef ongewijzigd. Ze bevat 172 stuks, waarvan er 82 bij het SHCL worden bewaard. Deze worden beheerd door textielrestaurator Doortje Lucassen, eveneens werkzaam als ZZP-er voor privé en publiek historisch textiel. Sinds 2005 berusten 90 geconserveerde vlaggen en vaandels bij het Limburgs Museum te Venlo. Een digitale toegang op de collectie werd met afbeeldingen opgenomen in het programma Mais-Flexis.

Fotocollectie

Een klein aantal foto's kon aan de beeldcollectie worden toegevoegd. Het gezamenlijk met het RHCL beheerde programma Atlantis waarin de beeldcollecties digitaal worden opgeslagen en beschikbaar worden gesteld, werd operationeel. Aan het SHCL-gedeelte in dit programma werd een aantal foto's uit het archief van de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek NV toegevoegd. Een honderdtal foto's verband houdend met de mijnindustrie werd van een nadere beschrijving voorzien. Als bijzonder project werden alle 1.100 tekeningen en prenten die deel uitmaken van het vorig jaar beschreven deel van de archieven NV Glasschilderkunst F. Nicolas en zonen te Roermond, gefotografeerd.

Bijlage 1

Samenstelling van het bestuur per 31-12

Prof. dr. H.F.P. Hillen (* 1943) (Maastricht), voorzitter (2012)

Nevenfuncties: Voorzitter Bestuur Stichting Thrombosedienst Maastricht; voorzitter NVAO Accreditatiecommissie Geneeskunde en Tandheelkunde; vicevoorzitter externe commissie beoordeling wetenschappelijke projecten HBO-Raad.

Mw. Mr. C. de Koster (*1954) (Maastricht), secretaris (2005)

Hoofd afdeling Onderwijs, Cultuur, Welzijn en Sport, gemeente Sittard-Geleen Nevenfuncties: secretaris stichting Cellebroederskapel; secretaris stichting behoud orgel Binvignat; bestuurslid stichting Tafelstraat 13 (studentenecclesia); bestuurslid stichting Maaslandse Monografieën.

Dr. E.H.M. Dormans (* 1955) (Valkenburg), penningmeester (2008)

Projectmanager/ controller DSM Nederland bv, Sittard-Geleen

Mw. B.J.F.M. Berden-van Lier MMO (* 1947) (Roermond) (2009)

Nevenfuncties: lid Raad van Toezicht Onderwijsstichting Swalm en Roer; bestuurslid stichting Maaslandse Monografieën.

Samenstelling van de raad van advies per 31-12

Ere-lid: Dr. G.C.P. Linssen (Roermond), 1973

Ere-lid en voorzitter: Mr. H.J.J.M. van der Bruggen (Roermond), 1987

Prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (Maastricht), 1999

Drs. F.H. van Buren (Geleen), 2000

Prof. dr. T.L.M. Engelen (Cuyk), 2008

John Gilbert MA (Bunde), 2008

Drs. R.L.T. van Loo (Eys), 2006

Drs. C.J.J.S. Majoor (Meerssen), 2008

F.F. Pfeiffer (Munstergeleen), 2001

Prof. dr. P.M.J.E. Tummers (Maastricht), 2000

Prof. dr. L.H.M. Wessels (Heerlen), 2006

De leden van bestuur en raad van advies ontvangen geen vergoeding.

Bijlage 2

Organisatie en samenstelling van het personeel

Adres: Sint Pieterstraat 7, 6211 JM Maastricht
tel. 043-3284191
fax 043-3255788
e-mail: info-shcl@maastrichtuniversity.nl
website: www.shclimburg.nl

Personeelssamenstelling per 31-12

Directie: prof. dr. A. Knotter (8/10 directeur), dr. W.J.M.J. Rutten (2/10 adjunct-directeur).

Algemene dienst (interne organisatie: secretariaat, boekhouding, personeelsadministratie; uitgeverij: persklaar maken van manuscripten, boekenverkoop; voorlichting en publiciteit; beheer website): drs. P.A.A.B. Arnold (8/10 hoofd), mw. I.J.L. Frints (4/10), mw. M. Hanssen (6/10), mw. E.M. Muyres-Schilder (6/10).

Afdeling onderzoek en publicaties (organisatie van symposia; verrichten van onderzoek; voorbereiding van publicaties): dr. W.J.M.J. Rutten (8/10 hoofd), prof. dr. A. Knotter (2/10 bijz. hoogl.), drs. J.J.F. van den Boogard (8/10).

Afdeling archief (acquisitie, beheer en ontsluiting van particuliere archieven): dr. J. van Hall (gedetacheerd door RHCL hoofd 6/10), mw. A.M.L.G. Janssen (5/10), mw. A.M.Th. Peeters (6/10), mw. S.M.P.J. Souren (6/10), H. Wijenberg (4/10), M.I.M.A. Wijnen (10/10).

Afdeling bibliotheek (acquisitie, beheer en ontsluiting van gedrukt documentatiemateriaal; studiezaaldiensten): drs. J. van de Walle (10/10 hoofd), mw. T.A.G. Brockbernd-Wijts (5/10), H.M. Janssen (10/10), mw. drs. J.M.R.H. Konings (5/10), L.C.C.M. Royakkers (10/10), mw. M.H.H.E.Volkers-Geuskens (5/10).

Vrijwilligers: Z. Banse, C. de Beyer, Th. Dibbets, H. Duursma, A. Moonen, H. van Roosmalen, S. Smeets.

Tijdelijk personeel en werkstudenten: dr. B. Delbroek, mw. M. Dieker, B. Gerrits, D. van de Leemput, M. Lemaire, mw. M. Loog MA.

Bijlage 3

Lidmaatschappen

Drs. Jac van de Boogard

- lid van de commissie presentatie van het RHCL
- lid van de commissie kunst en erfgoed van de Universiteit Maastricht
- lid van het bestuur van het Museum aan het Vrijthof
- secretaris van de redactiecommissie van de Stichting Historische Reeks Maastricht
- lid van het bestuur van de Stichting Maastrichtse Componisten
- secretaris van het bestuur van de Matty Niël Stichting

Prof. dr. Ad Knotter

- voorzitter van de redactie van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*
- lid van de adviescommissie Metamorfoze van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag
- lid van het Algemeen Bestuur van het N.W. Posthumus Instituut
- lid van de wetenschappelijke adviesraad van het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale (IHOES) te Seraing
- lid van het bestuur van het Nederlands Economisch Historisch Archief (NEHA) / Unger-Van Brerofonds
- voorzitter van het bestuur van de Stichting IHOL
- lid van de *editorial board* van de *International Review of Social History*
- lid van de *Wissenschaftliche Rat* van de Niederrhein Akademie (Duisburg)
- lid van de raad van advies van het Dr. Wynand Roukensfonds

Dr. Willibrord Rutten

- secretaris van de redactie van de reeks Maaslandse Monografieën
- lid van de Werkgroep Industrieel Erfgoed Limburg
- lid van het Algemeen Bestuur van het N.W. Posthumus Instituut
- lid Platform DeMijnen.nl

Drs. Johan van de Walle

- lid van de Werkgroep Speciale Wetenschappelijke Bibliotheken van de Nederlandse Vereniging van Bibliothecarissen
- lid van de Raad van Bibliothecarissen van het samenwerkingsverband IHOL

Bijlage 4

Publicaties

Van SHCL-medewerkers

Boogard, J. van den, *Crescendo. Vijftig jaar Conservatorium Maastricht: van regionaal naar internationaal* (Maastricht 2012).

Boogard, J. van den [met Servé Minis], *Beaumont 1912-2012* (Maastricht 2012).

Boogard, J. van den [met Servé Minis, Jim Evelein en Jos Notermans], *Ons Erfgoed. Stadspark Maastricht* (Maastricht 2012).

Boogard, J. van den [met Wiel de Bruijn, Maurice Janssen en Ton Hamelers] *Jaarboek Maastricht 2011-2012. Geschiedenis van een stad in woord en beeld. Thema: twaalf Maastrichtse familiebedrijven* (Maastricht 2012).

Gerrits B., 'Foto's uit het archief van de Boerinnenbond (thans ZijActief)', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LVII* (2012) 173-186.

Knotter, A. (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012).

Knotter, A., 'Inleiding' en 'conclusie', in: *ibidem*, 37-51 en 601-619.

Knotter, A., 'Migrations internationales et travailleurs frontaliers: les marchés du travail minier entre Belgique, Pays-Bas et Allemagne au XXe siècle', in: Jean-François Eck, Michel-Pierre Chélini (éds), *PME et grandes entreprises en Europe du Nord-Ouest XIXe – XXe siècle. Activités, stratégies, performances* (Villeneuve d'Ascq 2012) 233-250.

Knotter, A., 'Labour migrants and cross-border commuters. Comparative perspectives on mining labour markets in the Belgian-Dutch-German borderland in the twentieth century', in: Angelika Westermann (Hg.) unter Mitwirkung von Josef Pahl, *Montanregion als Sozialregion. Zur gesellschaftlichen Dimension von 'Region' in der Montanwirtschaft* (Husum 2012) 125-150.

Knotter, A., 'Limburg en andere buitenprovincies. Perifere oppositie en Nederlandse staatsvorming in de jaren 1840', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LVII* (2012) 3-12.

Knotter, A., 'De Amerikaanse en Belgische vensterglasindustrie en de Nederlandse diamantindustrie (circa 1880-1940). Vakbonden, arbeidsorganisatie en marktverhoudingen', *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen* 31/1 (2012) 5-37.

Knotter, A., Bespreking van: Margot De Koster, e.a. (eds.), *Werken aan de stad. Stedelijke actoren en structuren in de Zuidelijke Nederlanden 1500-1900. Liber Amicorum Catharina Lis en Hugo Soly* (Brussel: VUB Press, 2011, 333 pp.) en Inge Bertels e.a. (eds.), *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen: De Bezige Bij, 2011, 390 pp.), in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden – Low Countries Historical Review* 127 (2012).

Knotter, A., 'Het paleis van den werkmán. Het bondsgebouw in Venlo (1917)', in: *Erfgoed! Een halve eeuw heemschut in Limburg* (Roermond 2012) 74-75.

Knotter, A., 'Jan Lucassen en mijn historisch arbeidsmarktonderzoek', in: Matthias van Rossum en Elise van Nederveen Meerkerk (eds.), *Het Grootte Boeck der Leerkonsten des Historievorschers-Meesters Jan Lucassen. Ter ere van het emeritaat van prof. dr. Jan Lucassen* (Amsterdam 2012) 31-35.

Knotter, A. en W. Rutten (eds.), *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LVII* (Maastricht 2012).

Rutten, W., 'Het thuisfront van de mijnwerker'; 'Een archipel van kolonieën: wonen in de mijnstreek'; 'Gezondheidsvoorzieningen en maatschappelijke hulpverlening'; 'Verenigingsleven en vrijetijdsbesteding', in: Ad Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 387-525.

Rutten, W., 'Frontaliers hollandais. Mineurs néerlandais dans le Basin liégeois après la deuxième Guerre Mondiale', in: *Neuvième Congrès de l'Association des Cercles francophones d'histoire et d'archéologie de Belgique*. Tome I : Actes (Luik 2012) 103.

Rutten, W., 'The impact of the 1911 heat wave on mortality in the Dutch province of Limburg', in: Erik Beekink en Evelien Walhout (eds.), *Frans van Poppel: a sort of farewell. Liber Amicorum* (Den Haag 2012) 123-127.

Rutten, W., 'Les charbonnages d'Orange Nassau: a French company on Dutch soil during the German occupation', *Entreprises et Histoire*, septembre 2012, No. 68, 79-91.

Van promovendi

Thijs van Vugt, 'In en uit het Boschstraatkwartier. Mobiliteit en levensloop van twee families uit een Maastrichtse arbeiderswijk in vijf generaties', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LVII* (2012) 47-78.

Bijlage 5

Lezingen

Boogard, J. van den, 'Maastricht Muziekstad 1850 tot 1975', Soiree Artistique III van de Stichting Maastrichtse Componisten, 8 januari 2012.

Boogard, J. van den, 'Romaans Maasland', in: Kumulus Theater, 17 januari 2012.

Boogard, J. van den, 'Vijftig jaar conservatorium in Crescendo', Historisch Café LGOG kring Maastricht, 19 april 2012.

Boogard, J. van den, 'Petrus Regout en Vaeshartelt', voorbereiding VVV gidsen Open Monumentendag, 24 april 2012.

Boogard, J. van den, 'De geschiedenis van de Cellebroeders en hun kapel in Maastricht', bijeenkomst 500 jaar Cellebroederskapel, 9 juni 2012.

Boogard, J. van den, 'Cultuurgeschiedenis van het Limburgse/Maastrichtse carnaval', Fashion Clash, 8 augustus 2012.

Boogard, J. van den, 'Op weg naar 2018, cultuurhistorische wortels in de stedendriehoek Luik-Aken-Maastricht', Probus-club III, 29 augustus 2012.

Boogard, J. van den, 'Maastrichtse geschiedenis in vier nieuwe publicaties', Historisch Café LGOG kring Maastricht, 15 november 2012.

Hall, H. van, 'Stad, Minderstadt, Vrijheid. Eijsden een onderzoeksmodel voor Urmond?', LGOG-kring de Westelijke Mijnstreek, Urmond 8 maart 2012.

Hall, H. van, 'Stad, Minderstadt, Vrijheid. Eijsden een onderzoeksmodel voor Heerlen?', LGOG-kring Parkstad Limburg, Heerlen 15 oktober 2012.

Hall, H. van, 'Der Siedlungskern des heutigen Eijsden im Süden der Niederlande. Ein idealtypisches Modell einer Minderstadt?', Institut für Vergleichende Städtegeschichte Freitagsskolloquium, Münster 9 november 2012.

Knotter, A., 'Limburg en andere buitenprovincies. Perifere oppositie en Nederlandse staatsvorming in de jaren 1840', symposium van het SHCL 'Integratie van nationale periferieën: Zuid-Limburg, Oost-Groningen, Zeeuws-Vlaanderen', Maastricht 1 maart 2012.

Knotter, A., '(Un)familiarity', 'social control', and 'push-and-pull'. Mining and cross-border labour in the Dutch-Belgian-German borderland, 1900-1973', European Social Science History Conference, Glasgow 15 april 2012.

Knotter, A., 'Arbeidersbewegingen aan de grens: grensoverschrijdende invloeden op het ontstaan van de arbeidersbeweging in Zuid-Limburg', symposium van de Vakbondshistorische Vereniging 'Arbeidsmobiliteit en ontwikkeling van de vakbeweging rondom het Drielandenpunt', Maastricht 27 oktober 2012.

Knotter, A., 'International transfer of expertise on labour exchange and unemployment around the Paris *Conférence Internationale du Chômage*, 18-21 September 1910', bijeenkomst historici-groep van de FdCMW, Maastricht 31 oktober 2012.

Rutten, W., 'Vaccineren in perifere gebieden. De opmars van de pokken vaccinatie in Limburg (1800-1900)', symposium van het SHCL 'Integratie van nationale periferieën: Zuid-Limburg, Oost-Groningen, Zeeuws-Vlaanderen', Maastricht 1 maart 2012.

Rutten, W., 'Parkstad en de naweeën van het mijnverleden. De volksgezondheid in sociaal-historisch perspectief', Academische Werkplaats Publieke Gezondheid Zuid-Limburg, Maastricht 15 maart 2012 en Bestuurlijk Overleg Gezondheidsaanbieders Parkstad Limburg, Heerlen 27 september 2012.

Rutten, W., 'The impact of boundaries on cross-border mobility and migration in the Liège-Limburg area (19th-20th centuries) as retrieved from population records', Internationales Archivsymposium, Luxemburg 24-25 mei.

Rutten, W., '*Frontaliers hollandais*. Mineurs néerlandais dans le Bassin liégeois après la Deuxième Guerre Mondiale', Neuvième Congrès de l'Association des Cercles Francophones d'Histoire et d'Archéologie de Belgique et LVe Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique, Luik 23-26 augustus 2012.

Rutten, W., 'Durfarbeiders. Nederlandse kompels in de Luikse kolenmijnen na WO II', symposium van de Vakbondshistorische Vereniging 'Arbeidsmobiliteit en ontwikkeling van de vakbeweging rondom het Drielandenpunt', Maastricht 27 oktober 2012.

Bijlage 6

Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën

De financiële situatie van de Stichting Maaslandse Monografieën bleef ook in 2012 bevredigend. Het bestuur van de Stichting werd per 31 december 2012 gevormd door drs. F.L.J.F. Jadoul, voorzitter (2010), prof. dr. P.M.J.E. Tummers, vice-voorzitter (2009), drs. H.J.L.M. Boersma MBA, penningmeester (2007), mw. mr. C. de Koster, secretaris (2005), mw. N. Berden-van Lier MMO (2010). A. Knotter was ambtelijk secretaris. Het bestuur vergaderde in 2012 op 7 maart, 2 april en 5 november. Onderwerp van bespreking waren de vertragingen bij de uitgave van het voorgenomen premieboek 2012 over de geschiedenis van Roermond, de keuze van een ander premieboek, en de samenwerking met het LGOG bij de uitgave van een nieuwe wetenschappelijke geschiedenis van Limburg ter gelegenheid van 150 jaar LGOG in 2013.

De Raad van Advies bestond uit prof. dr. Cl. Bruneel (Louvain-la-Neuve), prof. dr. A. Heinen (Aken), prof. dr. P.M.M. Klep (Nijmegen), prof. dr. A. Labrie (Eben-Emael), prof. dr. J.M.W.G. Lucassen (Amsterdam), prof. dr. J.C.G..M. Jansen (Maastricht), prof. dr. H. Soly (Brussel) en prof. dr. R. van Uytven (Antwerpen) en de gouverneurs van beide Limburgen.

De redactie bestond uit prof. dr. P.J.A. Nissen (2001, tot oktober), prof. dr. A.-J. Bijsterveld (2012, sinds oktober) voorzitter, dr. W.J.M.J. Rutten (1997), secretaris, dr. M. van der Eycken (1985), mevrouw dr. J.C. Dekker (1997), dr. J.J. de Jong (1997), prof. dr. E. Aerts (2004), prof. dr. R. Aerts (2009), prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (2009) en dr. R. Nouwen. In oktober trad Peter Nissen af als voorzitter en lid van de redactie; hij werd opgevolgd door prof. Arnoud-Jan Bijsterveld, hoogleraar 'Cultuur in Brabant' aan de Universiteit Tilburg. De redactie kwam in 2012 bijeen op 23 oktober.

Het premieboek 2012 zal in mei 2013 verschijnen. Het betreft de dissertatie van Herman van Rens, *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*.

De Stichting Maaslandse Monografieën kreeg weer uitgebreide assistentie van de afdeling onderzoek en de algemene dienst van het SHCL bij het drukklaar maken en overige begeleiding van de uitgaven, de promotie van de reeks, verzending en verpakking van de boeken, beheer van de voorraad, het werven van nieuwe abonnees/donateurs, het voorbereiden en notuleren van vergaderingen van bestuur en redactie, het aanvragen van projectsubsidies enzovoorts.

Bijlage 7

Schenkers bibliotheekmateriaal 2012

M = monografieën

P = periodieken

Personen

C. Daemen	Elsloo	M
A. Frijns	Amsterdam	M
B. Gales	Groningen	M + P
J. Godding	Rixensart (B)	M
D. Hoogma	Nijmegen	M
J.C.G.M. Jansen	Maastricht	M + P
J.H.J.M. Meuwissen	Veldhoven	M
J.M.H. Mosmuller	Voerendaal	M
H. Strijkers	Sittard	M

Instellingen

Maaslandse Monografieën	Maastricht	M
Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed	Amersfoort	M
Stichting bevordering behoud en presentatie archief dr. W.H. Nolens	Thorn	M
Trajekt City Centrum	Maastricht	M + P
VROM	Den Haag	M + P

Bijlage 8

Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie

Verworven archieven en documentatie

EAN 1259

Naam: Stichting Verontruste Plateaubewoners

Omvang: 1,5 meter

Bereik: 1989-2010

Rubriek: 14. Natuur, milieu

EAN 1260

Naam: Limburgs Volkskundig Centrum

Omvang: 11 meter

Bereik: (1981) 1983-1993 (1994)

Rubriek: 18.7 Historie, archiefdiensten

DOC 0122

Naam: Interviews over WO II en het verzet in en rond Epen

Omvang: 0,1 meter (28 cassettebandjes)

Bereik: ca. 1980-ca. 1990

Rubriek: 22. Verzamelingen

Voorheen verworven archieven niet eerder afzonderlijk opgenomen

EAN 1249

Naam: Kring Roermond van de Limburgse Vrouwenbeweging

Omvang: 0,1 meter

Bereik: 1976-2001

Rubriek: 12.3. Vak- en standsorganisaties

EAN 1250

Naam: Kring Helden van de RK Boerinnenbond, later Kring Helden van de Limburgse Vrouwenbeweging

Omvang: 0,1 meter

Bereik: 1949-2001

Rubriek: 12.3. Vak- en standsorganisaties

EAN 1251

Naam: Boerinnenbond Sint Brigitta Luttelrade, later Afdeling Lutterade-Krawinkel van de Limburgse Vrouwenbeweging

Omvang: 0,1 meter

Bereik: 1947-2002

Rubriek: 12.3. Vak- en standsorganisaties

EAN 1252

Naam: Boerinnenbond Sint Agatha te Melick

Omvang: 0,1 meter

Bereik: 1951-1971

Rubriek: 12.3. Vak- en standsorganisaties

EAN 1253

Naam: Boerinnenbond Banholt

Omvang: 0,1 meter

Bereik: 1961-1963

Rubriek: 12.3. Vak- en standsorganisaties

EAN 1254

Naam: Boerinnenbond Sint Lambertus te Holset
Omvang: 0,1 meter
Bereik: 1958-1961
Rubriek: 12.3. Vak- en standsorganisaties

EAN 1255

Naam: Kring Venray van de RK Boerinnenbond, later Kring Venray van de Limburgse Vrouwenbeweging
Omvang: 0,1 meter
Bereik: 1958-1961
Rubriek: 12.3. Vak- en standsorganisaties

EAN 1256

Naam: Herbloeïend Leven "Stichting ter bevordering der volksgezondheid onder de boeren- en tuinders-stand in Limburg, voorheen "Herbloeïend Leven" Stichting ter bestrijding der T.B.C. onder de Boerenstand in Limburg (1946-1962) en Stichting ter bestrijding der T.B.C. onder den Boerenstand (1935-1946)
Omvang: 0,5 meter
Bereik: 1959-1984
Rubriek: 12.3. Vak- en standsorganisaties

EAN 1257

Naam: Limburgse Boomkwekersvereniging, voorheen Limburgse Boomkwekersvereniging
Omvang: 0,1 meter
Bereik: 1934-1972
Rubriek: 12.3. Vak- en standsorganisaties

Verworven aanvullingen op archieven en documentatie

EAN 0901

Naam: Gelderland Tielens Papierfabrieken NV en voorgangers te Meerssen
Omvang: 1 deel
Bereik: 1869-1874
Rubriek: 16.02 Nijverheid, industrie

EAN 1013

Naam: NV Maatschappij tot vervaardiging van fijn aardewerk en ceramische voortbrengselen van alle soorten genaamd Société Céramique en voorgangers (decalcomanieboek)
Omvang: 1 deel
Bereik: 1926-1929
Rubriek: 16.02 Nijverheid, industrie

EAN 1170

Naam: COC-Limburg
Omvang: 1 meter
Bereik: 2002-2010
Rubriek: 11.6 Minderheden en emancipatie

DOC 0045

Naam: Foto's, foto- en gedenkboeken (inzake L.A.M. (Wies) van Kerkhoff, alias Zr. Anici la als kraamverzorgster/verpleegster/zuster)
Omvang: 0,1 meter
Bereik: 1945-1986
Rubriek: 21.00 Verzamelingen

Bijlage 9**Begunstigers en contribuanten***Gemeenten*

Gemeentebestuur Meerssen (1951)

Meerssen

Bedrijven

Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)

Roermond

Centraal Archief D.S.M. (1994)

Heerlen

Dakdekkersbedrijf Verkoelen Weert B.V. (2000)

Weert

Delfin Maastricht bv (2006)

Maastricht

Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)

Maastricht

Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)

Brunssum

Laudy Bouw & Ontwikkeling b.v. (2002)

Sittard

Laura-fonds, Stichting (1978)

Eijgelshoven

Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)

Neer

Oranje-Nassau Groep B.V. (2000)

Amsterdam

Satijnplus Architecten b.v. (2000)

Maastricht

Schuffelers B.V., P. (1982)

Maastricht

Smurfit Kappa Roermond (1988)

Roermond

Thomas Regout N.V. (1988)

Maastricht

Organisaties en instellingen

Administratiekantoor Graucho's (2005)

Maastricht

Architectenbureau P.T.N. Haane (1999)

Maastricht

Bisdom Roermond (1949)

Roermond

Carbooncollege, locatie St. Jan (1979)

Hoensbroek

Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972)

Leuven (B)

Charlemagnecollege (1978)

Landgraaf

Continium (2005)

Kerkrade

Coöp. Bouwvereniging Ons Belang BA (1995)

Maastricht

Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)

's-Gravenhage

Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)

Maastricht

Elisabeth Strouven, Stichting (1958)

Maastricht

Eijsdens Verleden, Stichting (1976)

Eijsden

Fontes Rodenses, Stichting (1976)

Kerkrade

Fontys Lerarenopleiding (1980)

Sittard

Gemeente Weert, afd. Archivariaat (2000)

Weert

Gemeentearchief Kerkrade (2005)

Kerkrade

Gemeentearchief Venlo (1973)

Venlo

Gemeentelijke Bibliotheek (1979)

Lanaken (B)

Geschied- en Heemkundige Kring (1988)

Thorn

Groot Seminarie Rolduc (1986)

Kerkrade

Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)

Beek

Heemkundevereniging Geleen (1980)

Geleen

Heemkundevereniging Helden (1984)

Panningen

Heemkunde Vereniging Margraten (2012)

Margraten

Heemkundevereniging 'Medelo' (1984)

Meijel

Heemkundevereniging OCGL (2000)

Landgraaf

Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)

Sint-Odiliënberg

Historische Bron van Brunsham, Stichting (2012)	Brunssum
Historische Werkgroep 'De Borch', Stichting (1996)	Baarlo
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Hogeschool Zuyd, Lectoraat Toerisme en Cultuur (2000)	Maastricht
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Kamer van Koophandel Limburg (1961)	Venlo
Kanunnikessen van het H. Graf (2009)	St.-Odiliënberg
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
Meertens Instituut (1995)	Amsterdam
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
MKB-Limburg (1951)	Venlo
Musea en Erfgoed Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Museum De Kantfabriek, Stichting (1994)	Horst
Museum van de Vrouw (1961)	Echt
Nolensfonds, Stichting Dr. (1997)	Brunssum
Openbare Bibliotheek (2000)	Sittard
Regionaal Historisch Centrum (1974)	Eindhoven
Regionaal Historisch Centrum Bibliotheek (2004)	Maastricht
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2007)	Amersfoort
R.K. Scholengemeenschap 'Bouvens van der Boye College' (1978)	Panningen
Rotswoning, Stichting De (2008)	Limbricht
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Stein
Stadsarchief Heerlen (1979)	Heerlen
Stadsarchief Sittard-Geleen (2000)	Sittard
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stadsbibliotheek/Bibliotheek LGOG (1995)	Maastricht
Universitätsbibliothek (1982)	Münster (D)
Universiteitsbibliotheek-140 (1973)	Amsterdam
Universiteitsbibliotheek Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Vereniging Historie Schinnen (1988)	Oirsbeek
Vereniging van Ingenieurs in Zuid-Limburg (2005)	Hulsberg
VVV Zuid-Limburg (2000)	Valkenburg a/d Geul
Woningstichting Sint-Servatius (1977)	Maastricht
Zusters Onder de Bogen (1949)	Maastricht

Persoonlijke contribuanten

Acampo, H. (2005)	Neerharen (B)
Admiraal, mr. W.A.M. (1979)	Heiloo
Ahsmann-Wishaupt, mevr. M.C.J.Th. (1988)	Heerlen
Appelboom, W.J.M.J. (1995)	Schin op Geul
Arends, A. (1993)	Roermond
Arijs, Karen (2011)	Hasselt (B)
Arkenbout, C. (2000)	Maastricht
Augustijn, A. (1996)	Zuidhorn
Bär, H.M. (2000)	Baexem
Barkmeijer, B.E. (2000)	Maastricht
Barske, A.C. (2004)	Urmond
Bartelds, J.H. (1988)	Bij de Wijk
Bartels, mr. J.M.A.L. (1988)	Maastricht
Bartholomeus, P.H.J. (2000)	Roden
Baur, W.M.J. (2007)	Landgraaf
Beckers, Alfons (2010)	Hechtel-Eksel (B)

Beckers, drs. Barbara (2011)	Roermond
Beckers, G.H. (2000)	Beek
Beckers, drs. J.L. (2004)	Wijchen
Beckers, mr. L.J.T.A. (2000)	Beek
Beek, Chr.W. ter (1974)	Venray
Bemelmans, V.J.P.M. (2000)	Maastricht
Benneker, J.S.H.A. (1993)	Oirsbeek
Berden-Van Lier, mevr. B. (2009)	Roermond
Berge, A.A. ten (2000)	Roermond
Bergers, H. (1981)	Maastricht
Berk-Verbeek, mevr. M.H.M. van den (2000)	Holtum
Berkvens, prof. dr. A.M.J.A. (1996)	Maastricht
Bernards, Frans (2011)	Gronsveld
Bertens, drs. J.W. (1975)	Maastricht
Bertrand, drs. R.M.M. (2000)	Klimmen
Besselaar, mevr. A.G. van den (2000)	Maastricht
Beurskens, H.J.H. (2000)	Heel
Beyer, C. de (2000)	Maastricht
Bie, P.J.C.M. de (1995)	Eijsden
Bijsterveld, prof. dr. A.-J. (2000)	Tilburg
Birken, mr. H.H. (2002)	Groningen
Bisscheroux, R. (2005)	Bovenkarspel
Bloemen, H.A.C. (1966)	Markelo
Boersma MBA, drs. H.J.L.M. (1975)	Maastricht
Boersma, M.Th.L.W. (1982)	Valkenburg a/d Geul
Boesten, H.M.P.L.B. (1979)	Heerlen
Bogers, J. (1998)	Maastricht
Bollen, F. (1998)	Hechtel-Eksel (B)
Bonnet, J.J. (1979)	Maastricht
Boogard, drs. J.J.F. van den (2009)	Maastricht
Boom, Th.M.P.M. (1982)	IJsselstein
Boomen, Nynke van den (2011)	Nijmegen
Boomgaard, H.M. van den (2004)	Soest
Bootz, J. (2006)	Maastricht
Boreas, W.J.G.M. (1989)	Meerlo
Bos, dr. N.J.P.M. (1990)	Brunssum
Bosch, dr. A. (2005)	Nijmegen
Bosch, René (2010)	Maastricht
Botman, S.G.J.M. (1974)	Valkenburg a/d Geul
Bouten, C. (2012)	Maasbree
Bouts, mr. F.L.M. (2000)	Roermond
Bouwens, S. (2003)	Maastricht
Bovens jr, Th. (1979)	Maastricht
Braad, R. (2008)	Heerlen
Brassé, ir. J.G.M. (1993)	Roermond
Brassee, Ch.J.P. (1973)	Landgraaf
Breukers, H.A.M. (2000)	Thorn
Brockbernd, mevr. Th. (2012)	Einighausen
Bronzwaer, P. (2000)	Maastricht
Brouwer, ir. J.F.H. (1979)	Heythuysen
Bruekers, A.W.J. (1988)	Ospel
Bruggen, mr. H.J.J.M. van der (1986)	Roermond
Bruin, dr. A.A. de (2004)	Sevenum
Buchem-Hermans, mevr. I. (1989)	Munstergeleen

Buren, F. van (1988)	Geleen
Busard, H.M.G. (2000)	Maastricht
Busker, W.P. (2000)	Roermond
Caljé, P.A.J. (2000)	Maastricht
Cammaert, dr. F. (2003)	Maastricht
Castermans, W.P. (1979)	Maastricht
Charpentier, P.H.M. (1983)	Eijsden
Cillekens, drs. C.M.H. (2004)	Maastricht
Claessens, J.P.L. (2000)	Einighausen
Claessens, drs. Th.J.A.H. (1960)	Valkenswaard
Cobben, A.P.H.M. (2000)	Beek
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Cox, prof. dr. H.L. (1989)	Rheinbach (D)
Cox-Geraedts, mevr. J.H. (2000)	Swalmen
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Creusen, J. (2007)	Vilt-Valkenburg
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Cruts, R. (2000)	Beek
Crutzen, pastoor F.G.H.M. (1979)	Ransdaal
Crijns, ir. A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Cuypers, M. (2008)	Venlo
Dackus, B. (2000)	Oirsbeek
Dackus, W.M.F. (2000)	Maastricht
Daelen, G.E.R. van (2000)	Maastricht
Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, mr. J.H.J. (1987)	Roermond
Dassen, E.E.M.J. (1998)	Maastricht
Debets, drs. R.M.C. (1974)	Hoofddorp
Defesche-Derks, drs. P.M.C. (1974)	Bunde
Delbroek, Bart (2011)	Hasselt (B)
Delsing, drs. E.H.A. (2004)	Boxmeer
Deursen, M. van (1992)	Nijmegen
Dierick-Van Loo, mevr. M.C.G. (1977)	Stein
Dieteren, J.H.M. (1971)	Sittard
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	Spaubeek
Dinjens, G. (1988)	Maastricht
Dinjens, J.M.L. (2004)	Maastricht
Dittrich, dr. K. (2000)	Maastricht
Donners, mr. drs. K.H.M. (2002)	Wijlre
Donners, W.A.B. (2000)	Susteren
Dormans, E.H.M. (1979)	Valkenburg a/d Geul
Douben, prof. dr. N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Driessen, J. (2000)	Lanaken (B)
Dijck, H.L.M. van (2000)	Kessel
Dijck, drs. R.E.P.M. van (1993)	Grathem
Dycks, L.C. (2004)	Koningsbosch
Ehlers, N. (2003)	Kerkrade
Einig, drs. P.C.A. (1974)	Roermond
Enckevort, P. van (2009)	Sevenum
Engelen, dr. Th.L.M. (1982)	Cuijk
Ernst-Martens, mevr. M. (2000)	Posterholt

Erve, M.J.W.J. van het (1993)	Roermond
Essers, G. (2012)	Maastricht
Eurlings, mr. P.A.H. (1988)	Voerendaal
Evers, drs. I.M.H. (2000)	Maastricht
Eijk, J.M.H. van (2000)	Maastricht
Eijs, mevr. C. (2008)	Maastricht
Feller, drs. J.C. (1979)	Venlo
Feron, B.M. (2010)	Utrecht
Fleré, mevr. drs. E.C.M. (1998)	Geleen
Fleuren, dr. J.W.A. (2006)	Nijmegen
Franssen, M. (1979)	Vaals
Frijns, A.C.M. (1988)	Maastricht
Frijns, T.F.P. (1995)	Stein
Gales, dr. B. (1975)	Groningen
Geenen, drs. W. (1982)	Wijlré
Geer, C.J. v.d. (2000)	Schipperskerk
Gehlen, prof. mr. A.Fl. (2009)	Heerlen
Geraets, mr. J. (2010)	Roermond
Geraets, J.H. (2000)	Best
Gerards, A.J.M. (1979)	Sittard
Gerards, F.M. (1998)	Voerendaal
Gerrits, Boy (2011)	Eben-Emael (B)
Gerwen, J. van (2000)	Amsterdam
Geurts, A.J. (1977)	Almere
Geurts, A.Th.G.M. (2000)	Schinnen
Geurts, H.M.L. (2000)	Weert
Geux, A.J. (1972)	Helden
Gielen, drs. B.J.M. (2000)	Amsterdam
Gielen, P.M.P.J. (1978)	Simpelveld
Gielkens, ir. J.W. (2002)	Geleen
Gierlings, R.E.J. (2000)	Roermond
Giesen, J.R.I. (2006)	Meerssen
Gilissen, mevr. I. (2000)	Sittard
Glasz-Wöltgens, mevr. M.J.H. (2006)	's-Gravenhage
Glaudemans, F.J.T.H. (1982)	Cadix en Keer
Goes, mevr. H.M. (1974)	Maastricht
Goyaarts-Kroes, mevr. A. (2009)	Brunssum
Goyen, L.M.W. (2000)	Herten
Göbbels, P. (2004)	Maastricht
Grootjen, mevr. C. (2008)	Papenhoven
Grothues, B.A. (1998)	Hoensbroek
Gubbels, G.J.H.M. (2004)	Noorbeek
Gulpers, mevr. J. (2009)	Capelle a/d IJssel
Haanen, drs. E.P.H.P.T. (1974)	Swartbroek
Hall, drs. J.H.M.M. van (1999)	Banholt
Hamans, prof. dr. P.W.F.M. (1986)	Sint-Odiliënberg
Hamers, G.W.F. (2002)	Sittard
Hanneman, H. (2010)	Valkenswaard
Hardy-Oberjé, mevr. M.T. (1958)	Epen
Hautvast, J.P.G. (1979)	Heerlen
Heemels, M.G.M. (2006)	Heythuysen
Heerma van Voss, L. (1999)	Diemen
Hendrix, H. (2007)	's-Hertogenbosch
Henrar, A.F. (1975)	Eben-Emael (B)

Hensberg, A.P.J. (2009)
Hermans, J.J. (1991)
Hermans, Dipl. Ing. M.J.F.L.G. (2002)
Hermans, R.H.W.W.M. (2002)
Hermans-Duijf, mevr. C. (2010)
Herp, drs. P.J. van (1964)
Heijden, P.J. van der (2000)
Heijden, drs. R.P.W.J.M. van der (1974)
Heijenrath, L.J.A. (1999)
Hillen, dr. H.F.P. (2012)
Hoebers, drs. P.G.M. (1974)
Hoeijmakers, W.B.M. (2009)
Hol, F.A.G. (2000)
Homburg, prof. dr. E. (1994)
Hoogerwerf, M. (2000)
Horsten, drs. M.M.M. (1994)
Houben, J. (2000)
Houtmortels, mevr. D. (2004)
Houwen, J.Th.M. (2000)
Hovens, F.E.R. (1996)
Hovens, P.J.H. (2009)
Huisman, F. (2000)
Hustinx, mevr. E.M.L.A. (1995)
Hutschemaekers, drs. A.J. (1987)
Huys, J.S. (1999)
Jacobs, A. (2004)
Jacobs, H.L.J. (2000)
Jadoul, drs. F.L.J.F. (2010)
Jammers, M. (1974)
Jansen, prof. dr. J.C.G.M. (1999)
Jansen-Rompen, mevr. C.J.M. (2000)
Janssen, drs. A.M.P.P. (1988)
Janssen, drs. H.J.F.H. (2000)
Janssen, H.L.E. (2010)
Janssen, H.M. (2007)
Janssen, drs. J.A.J. (1974)
Janssen, J.P.H.M. (1979)
Janssen, R. (1979)
Jenniskens, drs. A.H. (1975)
Jessen, mevr. L. (1989)
Jetten, J.M.A. (1982)
Jochems, dr. D.B. (1988)
Jong, dr. J.J. de (2008)
Jongen, E. (1995)
Jongen CJ, P.M.J. (2011)
Joosten, E.A. (1988)
Jorritsma, H.H.M.D. (1976)
Kamp, H.J. op den (1979)
Keltjens, J.G. (1998)
Kempen, dr. W. van (2000)
Kerpershoek, R.C. (1995)
Kessels, F.A.H. (1974)
Kicken, R.J.A. (1986)
Kissels, W. (2000)
Haelen
Hoensbroek
Maastricht
Papenhoven
Panningen
Treebeek
Amsterdam
Meerlo
Kerkrade
Maastricht
Horst
Echt
Heerlen
Eijsden
Landgraaf
's-Hertogenbosch
IJsselstein
Maastricht
Maastricht
Maastricht
Steyl
Maastricht
Maastricht
Roermond
Grubbenvorst
Hoensbroek
Geleen
Maastricht
Maastricht
Maastricht
Sittard
Sittard
Valkenburg a/d Geul
Meerssen
Roosendaal
Nuth
Molenhoek
Maaseik (B)
Maastricht
Stevensweert
Gulpen
Schin op Geul
Maastricht
Lanaken (B)
Weert
Swalmen
Limbricht
Munstergeleen
Arcen
Geijsteren
Landgraaf
Venlo
Schimmert
Sittard

Klaassen, drs. W.J.M. (1974)	Alphen a/d Rijn
Klep, prof. dr. P.M.M. (1978)	Nijmegen
Klerk, J.H.C. de (2000)	Roermond
Klerken, C.J.W.A. (1995)	Blerick
Klijn, mevr. A. (2000)	Maastricht
Knapen, drs. J.G.J. (1975)	Bavel
Knoors, J.A. (1972)	Grevenbicht
Knotter, A. (2010)	Maastricht
Knotter, J. (1999)	Zetten
Koekkelkoren, E. (2009)	Maastricht
Koene-Gorren, mevr. M.H.H. (2006)	Maastricht
Kohlbacher, J. (1988)	Maasmechelen (B)
Koken, H. (1999)	Landgraaf
Koldewey, dr. J. (1982)	Buren
Konings, mevr. M. (2000)	Maastricht
Koolen, H.W.M. (2000)	Heythuysen
Korsten, G.H.M. (1999)	Jabeek
Koster, mevr. C. de (2006)	Maastricht
Kreukels, drs. J. (2002)	Geleen
Kreukels, dr. L. (2000)	Maastricht
Kunder, J. de (1988)	Heythuysen
Kusters, W. (2009)	Maastricht
Kuijper, mevr. E.F.M. (2000)	Roermond
Labrie, prof. dr. A. (1997)	Maastricht
Lakmaker, mevr. F. (1986)	Gronsveld
Lambriex, P.H.M.J. (1988)	Maastricht
Langeweg, H.A.S.M. (2010)	Maastricht
Langeweg, dr. S. (1994)	Maastricht
Lardinois, P.M.J.P. (1975)	Maastricht
Laumen, J. (2004)	Weert
Lebens, mr. R.P.M. (2000)	Buchten
Lemmens, E. (2000)	Brussel (B)
Lemmens, J. (2009)	Weert
Lemmens, L.A. (2002)	Beek
Lensen, J.G. (2002)	Sittard
Lenssen, J.A.M.G. (1991)	Heerenveen
Leurs, ing. C.J.P. (1974)	Venray
Leyen, C.J.M. (1974)	Heerlen
Linschoten, P. van (1989)	Geleen
Linssen, A. (2002)	Sittard
Linssen, mr. A.J.C. (1974)	Amstenrade
Linssen, dr. C.A.A. (1962)	Groningen
Linssen, dr. G.C.P. (1960)	Roermond
Linssen, H.H.J. (1974)	Weert
Linssen, J. (2002)	Thorn
Loo, T.F.J. van de (1979)	Venlo
Louer, R.P.M. (1987)	Tilburg
Lucassen, Doortje (2011)	Maastricht
Lucassen, prof. dr. J.M.W.G. (1974)	Gouda
Luthjens, dr. ir. L.H. (1976)	's-Gravenhage
Lyna, mr. D. (2007)	Antwerpen (B)
Maassen, mevr. A.M.G. (2005)	Maastricht
Maes, J. (1979)	Maastricht
Majoor, drs. C.J.J.S. (2008)	Meerssen

Mantel, J.L. (1956)	Heerlen
Mars, H. de (2005)	Maastricht
Martens, M.J.M. (1979)	Nijmegen
Masthoff, P.M.H.M. (2000)	Geleen
Mathijssen, mr. H.J.M.E. (1977)	Venray
Meering, F.W. (2000)	Maasbracht
Meeuws, J.B.R.G. (1974)	Nijmegen
Mennens, P.G.H. (1974)	Beek
Merks-Lodewick, mevr. Y. (2006)	Maastricht
Mertens, C.G.A. (1958)	Blerick
Mertens, prof. dr. F.J.H. (1987)	's-Gravenhage
Mertens, ir. P.A.M. (1974)	Hoensbroek
Mes, W.A.A. (2003)	Maastricht
Mevis, G.J.M. (2005)	Aruba
Mevis, M. (2009)	Bemmel
Meijden, C.P.J. van der (1995)	Rotterdam
Meijel, Hans van (2011)	Merselo
Meijers, P.H. (2002)	Sittard
Min, J.M. (2011)	Venray
Minis, drs. S. (1981)	Maastricht
Minkman, G.H. (1999)	Meerssen
Moorer, W.T. (1982)	Brussum
Morreau-Magnee, mevr. M.J.C. (2007)	Maastricht
Mourmans, M.M.J. (1978)	Maastricht
Muijsenbergh, mr. C.W.F.H. van den (1958)	Goirle
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amstenrade
Naus, J.H. (1975)	Panningen
Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, dr. R. (1967)	Köln (D)
Niessen, drs. L.F.P. (1974)	Klimmen
Nieuwenhuijzen Kruseman, prof. dr. A.C. (2000)	Maastricht
Nilsen, A.L.J. (2003)	Maastricht
Nissen, prof. dr. P.J.A. (1980)	Nijmegen
Nouwen, dr. R. (2012)	Tongeren (B)
Nijsten, mevr. dr. M. (1988)	Meerbusch (D)
Oberndorff, J.G.M. (2007)	Sittard
Oberndorff, Th. (1995)	Bunde
Odekerken, J.M.H. (2012)	Scheulder
Olivers-Bouvrie, mevr. I. (2000)	Malden
Omlou, drs. J.H.F.L. (2000)	Heteren
Oojen, P.W.A. van (1981)	Gulpen
Panhuysen, J.F.M. (1982)	Maastricht
Parren, drs. H.P.C.M. (1974)	Thorn
Patelski, A.S.M. (1982)	Klimmen
Peerboom, P.E.H.G. (1990)	Eijsden
Peet, dr. J.M. (2008)	Nijmegen
Peeters, P.E.G.M. (2006)	Echt
Penders, M. (2003)	Maastricht
Penders, P.G.M. (2002)	Buren
Penners, W.J.A.M. (1982)	Sittard
Pennings, W. (2000)	Voerendaal
Pernot, R.A.J.G. (1982)	Sittard
Perry, dr. J. (1976)	Maastricht

Philips, dr. J.F.R. (1999)	Maastricht
Piets, J.P.M. (1983)	Eijsden
Pluijmen, L.J.H. (1979)	Valkenburg a/d/ Geul
Poell, drs. W.A.G. (1974)	Mheer
Pommé, H.W.J. (2012)	Heerlen
Pouls, Jos. H. (2010)	Roggel
Pijls, H. (2000)	Brunssum
Pijls, J.R. (2000)	Roermond
Quaedvlieg, drs. N.T.J. (1982)	Landgraaf
Quint-Maagdenberg, mevr. drs. M.J.I. (1983)	Vaals
Raedts, ir. C.J.B.M. (1984)	Horion-Hozemont (B)
Ramakers, J.J.E.L. (2000)	Heerlen
Reinders, H.E.P. (2009)	Panningen
Renes, J. (1988)	Utrecht
Renkens-Gommans, mevr. A.C.M. (2000)	Maastricht
Rens, W.W.H.G. van (2000)	Sittard
Rensch, mr. T.J. van (1975)	Gronsveld
Reijnders, H.M. (2000)	Voerendaal
Richter, M.M.G.M. (1999)	Linne
Roberts, P. (1979)	Molenhoek
Roebroeck, J.M.G.F. (1981)	Maastricht
Roes, mr. F.W.M. (2001)	Leiden
Rongen, drs. W. (2008)	Almere
Roosmalen, Hubert L.L.M. van (2011)	Meerssen
Roost, P.M. (1982)	Ittervoort
Ros, Joh.J. (1979)	Reuver
Royakkers, L. (2000)	Maastricht
Royen, E.J.G. van (1979)	Maastricht
Rouw-Weusten, mevr. M.Th. de (2007)	Klimmen
Rutten, J. (1998)	Brunssum
Rutten, mr. R.H.H. (2000)	Bemelen
Rutten, dr. W.J.M.J. (2012)	Maastricht
Rijcken, R.J.L.M. (1979)	Heeze
Sandt, W.M. van de (1997)	Maastricht
Schaaf, G. (1980)	Maastricht
Scharmann, dra. J.-Ch. (2007)	Maastricht
Schefman, P. (1979)	Maastricht
Schinck, drs. P.J.G. (1991)	Baarlo
Schmeits, F.Ch.M. (2004)	Maastricht
Schoenmakers, drs. P.J.J.M. (2000)	Roermond
Schoffeleers, R. (2012)	Maastricht
Schouten, P. (2000)	Swalmen
Schruers, J.H. (2010)	Papenhoven
Schreurs, J.W.J. (1976)	Herten
Schreurs, mej. Maria J.J.G. (1973)	Eindhoven
Schulpen, W.F.M. (2000)	Susteren
Schuren, C. (2000)	Arnhem
Seelen, drs. Th.L.A.M. (1959)	Venlo
Seerden, mevr. W. (1990)	Weert
Selman, R.E. (2009)	Sittard
Severens, J.J. (1979)	Heerlen
Simonis, J.G.C. (1977)	Maastricht
Slangen, drs. J. (2001)	St.-Odiliënberg
Slootweg, G.J. (1980)	Limbricht

Smeets BNA, mr. ir. J.J.W.M. (1982)
Smeijsters, drs. E.M.A. (1974)
Snijders, P.J.M.H.T. (2000)
Spits, L. (2001)
Spoormans, prof. dr. Huub (2011)
Spronck-Janssen, mevr. C.H. (2000)
Standaert, C.M.H. (1982)
Starmans, drs. J.C.J.M. (1988)
Stassen, mr. R.J. (1969)
Steegen, dr. E. (2006)
Steen, F.M.J. van der (1970)
Stegge, C. aan de (2000)
Stevens, H. (1988)
Stevens, M.F.M.N. (1981)
Stienstra, P.F.M. (2005)
Stille, mr. A.L.G.A. (1979)
Stoeper, drs. Henk (2011)
Straatman, R. (1986)
Stratum, dr. J.C.M. van (1965)
Stroekxs van den Broek, L.H.M. (2000)
Strijkers, J.H. (2012)
Stijnen, prof. dr. P.J.J. (1979)
Suilen, mevr. M. (2000)
Tax, G. (2012)
Teeuwen, dr. P.J.M. (1980)
Teunissen, A. (1996)
Thelen, dr. A. (2000)
Theunissen, drs. J.A.M.Th. (2000)
Theunissen, R.J. (1983)
Thewissen, drs. E.J.C.G. (1982)
Thijs, drs. P. (1975)
Tindemans, mevr. J.M. (2002)
Titulaer M.F.E., ir. M.J.J. (1994)
Tonnaer, F.J.G.J. (1981)
Tonnaer, dr. F.P.C.L. (1999)
Tonnaer, J.J.G. (1958)
Tonnard, L.H.M. (2011)
Tops, drs. P.M.J.A. (2002)
Trijbels, J. (2000)
Tummers, dr. P.M.J.E. (1971)
Urlings, A. (1998)
Vaessen, J.S.G. (1976)
Vaessen, W.H. (2008)
Valentijn, J.H.G.M. (2000)
Veelen, M.J. (1990)
Velde, drs. G.C.J. van der (2000)
Ven, C.P.H.W. van de (2000)
Venne, P.M.A. v.d. (2000)
Venner, dr. J.G.C. (1982)
Verbeet, dr. G.J.B. (1960)
Verdeuzeldonk, J.C. (2000)
Verheijen, G.F. (1973)
Verheijen-Zach, mevr. M. (1979)
Vermeer, H. (2008)
Merkelbeek
Spaubeek
Beegden
Valkenburg a/d Geul
Maastricht
Maastricht
Thorn
Dreischor
Roermond
Oud-Heverlee (B)
Helden-Beringe
Bunnik
Maastricht
Landgraaf
Maastricht
's-Gravenhage
Wylre
Amsterdam
Zaltbommel
Dordrecht
Sittard
Maastricht
Herten
Tilburg
Venlo
Margraten
Gemert
Cadier en Keer
Sint-Odiliënberg
Wijlré
Maastricht
Ingber
Mheer
Mbabani (Swaziland)
Thorn
Sittard
Gronsveld
Sittard
Landgraaf
Maastricht
Schimmert
Ridderkerk
Heerlen
Posterholt
Posterholt
Maastricht
Delft
Vlodrop
Grathem
Maastricht
Meijel
Horst
Heerlen
Klimmen

Verstegen, J. (2000)	Sittard
Verstraelen, drs. J.H.H. (1989)	Weert
Veugen, F.L.G. (1982)	Sittard
Visschers, J.Ch.F. (2000)	Beek
Visser, mevr. J.S. (2004)	Leiden
Vlerken, drs. J.P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Vos, mevr. C.C.J.M.G. (2006)	Maastricht
Vrancken, mr. S.J.H. (2011)	Maastricht
Vranken, D.C.A.M. (1999)	Maastricht
Vrencken, ir. drs. J.H.A.M. (1979)	Sittard
Vries, prof. dr. Joh. de (1974)	Amersfoort
Vugt, Th. van (1986)	Klein-Doenrade
Wachelder, J. (2001)	Schin op Geul
Wadsworth, S. (1994)	Eijsden
Walle, J. van de (2000)	Gulpen
Waltmans, R.F.B. (1979)	Klimmen
Wanders, mr. J.W.M. (1968)	Brunssum
Wanders, mr. R.M.H. (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de (1974)	Nederweert
Warrimont, A. de (1989)	St.-Martensvoeren (B)
Wassink, H.J. (1999)	Schoten (B)
Waterval, mevr. M. (1995)	Simpelveld
Weber, J.W. (2000)	Geulhem
Weltens, H.A.J. (1988)	Maastricht
Wersch, A.A.J.J. van (2009)	Mijnsheerenland
Wersch, H. van (2011)	Alphen a/d Rijn
Wessels, L.H.M. (2005)	Heerlen
Wetering, J.L.H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, P.J.M. (1975)	Maastricht
Weusten, mevr. J. (2012)	Kanne (B)
Wevers, J. (2006)	Maastricht
Weijer, mr. L.W.S. van de (2001)	Maastricht
Weijnen, dr. Th.J.G. (2009)	Dordrecht
Widdershoven, A.J.H. (1982)	Susteren
Willems, H.A.E. (1986)	Meijel
Willems, drs. L.J.J. (1995)	Sittard
Willemsen, Th.G.M. (2000)	Roermond
Wijnen, prof. dr. W. (1981)	Bunde
Wijnen, drs. W.G.N. (2002)	Eijsden
Wijshoff, H.M.A. (2000)	Grevenbicht
Wolf, Rob (2010)	Nijmegen
Wolf, prof. dr. H.C. de (2012)	Heerlen
Xhonneux, ir. G.S.J.A. (1982)	Gulpen
Zanders, dr. H.L.G. (1969)	Brugge (B)
Zimmermann, H. (2000)	Elsloo
Zuijdgeest, L.P.W.A. (2000)	Weert
Zijlstra, N. (1982)	Hoensbroek
Zwart, M.H. (2004)	Herkenbosch

